

Türk ellərindən-6

Əli Şamil

KIRIM SEVGİSİ

Birinci kitab

BAKI – 2026

REDAKTORLAR: Qumru Şəhriyar
Filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru

Zera Bəkirova

Şamil Əli. (Şamilov Əli Hüseyn oğlu).
Kırım sevgisi, I kitab, Bakı: “İmza” nəşrlər
evi, 2026, 504 s.

Kitaba daxil edilmiş elmi və publisistik məqalələrdə Rusiya müstəmləkəçilərinin qəddarlığından, Kırım Türklərinin faciələrdən, xalqın gələcəyə ümidini itirmədən dirəniş göstərməsindən söz açılır. Kırım tarixi və ədəbiyyatı haqqında bir azərbaycanlının düşüncələri və baxışlarını özündə əks etdirən bu yazılar hamı tərəfindən eyni cür qəbul edilməyə də bilər. Burada gah tarixdən, gah ədəbiyyatdan, gah da ayrı-ayrı insanların ömür yolundan söhbət açılsa da, əsas mövzu xalqın zülmə, haqsızlığa qarşı müqaviməti və azadlıq mübarizəsidir.

İSBN 978-9952-37-708-8

© Əli Şamil, 2026.

İÇİNDƏKİLƏR

Niyə Kırımı bu qədər sevdim?!	
(Ön söz əvəzi).....	6
Ukraynada iki simpozium.....	47
Elm ardınca deyil, diplom üçün gedənlər.....	51
Şevçenko adına Universitetdə.....	54
Ukraynada türksoylu xalqlara münasibət.....	57
Səfirliyimizin fərəh doğuran işi.....	59
Simpoziumun təşkili.....	63
Valeriy Marçenko və Anatoliy Lupinos.....	64
Svaboda Partiyasının qərargahında.....	78
Moskva əsarətindən qurtulmuş kilisədə.....	79
Kiyev dəmiryol stansiyası.....	84
Yol yoldaşlarım.....	85
Əhməd İhsan Kırımlı və oğlu Hakan.....	87
Simferopol dəmiryol vağzalında.....	90
Hakan Kırımlının kitabının tanıtımında.....	92
Qoz kəndindən gələn telefon zəngi.....	95
Dediyim dedik olan Sudaklılar.....	98
Kırım parlamentinin ikili siyasəti.....	101
Qaçaq alim Aydamağın abidəsi.....	103
İsmət ağanın evində.....	107
Qoz qəsəbəsinin bu günü.....	114

Mehmet Altunbaşın köməyi.....	119
Köhnə yurda məhəbbət.....	123
Refat Muslimovun kəşməkeşli həyatı.....	126
Refat ağanın kitabından qeydlər.....	133
Qoz qəsəbəsindəki hərbi hissənin əsgərləri.....	136
Delfinlərin bayram payı.....	138
“Üç restoran” istirahət mərkəzi.....	140
Şöhrətli sovxoz direktorunun səfil həyatı.....	141
Qoz kəndinin hədiyyəlik nemətləri.....	146
Türkiyəli qonaqlar gəldi.....	148
Çingiz Dağcının məzarı ilə bağlı mübahisələr.....	155
55	
Əmir Hüseyin həbsi.....	156
Çingiz Dağcı simpoziumunun açılış toplantısı.....	161
Bölmə iclaslarında.....	165
Mustafa Cemil Kırım oğlunun qonaqlığında...	169
“Şərq qapısı” qəzetində Mustafa Cəmillə bağlı müzakirə.....	173
Narazılıqlar, dedi-qodular.....	183
Hədiyyə kitablar.....	185
Bakıda oxuyan Kırım Tatarları ilə görüş.....	188
Armançıq nəşriyyatında.....	189

Solğunlaşmış Kırım.....	192
<i>Yaxın tariximizin öndərləri.....</i>	196
Qani ilə şeir yazan, milləti üçün dövlət quran Noman Cihan Çələbi (Çələbiyev).....	197
Kırımın həyatını bağlayan Azərbaycanın Baş Naziri Nəsim bəy Yusifbəyli.....	220
Vahid Türk-Tatar Dövləti yaratmaq uğrunda şəhid olan Bəkir Çobanzadə.....	238
Bekir Sıtkı Çobanzadə'nin Türk Halklarının Kültürel Etkileşim və Değişiminde Rolu.....	267
Azərbaycanla sıx bağlı olan Asan Səbri Ayvazov.....	305
Xəttat, tərcüməçi, jurnalist Osman Nuru Aqçoqraqlı.....	345
Osman Nuri Aqçoqraqlının redaktorluğu və siyasi fəaliyyəti, elmi-bədi yaradıcılığı (1917- 1923).....	386
Osman Akçokraklının pedaqoji fəaliyyəti və elmi araşdırmaları.....	424
Kırım Tatarları üçün ilk opera yaradan Asan Refatov	459
Azərbaycan muhacir gazetesi "Bildiriş" in kırımli muhabirleri.....	487

NİYƏ KIRIMI BU QƏDƏR SEVDİM?!

(Ön söz əvəzi)

Kırım nisgil qarışıq sevgi içimə yeniyetməliyimdən çöküb. Sovet dövrünün materialist təbliğatının təsiri ilə sevgi deyəndə çoxunun yadına öncə ehtiras düşür. Biz günəşi, ayı, təbiəti, dənizi, başı qarlı dağları, ata-anamızı, bacı-qardaşımızı, qohumlarımızı, müəllimlərimizi, dostlarımızı və s. çox sevdiyimizi deyirik. Bu deyimlərə heç kim etiraz etmir.

Mən Kırımı sevirdim də doğulub, boya-başa çatdığım Göyçəyə olan sevgim kimidir. Bu sevgim Kırımın gözəl təbiətinə, dənizinə, istirahət və müalicə ocaqlarına görə deyil. Kırımı uzun illər orada yaşamalarına icazə verilməyən insanları ilə birlikdə sevmişəm. Onlar uzun illər Kırımında yaşamasalar belə, bir hissə mənə deyirdi: “Bu yerdən sürgün edilənlərin övladları mütləq geri dönəcəklər, o dönüşü sən də görəcəksən”.

Bu inamla da içimdə Kırım sevgisi yaşayıb. Doğulub boya-başa çatdığım Göyçə mahalını sevdiyim kimi sevmişəm Kırımı? Yoxsa ata-

anamı, bacı-qardaşımı, mənə elm-bilik vermiş, ədəb öyrətmiş müəllimlərimi, dəliqanlı bir gəncin aşiq olduğu qızı sevdiyi kimi sevmişəm Kırımı? İçimdəki bu sevgi haradandır? Kırımı nədən bu qədər sevirəm? Bu suallara cavab tapmaq üçün bəzən uzun-uzadı düşünməli olmuşam...

Kitabın yaranmasına səbəb isə İsveçin Malmö şəhərində yaşayan keçmiş iş yoldaşımdan aldığı bir məktub (məktubu ABŞ yaşayarkən yazmışdı) oldu. Məni yaxından tanıyan və yazılarımdan xəbərdar olan bir insanın duyğusal məktubundan bərk təsirləndim. Məktubda atasının anasına olan sevgisindən, valideynlərinin icazəsi olmadan evlənmələrindən, anasının Tatar olduğuna görə necə sıxışdırıldığından söz açılırdı. Ailənin Təzəpir məscidinin yaxınlığında ata-baba mülkü olmasına baxmayaraq, gənc ailəni böyüklərin razılığı olmadığına görə kirayədə yaşamalılı olmuşlar. Atasını İkinci Cahan Savaşında şəhid olduğundan köməksiz qalan anasını iki qız uşağını dolandırmaqla yanaşı, ərinin anasına və bacısına da yardımçı olmuşdur. Bibisi ali təhsilli müəllim olsa da, Sovet təbliğatının

təsirilə “Vətən xaini” sayılan tatarların nümayəndəsi saydığı qardaşı arvadına, hətta müharibədə şəhid olmuş qardaşının balasına belə xoş üz göstərməmişdir. Həmişə qəlb sıxıntısı ilə yaşayan qız böyüyüb ailə qurduqdan sonra belə Tatar kökənli olduğuna görə tənələrdən yaxa qurtara bilməmişdir.

...Məktubu oxuduqdan sonra Kırım mövzusunda yazdığım məqalələri bir yerə toplayaraq onları yenidən gözdən keçirdim, bəzi redaktələr etdim. Bu işləri gördükcə öz-özümə yenə də sual verdim: İcimdəki Kırım sevgisi haradandır?

İlk ağılıma gələn qan yaddaşı oldu. Düşündüm ki, bəlkə qırpaq kökənli olduğumdandır bu sevgi?! Doğulduğum Göyçə mahalında (indiki Ermənistan Respublikası), Gürcüstan Respublikasının doğusunda, Azərbaycan Respublikasının batısında qırpaq kökənli Qarapapaqların yaşadığını qaynaqlarda dönə-dönə oxumuşam.

Ölkəsini Oğuzların basqınlarından qoruya bilməyən gürcü çarları qonşularından kömək almağa məcbur olmuşdur. 11-ci yüzildə indiki

Rusiya Federasiyasının Güneyindən yaşayan qıpçaqlarla müqavilə bağlayıb Qafqazın güneyinə gətirərək Tblisin doğusunda yerləşdirmişlər. Beləcə iki türk tayfasını savaşa da özləri təhlükəsiz yaşamışlar. Qafqazın güneyinə gətirilmiş Qarapapaqlar Kırım Tatarları, Noqaylar, Qaraçaylar, Malkarlar (Balkarlar), Qumuqlar və b. türk xalqlarıyla eyni soydandırlar.

Düşündüm ki, məndə tatarlara qarşı məhəbbəti bəlkə kəndimizin qocaları oyadıblar?! İkinci Cahan Savaşına zorla cəlb edilmiş, Kırımada alman orduları tərəfindən əsir alınmış bu insanlar kənd meydanına toplaşanda tez-tez ötüb-keçənləri xatırlayırdılar. Söhbətin mövzusu əsasən savaş illərindən olurdu. Onların savaşa necə aparıldıkları, Kırıma necə getdikləri, oradakı yerli xalqla tərcüməçisiz danışdıqları haqqında söhbətlərini maraqla dinləyirdim.

SSRİ ilə Almaniya arasında savaş 1941-ci il iyunun 22-də başlasa da, bizim rayonda kütləvi səfərbərlik avqust ayında keçirilmişdi. Bunun da səbəbləri Göyçə dağlıq ərazi olduğundan orada taxıl biçini də gec başlaması olmuşdur. Əli iş tutan kişilər iyunun 22-də səfərbərliyə alınmış

savaşa aparılısaydı, taxıl planı yerinə yetirilmədiyi kimi əhali də ac qalacaqdı. Odur ki, rayon rəbərliyi yuxarılarla danışib əsgərlik yaşına çatmış kişilərə taxıl biçini başa çatanadək möhlət alıblarmış. O zamanlar taxıl biçməyə texnika olmadığından biçin əllə – dəryaz-kərənti vasitəsilə aparılırmış.

Avqustun sonlarında səfərbərliyə alınan göyçəlilərin çoxunu qısa hərbi təlimdən sonra Kırım cəbhəsinə göndərirlər. Savaşın necə başladığını, döyüşün nə vaxt olduğunu görməmiş göyçəlilər toplu halda əsir düşmüşlər.

Əsirlikdən geri qayıdanların bir qrupu söyləyirdi ki, bir həftəyə yaxın bizi səngərdə dindirib-söylədən olmadı. Ac-susuz qalmışdıq. Yemək əldə etmək üçün yaxınlıqdakı kənd və qəsəbələrə getməyi qərara aldığımızda bildik ki, almanlar Kırımı tutublar. Beləcə almanlara əsir düşdük.

Almanlar bizi çox sakit qarşıladılar. Silahlarımızı aldılar. Sonra özümüzə də tikanlı məftillərdən çəpər düzəltməyə başladılar. Bizi də qatdılar oraya. Ora oldu bizim ilk əsir düşərgəmiz. Oradan da bizi seçib müxtəlif dəstələrə ayırdılar.

Seçim zamanı şalvarımızı aşağı saldıraraq sünnətli olub-olmadığımızı yoxlayırdılar. Sünnətliləri bir tərəfə yığırdılar, sünnətsizləri başqa tərəfə. Biz nə baş verdiyini anlamırdıq. Bu zaman Kırım Tatarlarından alman dili bilən birisi hay-küy saldı. Sonralar bildik ki, o almanlara deyirmiş ki, biz cuhud-yəhudi deyilik, müsəlmanıq.

Sən demə, almanlar yəhudiləri seçirlərmiş. Biz də nə alman dili bilirdik, nə də dünyada nələr baş verdiyindən xəbərdardıq. Almanların yəhudiləri nədən seçdiklərini də bilməzdik.

Kırım Tatarlarının bizi müdafiə etməsindən sonra İslam dinindən xəbərdar bir nəfər ayırdılar. Kəlmeyi-şəhadəti deyənlər müsəlman, deyə bilməyənlər yəhudi sayılırdı. Bəzilərimiz kəlmeyi-şəhadətimizi də bilmirdik. Yenə alman dili bilən Kırım Tatarları zabitlərə nələrisə anladılar. Sonra bildik ki, onlar deyirmiş Sovet hökuməti dini qadağan etdiyindən biz qorxumuzdan kəlmeyi-şəhadəti öyrənməmişik. Beləliklə, almanların qəzəbindən düşərgədə kəlmeyi-şəhadətimizi, ibtidai dini dua və mərasimləri öyrənməklə ölümdən qurtulmuş olduq.

İnsanlığ borclarını yerinə yetirərək kəndlilərimizi, qohumlarımızı ölümdən qurtaran Kırım Tatarlarına sevgim ildən-ilə artırdı.

Orta məktəbdə Aleksandr Puşkinin “Bağçasaray fantanı” əsərini keçəndə artıq mən və yaşıdlarım bilirdik ki, bizimlə eyni soydan olan, bizim anladığımız dildə danışan insanlar Kırım da yaşayırlar. Onlara da tatar deyirlər.

Ali məktəbdə oxuduğum illərdə isə bu bilgilərim daha da dərinləşdi, genişləndi. İsmail bəy Qaspıralını, Bəkir Sıtkı Çobanzadəni, Həsən Səbri Ayvazovu və b. tanıdıqca Kırım Tatarlarına hörmətim və məhəbbətim daha da artdı. Onların, eləcə də Fatma Qədirinin, Xeyri Emir-zadənin Azərbaycan üçün necə ürəkdən çalışdıqlarını öyrəndim. Hətta 1970-ci ildə oxuduğum ali məktəbin – Azərbaycan Dövlət Universitetinin SSRİ miqyasında keçirdiyi tələbə elmi konfransında “Tərcüman” qəzeti və Nəriman Nərimanov” mövzusunda məruzə də etdim.

Kırım Tatarlarının, Qaraçayların, Malkarların (Balkar), Çeçenlərin sürgün olunduqlarını, başlarına gətirilən faciələri öyrəndim. Bunları öyrəndikcə, haqsızlığa qarşı içimdə bir qəzəb baş

qaldırdı. Bu haqsızlıqları doğuran səbəbləri öyrənmək üçün daha çox oxudum. Fərqli yazıları, fikirləri saf-çürük etməyə çalışdım. Hər zaman ürək ağrısı ilə o yerlərdə yaşayan insanların başına açılan oyunları xatırladım. Onlara kömək etməyin yollarını aradım.

Hələ də bir çoxları Sovet dövründə firavan yaşadıklarından danışırlar. Mən nəinki tələbə olduğum vaxt, hətta universiteti bitirib jurnalist işlədiyim zamanlar da həmişə maddi sıxıntı içərisində yaşayırdım. Çoxları da mənim günümdə idi. Baxmayaraq ki, xanımım da, özüm də jurnalist işləyirdik, guya “yaxşı” maaş alırdıq, ən yüksək maaş alanlardan sayılırdıq. Lakin pulumuz olmurdu ki, nəinki xarici ölkələrə, hətta SSRİ-nin ürəyimiz istədiyi guşələrinə gedək.

Xanımım iki illik Bakı Ali Partiya Məktəbini bitirdikdən sonra onu köhnə iş yerində Naxçıvan Televizya və Radio Verlişləri Komitəsində işlə təmin etdilər. Heç iki ay işləməmişdi ki, tutduğu vəzifədən çıxardılar. Bunun səbəbi nə işin öhdəsindən gələ bilməməsi, nə də hazırladığı verlişlərdə siyasi səhvlərə yol verməsi deyildi. Xanımımın öncə “Gənclik” redaksiyasında

böyük redaktor işləyən Həsən Fətullayev rəhbər vəzifədə işləyənlərin nöqsanlarını açıq dediyinə görə onu işdən qovmuşdular. Həsən Fətullayev də Moskvaya şikayətə gedərək, işinə bərpa olunmuşdu.

Həsən Fətullayev işinə bərpa olunduğundan xanımım işsiz qaldı. Bir aydan sonra məcburiyyət qarşısında qalıb Ali Partiya Məktəbi məzunu kimi xanımımı Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsində işə götürdülər. Partiya komitələrində işləyənlərə istirahət evlərinə, kurort və sanatoriyalara putyovka pulsuz verilirdi. Amma partiya aparatında işləyənlərin hamısı istədikləri vaxt, istədikləri kurorta və sanatoriyaya putyovka ala bilmirdilər. Putyovkalar yuxarıdan bölünərək Mərkəzi Komitələrə, Vilayət Komitələrinə və Rayon Komitələrinə göndərilirdi. Bölünmüş putyovkalardan heç də səmərəli istifadə edilmirdi. Katiblər işçiləri məzuniyyətə buraxmırdılar. Beləcə, putyovkalar da “yanırdı”.

Xanımım vilayət paryiya komitəsində işə başlamasının on bir ayı qışda tamam oldu. İstəsə də, istəməsə də onu məzuniyyətə çıxartdılar. Qış aylarında da adamlar kurort və sanatoriyalara

getməyə həvəs göstərmirdilər. Bəzən buna görə də ayrılmış putyovkalardan istifadə edilmirdi.

Öyrəndik ki, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinə dekabr ayında Kırımдаkı Foros sanatoriyasına putyovka ayrılıb. Havanın şaxtalı keçməsinə baxmayaraq, biz Kırımı görmək eşqi ilə putyovkaları alıb yola düşdük. Xanımım partiya işçisi olduğundan putyovkanı pulsuz vermişdilər. Hələ yol pulunun da müəyyən hissəsini ödəmişdilər. Mən isə partiya qəzetində işləməyimə baxmayaraq, putyovkanın dəyərini bütövlükdə ödəməli oldum.

Forosdakı sanatoriyada həftənin beş günü müalicə olunurduq. Şənbə və bazar günləri isə gəzməli, görməli yerlərə öz pulumuzla səfərlər təşkil edirdilər. Bu gəzintilər çox vaxt qanqaraçılıqla, əsəbiliklə başa çatırdı. Buna səbəb getdiyimiz muzeylərdə, tarixi abidələrdə işləyən bələdçilər üçün hazırlanmış mətnlər idi. Kırım Tatarlarının sürgün edilməsi azmış kimi, muzey işçiləri onlar haqqında hər cür hədyanlar da söyləyirdilər. Dözməyib onların yalanlarını üzlərinə vuranda da aləm qarışırdı bir-birinə.

Unuda bilmədiyimiz bir hadisə Bağçasarayla baş verdi. Gəray xanlar, onların sarayları haqqında SSRİ-də çap olunan kitablardan, qəzet-jurnal məqalələrindən az-çox oxumuşdum. Bizə museydə bələdçilik edən yaraşığı bir rus qızı idi. Danışanda tez-tez “vəhşi tatarlar” ifadəsini işlədirdi. Özümü saxlaya bilməyib əsəbiliklə dedim: “Nədən “vəhşi tatarlardan” eksponat kimi muzeydə belə saxlamadınız?” Rus dilində yaxşı danışa bilməsəm də, sualım çox kobud və sərt səsləndi. O, bir anlıq duruxdu və gözlərimin içinə baxdı. Mənim də əsəbi baxdığımı gördükdə, Kırım Tatarlarının elliklə sürgün edilməsinə etiraz etdiyimi bir daha yəqinləşdirdi. Heç bir cavab verməyərək əsəbiliklə dönüb getdi. Bizim arxamızca geyimlərindən və görünüşlərindən xarici ölkələrdən gəlmiş bir dəstə gəlirdi. Bələdçimizin bizi qoyub getdiyini görəndə həmin dəstənin bələdçisində də bir çaşqınlıq yarandı. Biz irəliləməliydik ki, onlar da arxamızca gəlsinlər. Biz isə salonun ortasında dayanmışdıq. Ziyarətçilər sanki nə edəcəklərini bilmirdilər.

Foros sanatoriyasında dincələnlər partiya işçiləri idi. Mənim kimi, tək-tük partiya işçisi

olmayanlar isə ya partiya qəzetlərində işləyirdilər, ya da ailə üzvləri partiya işçisi idi.

Şəkildə: Foros sanatoriyasından Bağcasaray muzeyinə gedənlərdən bir qrupu

Ümumiyyətlə, partiya sanatoriyasına gələnlər əsasən rayon, vilayət komitələrinin və respublikaların mərkəzi komitələrinin işçiləri olurdular. Tək-tük də Sov.İKP MK-nın sırası işçiləri və xarici ölkələrin kommunist partiyalarının rəhbərləri olurdular. Belə bir toplumda mənim istehzam, sən demə, “antisovet” təbliğatı təsiri bağışlayıbmış.

Bələdçimiz gedəndən az sonra idmançı görkəmli bir gənc gələrək məni nəzakətlə direktor müavininin otağına dəvət etdi. Dəstəməzdəkilərin çoxu Türküstandan, Tatarıstandan, Başqırdıstandan, Qafqazdan olsa da, hamısı susur, heyrətlə bu dəvətin nə ilə qurtaracağını gözləyirdilər. Onların içərisindən uca boylu bir qazax gənci mənə yaxınlaşdı. Sakitcə “Rusca çox pis danışırısan. Hirslənəndə isə lap çaşacaqsan. Sən orada ana dilində danışarsan. Mən tərcümə edəcəm. Nəbadə birdən çaşıb mənim tərcümələrimi düzəltməyə çalışasan. Mən hüquq təhsilliyəm. Qanunları da səndən yaxşı bilirəm”, – dedi.

Mən, xanımım və partiya işçisi olan qazax gənc Bağçasaray muzeyinin direktor müavininin kabinetinə getdik. Məni dəvət edən gənc də əyləşdi. Əslində, bu tipli müəssisələrdə direktor müavinləri DTK zabitləri olduğunu çoxumuz bilirdik. DTK zabitləri bu cür təşkilatlarda ya muavin, ya da kadrlar şöbəsinin müdiri işləyirdilər.

Direktor müavinini bizi sakit və təmkinli qarşıladı. Tanışlıqla başlayan söhbət getdikcə

ciddiləşdi. O, Azərbaycanda qarşılaşdığım DTK məmurlarının bir çoxundan savadlı və təmkinli idi. Açıq hədə-qorxu gəlmirdi. Ziyalı, partiya işçisi olduğumuzu, kommunist partiyasının siyasətini gözəl bildiyimizi vurğuladı və ölkəmizin xaricdəki düşmənlərinin hər kiçik faktı şişirdərək əleyhimizə neçə istifadə etdiklərindən söz açdı, mənim bilmədiyim və mətbuata çıxmamış faktları sadaladı. Bağçasaray saray kompleksindəki muzeyə hər il xarici ölkələrdən gələn turistlərin sayını dedi. Onların arasında xarici ölkələrin məşhur kəşfiyyatçılarının da olduğunu, hətta onların bəzilərinin ad və soyadlarını da söylədi. Sonra bizdən öndə və arxadakı qrupların gəldikləri ölkələrin adını çəkdi.

Açığımı deyim şirin söbəti, iti yaddaşı, faktlardan gen bol istifadəsiylə diqqətimizi çəlb edən bu insan sanki rahat və geniş kabinetində oturmayıbmış, muzeyin salonlarında nələr baş verdiyini izləyirmiş.

O, bütün gücü ilə aramızda səmimiyyət yaratmağa, məni də söhbətə qoşmağa çalışırdı. Onu verdiyi suallara və ritorik suallara cavab

verməyərək “tərcüməçimi” gözləyirdim. Direktor müavini vurğulayırdı ki, xaricdən gələn turistlər arasındakı kəşfiyyatçılar sualımı başqa çür yozar, bu da mənə başağrısı yaradar. Sözündən belə çıxırdı ki, guya o, məni xarici kəşfiyyatçıdan qoruyur. Ehtiyat edir ki, onlar sonradan məni taparaq öz çirkin işlərinə qata bilərlər.

Direktor muzey işçilərinin savadsızlığından, işə tanışlıqla girdiklərindən, maaşlarının azlığından da gileyləndi. Ekspонатların dəyişdirilməsinə vaxtı-vaxtında vəsait ayrıldığından də söz açdı.

Söhbətimiz getdikcə uzanırdı. Daha doğrusu, o danışır, öyüd-nəsihət verir, ara-sıra da sorğusual edirdi. Mən Azərbaycan türkcəsində fikirlərimi elmi şəkildə əsaslandırmağa çalışırdım. Tərcüməçim isə mənim dediklərimə hüquqi don geydirir, bəzən də demədikləimi söyləyirdi. Direktor müavini bizim dediklərimizə sərt etiraz etmirdi. Əksinə, fikirimizə şərik çıxır və siyasət naminə bəzən elmi faktları olduğu kimi təqdim etməyin mümkünsüzlüyündən söz açırdı. Bizim

də siyasi sahədə çalışdığımızı, qəzetdə yazdıqlarımın hamsının doğru olmadığını deyərək bəb-bic gülümsəyirdi.

Birdən mənə müraciətlə Baykal-Amur Magistrının tikintisindən məqalələr yazıb-yazmadığımı soruşdu. Mən yazdığımı deyəndə sanki o bir az da dirçələrək:

Keçmişdə Sibirə insanları zorla, ya həbs edərək, ya da sürgünə göndərirdilər. Çarizmdə də beləydi, Sovet hökuməti illərində də. Onda həbs və sürgünə göndərilənlərin sənədlərini, məhkəmə, prokurorluq, jandarma, milis, KQB işçiləri hazırlayırdı. İndi isə gəncləri Sibirə siz qəzetçilər və komsomol işçiləri göndərir. Keçmişdə hökumət iqtisadi cəhətdən çətin vəziyyətdə idi deyə, adamları zorla göndərirdi. İndi iqtisadi vəziyyət nisbətən yaxşılaşdığından təbliğatla göndərilir. Hər ikisində iş eynidir. Sibirə işçi qüvvəsi göndərmək! Siz qəzetçilər deyirsiniz vəzifə borcumuzu yerinə yetiririk. Məhkəmələr, prokurorlar da vəzifə borclarını yerinə yetirir. Sizinlə onlar arasında nə fərq var?! Hamınız vəzifə borcunuzu yerinə yetirirsiniz.

O ki qaldı Kırım Tatarlarının vətənə dönməsinə, onlar da qayıdacaq. Amma buna zaman lazımdı, ölkənin iqtisadiyyatının güclənməsi lazımdı. Sizin, mənim istəyimlə bu olmayacaq. Özbəkistanda əhali sürətlə artır. İşçi qüvvəsi artıqlığı yarananda, iqtisadi durum yaxşılaşanda hökumət onları geri qaytarmağa məcbur olacaq.

Müharibədən sonuna yaxın xalqların kütləvi sürgünü də iqtisadiyyatla bağlıydı. Hərbi sənaye sürətlə inkişaf edirdi. Onun tələbatını ödəmək üçün pambıq lazım idi. Orta Asiyada da əhalinin böyük bir qismi kollektivləşmə dövründəki aclıqdan məhv olmuşdursa, bölgənin işçi qüvvəsinin böyük bir qismi də İkinci Dünya Müharibəsində ölmüşdü. Bölgəni işçi qüvvəsi ilə təmin etməyə vəsait də yox idi. Ona görə də zor gücünə, sürgünlə adamları oraya göndərüb pambıq istehsalını qaydaya salmaqla hərbi sənayenin tələbatı ödənilirdi.

Söhbəti dinlədikcə ilk anda belə bir hissə yaranırdı ki, nədən bu cür savadlı, məntiqli, siyasəti gözəl bilən bir insan Moskvada rəhbər vəzifədə deyil, kiçik Bağçasarayda, kiçik bir vəzifədə çalışır.

O, rus dili bilmədiyimə inanmasa da, bunun bərkinə də getmədi. Sanki, bizim narazı getmə-məmiz üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Ara-sıra sərbəst düşüncəli insanlara mühafizəkar mə-murların müxtəlif üsullarla divan tutduğundan da söz açır, onların hərəkətini pisləyir, bu kimi tədbirlər hökuməti çətin vəziyyətə qoya bil-çəyindən narahatlığını büruzə verirdi. Bilmirdim bunlar mənə sözarası hədə-qorxu gəlməkdir, yoxsa ürəkdən gələn sözləri,və ya ölkənin gələcəyi üçün keçirdiyi narahatçılıqdır.

Söhbətimiz təxminən üç saatadək davam etdi. Forosdan bizi gətirən turizm idarəsinin avtobusu getmişdi. Direktor müavini söhbətini yekunlaşdırıb, ayağa durdu və bizimlə sağollaşmaqla söhbətin bitdiyini bildirmiş oldu.

Xanımım və tərcüməçilik edən qazax getmək üçün ayağa qalxdılar. Mən isə yerimdən tər-pənmədim. Direktor müavini təəccüblə üzümə baxdı. Məni çək-çevirdən qurtaran qazax da qalxmağıma işarə etdi. Mən Azərbaycanca “Avtobus gedib. Sanatoryaya getməyə başqa marşrut da yoxdur. Qoy bizi yola salsınlar”, – dedim.

Tərcüməçim qəzəblə üzümə baxsa da, dediklərimi tərcümə etdi. Direktor müavini bizi idarənin maşınıyla yola salmağa məcbur oldu. Mən isə kabinetdən çıxanda acığımdan axşam yeməyinə çatmadığımızı da söylədim. O, tapşırırdı ki, bizi yedirib sonra yola salsınlar.

Bizi Forosa aparən maşın Bağçasarayda bir fəhlə yeməxanasının qarşısında dayandı. Mən qapıdan qayıtdım. Xanımımı da qaytardım. Qazax dostum səbəbini soruşanda bizim qaldığımız sanatoriyanın restoran tipli olduğunu, burada yeməklərin keyfiyyətinin aşağı olduğunu söylədim. Beləcə, bizi müşahidə edən “muzey əməkdaşı” istəməsə də restoranda qonaqlıq verməli oldu.

Bizi Bağçasarayda qoyub gələnər sanatoriyaya qara “Volqa”yla qayıtdığımızı görüb, təəccübləndilər. Bəziləri özlərini saxlaya bilməyib, bizi sorğu-suala çəkməyə çalışırdı. Söhbətin məzmunu haqqında bir söz deməsək də, direktor müavini ilə görüşdüyümüzü deməklə kifayətləndik.

Mən Vorontsov sarayında da “Qaranquş yuvası”nda da dilimi saxlaya bilməmişdim.

Vorontsov sarayındakı mərmərlərin Bağçasaraydan Gəray xanlarının sarayından sökülüb gətirilən mərmərlə tikdirdiyini söyləmişdim. Ancaq bu replikalar sorğu-sualla nəticələnmədi.

Naxçıvana döndükdən sonra Kırımdakı siyasi sabatsızlığımıza görə mənə bərk danlayaraq hədələsələr də, elə bir ciddi cəza vermədilər. Çünki əməlimdə cinayət tərkibi yox idi.

...Mustafa Cəmil oğlu ilə bağlı bir hadisəni də nə mən, nə də həmin hadisənin şahidi olmuş iş yoldaşlarım unudublar. Qəzetimizin “Ədəbiyyat və incəsənət” şöbəsinin müdiri, ürəyi təmiz, bəzən də uşaq qədər sadələvh olan şair Hüseyn Razi Mustafa Cəmilovun (onun adı və soyadı indi Mustafa Cəmil Kırımoglu yazılır – Ə.Ş.) yenidən tutulduğunu söylədi. O və qəzetimizin bir neçə işçisi müntəzəm xarici radioları dinləyir, oradan eşitdiyimiz xəbərləri bölüşürdük.

Hüseyn Raziyə, onun biliyinə, şeirlərinə, məclislərdə sağılıq deyərkən vətənsəvrlik, millətçilik hissləri aşılmasına böyük marağım olsa da məclisi qızıqsdırmaq üçün özümü əsəbi göstərərək: “Mustafa Abdülcəmil oğlunu düz edib tutublar. Gərək onu heç həbsdən

buraxmayaydılar. O, dünyanın ən sülhsevər ordusu olan Sovet Ordusunda xidmət etməkdən boyun qaçırıb. Mustafa özünə fəxr bilməliydi ki, vətən xaini olan Kırım Tatarlarını da Sovet Ordusuna əsgər götürürlər”, – dedim.

Hüseyn Razi sözümü bitirməyə belə imkan vermədi. Əsəbiliklə, az qala məni təhqir edə-edə Kırım türklərinin İkinci Dünya Müharibəsində göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan, onların nahaqdan sürgün edildiyindən, sürgün edilmiş bir çox xalqlara vətənə dönməyə icazə verildiyindən, Kırım türklərinin hələ də vətənə dönə bilmədiyindən, İsmayıl bəy Qaspıralıdan, onun nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzetindən uzun-uzadı bir məruzə oxudu. Məclis qızıışdı. Kırım mövzusunda müzakirə iki saata yaxın davam etdi. Kırım türklərini vətəndən sürgün edən Sovet hökumətindən çox mən tənqid edildim. Mən onlara hərdən etiraz etsəm də, içimdə sevinirdim ki, kommunist partiyasının qəzetində işləyənlər necə içdən Kırım məsələsini müzakirə edir, kırımlıların taleyi üçün narahat olduqlarını bildirir, passiv də olsa, onların haqqını müdafiə edirdilər.

Sovetlər Birliyində xarici radioların dalğalarını vurmaq, onların dediklərini eşidilməz etmək üçün efirə “parazitlər” göndərilir. Görünür, avadanlıqlar keyfiyyətsiz olduğundan və ya orada işləyənlərin diqqətsizliyindən bir qrup xarici radioları dinləyir və orada deyilən informasiyaları öz aralarında müzakirə edirdilər.

Xarici radiolar xəbər yaydı ki, 1976-cı ildə Omsk həbsxanasında olan Kırım Tatarlarının vətənsəvər oğlu Mustafa Cəmilov Sovet rejiminə etiraz əlaməti olaraq aclıq elən edibvə bu aclıqdan həbsxanada dünyasını dəyişib. Sonralar bu xəbər yalan çıxdı.

Redaksiyanın dəhlizindəki ayaqüstü söhbətlərdən, çayxanadakı mübahisələrdən çox şey öyrənirdim. Gördüm ki, iş yoldaşlarımdan Mustafa Cəmilovün 40 yaşında olduğunu, bir neçə dəfə həbsə və sürgünə göndərildiyini, dəfələrlə aclıq etdiyini bilirlər və onun cəsarətinə, qətiyyətinə qibtə edirlər. Bir sözlə, Mustafa Cəmilov haqqında xarici radioların verdiyi informasiyaları diqqətlə izləyirlər.

Aradan bir neçə gün keçdikdən sonra “Partiya həyatı” şöbəsinin müdiri Səxavət

Kəngərli məni otağına çağırdı. O, öncə mənim Mustafanın atasının adının Abdülcəmil olduğunu, onun əsgəri xidmətdən imtina etdiyinə görə öncələr həbs edildiyini, indi başqa siyasi məsələlərə görə məhkəməsi olduğunu söylədi və maraqlandı ki, onu haradan tanıyıram. Mən də gülərək: “Səxavət müəllim, hər gün sizlərlə birlikdəyəm. Siz deyirsiniz, mən də eşidirəm”, – dedim. O, bir az düşündükdən sonra: “O gün mən də hissə qapılıb səni acıladım. Amma sən bizi yaman tələyə saldın. Hər şeyi bizə dedirtməyə istəyinə nail oldun. Ehtiyatlı ol. Elə bilmə ki, həmişə bu üsulla adamları danışdırmağın keçər. Bir-iki dəfə belə keçər. Sonda KQB başa düşəcək ki, sən də xarici radiolara qulaq asırsan və adamları qızıdırıb danışdırırsan”, – deyə məni ehtiyatlı olmağa çağırdı.

Bu söhbətlər Mustafa Cəmil oğlu mövzusunun qapatmadı. Əksinə ondan sonra tez-tez müzakirə mövzusunə çevrildi. Bir daha məndə yəqinlik yarandı ki, hamımızın içində Kırım türklərinə bir sevgi var, hamımız içimizdə onların sürgün edilməsindən, haqlarının tapdanmasından narazıyıq, amma rejimin yaratmış olduğu basqıdan,

xofdan bunu hər yerdə, hər zaman dilimizə və yazımıza gətirə bilmirik. Necə deyərlər, içimizdə yazdıqlarımızın əksini düşünürük.

Kırım türklərindən Refik Muzafarov ¹ haqqında “İzvestiya”, “Kommunist” qəzetlərində çap olunmuş tənqidi məqalə də böyük marağa səbəb oldu. Ensiklopediyalara Kırım türkləri haqqında məqalələr yazan Refik Muzafarovu millətçilikdə, Sovet dövlətinin siyasətinə qarşı çıxmaqda suçlayırdılar. Bakıda yaşamış bu elm adamını qəzetlər tənqid etsə də, biz ona böyük sevgi bəsləyir, yardım etmə yolları arayır, qətiyyət və cəsarətini alqışlayırdıq. Necə deyərlər, qəzetlərin yazdıqları, bir növ, Kırım mövzusunun gündəmə gətirirdi.

...Kırım türklərinə qarşı edilən haqsızlığa bilmirdim etirazımı hansı yolla və necə bildirim. Həm də bilsinlər ki, əvvəllər olduğu kimi, yenə də Azərbaycanda onlara bir sevgi, ehtiram vardır. Daşkənddə Kırım türklərinin dilində çap olunan “Yıldız” jurnalına və “Lenin bayrağı” qəzetinə

¹ Refik İbrahim oğlu Muzafarov; 18.04.1928, Biyuk-Ass, Ak-Şeyh (Razdolnensky) bölgəsi – 20.12.2011. – Filologiya elmləri doktoru, professor, Kırım-Tatar folklorçusu.

abunə yazıldım. Dost-tanışların arasında oradakı yazıları təbliğ etdim. Beləliklə, onlarda da maraq oyatmağa çalışdım. Bu, həm də mənə fikir-daşlarımla tapmaqda yardımçı oldu. Beləcə, dost-tanışları da abunə yazdırmağa həvəsləndirdim. Özüm də hərdən Kırım redaksiyalarına məktublar yazaraq fikrimi bildirdim.

Kırım türkcəsində nəşr olunan qəzet və jurnallarda çap olunan məqalələrimi oxuyanlar da mənə məktublar yazırdılar. Məni təsirləndirən o idi ki, bu məktubların bir çoxu həbsxanalardan gəlirdi.

1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda yeni qurulmuş milli hökumət xarici güclərin təzyiqilə devrildi. Sovet dövründə rəhbər vəzifədə işləyənlər yeni partiya quraraq hakimiyyəti ələ aldılar və xalq hərəkatının fəallarını müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırmağa, həbsxanalara atmağa və mühacirətə getməyə məcbur etdilər.

Hakimiyyəti Heydər Əliyevə verərək doğulub boya-başa çatdığı Kələki kəndinə (Ordubad rayonu) getmiş Əbülfəz Elçibəylə tez-tez görüşür, gələcək planlarımızı müzakirə edirdik. O, oxumağa gətirdiyimiz uyğur, qazax, qaqaуз,

Kırım-Tatarı və Axıska türklərindən olan tələbələrin problemləri ilə məşğul olmaq üçün mənim Bakıya köçməyimi məsləhət gördü.

Qərribə burası idi ki, universitetdə və başqa ali məktəblərdə xaricdən gəlmiş tələbələrin problemləri ilə məşğul olan ştatlı işçilər vardı. Ona görə də tələbələrin çoxu mənim heç bir rəsmi vəzifəm olmasa da, onların problemləri ilə maraqlanmağıma təəccüblə və bir az da inamsız yanaşırdılar.

Beş ilə yaxın tələbələrin istər təhsil, istər məişət məsələləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, onlar üçün toplantılar, milli bayramlarını, faciəli günlərini qeyd etməyi təşkil etdim, radio-televizyada, mətbuatda onların və gəldikləri bölgələrin problemlərini gündəmə gətirdim. Həmin illərdə Azərbaycanda da iqtisadi vəziyyət ağır olsa da, tələbələrin aldıqları təqaüdlər onların çörəkpullarını belə ödəmədiyindən ayrı-ayrı iş adamlarından, şirkətlərdən onlara əlavə təqaüd, yolpulu və s. almalı olurduq. Çox təəssüf ki, tələbələrin hamısı bizim nə etdiyimizi, bu işləri nə üçün etdiyimizi başa düşmürdü.

Bayramlarda tələbələri üç bir, beş bir dostlarımın, xüsusən də aydınların – “Xalq qəzeti”nin şöbə müdiri Əlipənah Bayramovun, Azərbaycan Televiziyasının redaksiya müdiri Akif Cabbarovun, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası sədrinin müavini Kazım Teymurlunun, Azərbaycan İncəsənət İnstitutunun prorektoru Müsəvvər Əsgərovun, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi sədrinin müavini Arif Rəhimoğlunun, Azərbaycan Respublikası Ədliyə Nazirinin müavini olmuş Aydın Kərimovun, Sumqayıtdakı 5 nömrəli fəhlə-gənclər məktəbində birlikdə oxuduğum, təmir-tikinti idarəsinin rəisi Edvard Quliyevin və b. evinə göndərirdim. Onları evlərimizdəki ad günlərinə, məclislərə dəvət edir, toylara aparır, dost və qohumlarımızın evinə qonaq gedəndə onları da özümüzlə götürməyi unutmurduq. Xalq Cəbhəsinin fəalları Oqtay Baxşəliyev, Fikrət Bağirov, Vəli Əsədov və b. tələbələri Azərbaycanın bağlı-bağatlı yaylaq bölgələrinə-Qubaya, Dəvəçidəki Qalaaltı istirahət və müalicə mərkəzinə aparırdılar. İş adamı Abbas Rzayev maddi yardım göstərməklə yanaşı, xəstələnənlərin müalicəsi ilə də məşğul olurdu.

Hətta Dilarə Ablakimova xəstələnəndə onu bir müddət Quba rayonunun Mirzəmməd kəndində yaşayan, xanımımın əmizi qızı Mətanət xanımgilə göndərdik. Mətanət xanımın əri Hətəm Stepov da Kırım türklərindəndir. Ailəsi böyük, maddi durumu ağır olsa da, böyük ürəkəçliyi ilə onun sağalması üçün əlindən gələni əsirgəmədi.

Türküyədən gəlib Bakıda təmir-tikinti işləri görən şirkətin əməkdaşı Süleyman Sabunçuoğlu da öz adının və şirkətlərinin adının çəkilməsini istəməsə də tələbələrə yardım edirdi. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin başqanı Prof.Dr. Turan Yazqandan tələbələrə yardım göstərməsini xahiş etdim. O, Bakıdakı şöbələrinin rəhbərinə heç bir sənədə qol çəkdirmədən 5 tələbəyə ayda 20 dollar bur (təqaüd) verməsin tapşırırdı. O dövrdə mənim də aylıq maaşım təxminən 20 dollar idi. Mən xahiş etdim ki, burs həmişə eyni tələbəyə verilməsin. Bir ay birinə, o biri ay başqasına verilsin. Beləcə, 10 tələbə hər ay 10 dollar gəlir əldə etmiş olurdu.

İstəyim sadəcə onların yaxşı qidalanması, yaxşı yeyib-içmələrinə şərait yaratmaq deyildi. İstəyirdim Azərbaycan ailələri ilə, adət-

ənənələrimizlə tanış olsunlar, bu ailələrlə əlaqələrini sonralar da davam etdirsinslər. Yəni ali məktəbi bitirib getdikdən sonra da Azərbaycanla əlaqələrini kəsməsinlər.

Yalnız Azərbaycanda yaşayan Kırım türkləri ilə deyil, Türkiyəyə gedəndə də oradakı Kırım türkləri, onların dərnəkləri, bu işə ürəkdən ağılı olanlarla, ali məktəblərdə oxuyanlarla maraqlanır, toplantılarında iştirak edirdim.

1995-ci ildə Türkiyədə olarkən Kırım dərnəklərinin liderləriylə, iş adamlarıyla, xeyriyyəçilərlə danışdıq, razılaşdıq ki, Bakıda oxuyan kırımlı tələbələri bir aylıq ezamiyyəyə göndərək. Onlar həm Türkiyəni görsünlər, oradakı Kırım kökənilərlə, millətsevərlərlə, xeyriyyəçilərlə tanış olsunlar. Bir sözlə Türkiyə mühitindən xəbərləri olsun. Bütün xərcləri də dəvət edən tərəf, yəni Türkiyədəki xeyriyyəçilər öz üzərlərinə götürürdülər. Nə yazıq ki, tələbələr arasında fikir birliyi yaranmadı. Xüsusən oğlanların qətiyyətsizliyi bu işə pəl vurdu. Bu işin mahiyyətini başa düşən Nigarı, Dilarəni, Leylanı da söz-sovdan qorumaq üçün göndərməyə ehtiyac duymadım.

Bakıda yaşayan Kırım türkləri də tələbələrə yardımçı olmağa çalışırdılar. Kırımdan oxumağa gələn tələbələrlə birlikdə hər il mayın 18-ni – “Qara günü” qeyd etdik.

Şəkildə: Bakıdakı Şəhidləri Xiyabanına toplaşaraq 18 may 1944-cü il sürgününün ildönümünü qeyd edən Kırım və Azərbaycan türkləri

Bu toplantılara azərbaycanlılar da qatılıb Kırım Türklərinin dərdlərinə şərik olurdular. Bakıdakı Şəhidlər Xiyabanına birlikdə əklillər qoyduqdan sonra bir salon tapıb orada yığıncaq keçirirdik. Hökumət dairələri bu toplantıları

yasaqlamasa da, köməklik də etmirdilər. Buna görə də toplantı keçirmək üçün gah Xalq Cəbhəsinin, gah Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyyət fakültəsinin, gah da Azərbaycan Qadın Hüquqlarını Müdafiə Cəmiyyətinin salonlarından istifadə edirdik. Belə toplantılarda Azərbaycanda yaşayan Kırım Türklərindən Lir Xəlilov, Nigar və Mələhət Əliyevalar, Esmə Emirəliyeva, Sərvət Tefikov, Ahmet İbrahimov, Azərbaycan Televizya və Radio Verlişləri Komitəsində Rus dilli verlişlər redaksiyasının əməkdaşı, jurnalist Leyla Hacıyeva, Fövziyyə, Zəminə və qızı Əminə və başqaları fəal iştirak edirdilər. Nə yazıq ki, onlar arasında fikir birliyi olmadığından Azərbaycanda yaşayan Kırım Türklərinin cəmiyyətini yarada bilmədik.

Bunun bir səbəbi onların müxalifətdə olan milli düşüncəli insanlardan, eləcə də siyasi partiya və ictimai təşkilatlardan çəkinmələri idi. Sovet dövründən hər şeyin hakimiyyətdə olanlar tərəfindən idarə olunduğunu gördüklərindən yeniliyə alışa bilmirdilər. Bir hadisəni bu gün də ürəkaçırsıyla xatırlayıram. Şəhidlər Xiyabanında əklil qoyduqdan sonra, Azərbaycan Qadın

Hüquqlarını Müdafiə Cəmiyyətinin salonunda Kırım Türklərinin sürgün edilməsi ilə bağlı toplantı keçirməyə toplandıq. Mətbuat və radio-televiziya nümayəndələri də gəlmişdi.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri, milli azadlıq hərəkatımızın lideri Əbülfəz Elçibəy salona daxil olanda, yaşlı nəsilədən olanların sifətlərini bir həyəcan, qorxu bürüdü. Sovet hökuməti yıxılrsa, kommunist partiyası ləğv edilsə də insanların içərisindən qorxunun hələ də çıxmadığını anladım. Salondakı yaşlılardan bir neçəsi həyəcanla otaqdan çıxdı.

Onları qınamırdım. Azərbaycanda televizya və radiolar, qəzetlər durmadan ömrünü xalqının azadlıq mübarizəsinə həsr etmiş Əbülfəz Elçibəyin və onun məsləkdaşlarının əleyhinə təbliğat aparırdılar. Vəziyyətin gərginləşdiyini, yaşlıların həyəcan içərisində olduğunu, onların salonda oturmağa halları olmadığını gördükdə, Zəminə və Fevziyyə xanımları taksi tutaraq evlərinə göndərməkdən başqa bir yol tapmadım. Yaşları səksəni keçmiş bu insanlar bir daha toplantılarımıza gəlmədilər..

Tələbələr gedəndən sonra Bakıda yaşayan Kırım Türklərinin “Qara gün”ünü qeyd etmək üçün Şəhidlər Xiyabanına toplaşmaları da sona çatdı. Lakin biz onlarla əlaqəni kəsməməyə çalışdıq. Xüsusən də, rəhmətlik Əbülfəz Elçibəy onların taleyi ilə tez-tez maraqlanır, onlara lazımı yardım etmədiyimizə görə bizi töhmətləndirirdi. İmkanımız olmadan onların normal iş tapmalarına köməklik edə bilmirdik.

Nigar İsmət qızı Polşanın Poznan şəhərində işləməyə və aspiranturada oxumağa getdi. Aspiranturayı bitirib Kırımı qayıtdıqdan sonra da ali məktəblərin birində ona münasib iş vermədilər. Bir neçə il kənddə qaldıqdan sonra Türkiyənin Afyon Karahisar şəhərindəki (indi Uşak şəhərindəki universitetdə işləyir) universitetdə işləməyə dəvət olundu və getdi.

Nigar İsmət qızı Polşada olarkən, Bakıda keçirilən bir simpoziuma gəlməliyi. Hansı reyslə gələcəyi haqqında Bakıda heç kimə xəbər verməmişdi. Arxayın olmuşdu ki, bizi evdə tapacaq. Tərslikdən o gələndə biz evdə olmamışdıq. Qapımızın bağlı olduğunu görən Nigar taksini Yasamala tələbə yoldaşım, “Xalq

qəzeti”ndə işləyən Əlipənah Bayramovun evinə sürdürmüşdü. Əlipənah müəllimin ailəsi də onu sevinclə qarşılayaraq dincəlməsi və simpoziumun keçiriləcəyi yeri tapması üçün şərait yaratmışdılar. Nigar və bəzi tələbə yoldaşları da təhsil illərində Əlipənah müəllimlə gəlib-gəlirdilər.

Nigar istirahət etdikdən sonra bizimlə görüşəndə: “Müəllim, nə yaxşı biz bu ailələri tanıdıq. İndi də doğmalarımız kimi cəsarətlə qapılarını açırıq”.

Mən ensiklopediyada işləyəndə xanımımın da iş yeri yaxın olduğundan günortalar gəlib yemək hazırlayır, naharı, adətən, birlikdə edirdik. Yənə də nahara hazırlaşırıdık ki, otağımın qapısı açıldı. Vaxtilə Bakıda oxuyan Kırım Türklərindən Arsen Aşıqov içəri girdi. Hər ikimizi quçaqladı, özü də kövrəldi, bizi də kövrəltdi. Bildirdi ki, Azərbaycanda keçirilən seçkilərə müşahidəçi kimi göndərilib. Yoldaşları restorana nahara gedəndə o bizimlə görüşmək üçün ensiklopediyaya gəlmişdi.

Xeyli söhbət etdik. İşindən, oradakı durumdan danışdı. Xanımım yarızarafat, yarıciddi:

“Burada olanda Əlidən şikayət edir, giley-lənirdiniz. İndi nə olub? Onu bu qədər əzizləyir-sinizsə, demək darıxıbsınız? Bir az da mənimlə danış, Leyladan, (Leyla da Bakıda jurnalistika fakültəsini bitirib vətənə döndükdən sonra Arsenlə evlənmişdi – Ə.Ş.) qızından danış”, – dedi.

Arsen də bir az duruxduqdan sonra:

– Əzizə teyzə, biz gedib işə başlayandan sonra, Əli müəllimin nədən bizə hirsələndiyini, bizdən nə istədiyini anladıq. İnanmazsınız, onun danlaqlarının həsrətini neçə çəkirik və peş-mançılıq bizi üzür – dedi.

Arsen həmin gün restorana getmədi. Naharı bizimlə etdi. Necə deyərlər, ona düşən uşaq payı ilə kifayətləndi.

Bir neçə il sonra isə Arsenin xanımı Leyla Bakıya gələndə bizi axtarmışdı. Mən Türkiyəyə simpoziyuma getdiyimdən, xanımla görüşmüşdü. Leylanın kiçik bacısı azərbaycanlı bir gəncə aliə qurmuşdu. Toyları Bakıda olduğundan Leyla bizi özlərinə doğma bilib bacısının toyuna dəvət etməyə gəlibmiş.

Bakıda oxuyan gənclərin hər bir uğurundan xəbər tutanda qürur duyur, uğursuzluqlarına isə rahatsızlıq keçiririk. Yalnız tələbələr deyil Kırım Türklərinin ziyalıları ilə də daimi əlaqə saxlamağa çalışırıq. Türkiyədə, Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətində, Türkmənistan Respublikasında, İran İslam Respublikasında keçirilən elmi simpoziumlarda İsmet Zaatovla, Nariyə Seydametova, Remziyə Berberova, İsmail Kerimovla, Şevket Yunusovla, Ayder Memetovla, Enver Abdullayevlə (Ozenbaşı), eləcə də içtimai-siyasi toplantılarda Rustəm Ciygözlə, Türk Assambleyasının prezidenti İlmi Umarla, Qaspiralı adına Kırım Tatar Kitabxanasının direktor müavini Gülnar Yahyayevayla və b. səmimi, bəzən də əsəbi keçən görüşlərimizdə də əsas mövzu sürgünə göndərilənilərin vətənə qayıtmalarının sürətləndirilməsi, onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsilə diqqətin artırılması və s. məsələlər olur.

İrənin Xarici İşlər Nazirliyinin Tarixi Diplomatik Mərkəzi 2001-ci il fevralın 13-14-də Tehranda “İran və Turan dünyası” mövzusunda uluslararası elmi konfrans keçirirdi. Orada

Kırımdan gəlmiş Akmesçitdəki Simferopol Universitetinin “Tatar dili və ədəbiyyatı” bölümünün başkanı Ayder Memetovla görüşdük. O, milli kadrların çatışmadığından gileyləndi. Sonra da şəxsən tanıdığım və tanımadığım alimlər, yazıçı və şairlər, jurnalistlər haqqında çox sərt ittihamlar irəli sürdü. Ona yaratdıqları manelər Kırım Türklərinin vətənə dönüşünə, inkişafa əngəl olduğunu söyləyirdi. Mən özümü saxlaya bilməyib yumşaq da olsa, onun fəaliyyətindəki yanlışlıqları sayanda, Ayder Memetov təəccüb və heyrətlə üzümə baxdı. Söhbətimizi dinləyən Özbəkistandan, Tatarıstandan gələnlər də mənə qəribə baxırdılar.

Bəlkə kırımlılardan birisi mənim dediklərimi Ayder Memetova desəydi, dava-qalmaqal salardı. Amma onu çaşdıran Kırımdan uzaqlarda Azərbaycanda yaşayan, özü də ilk dəfə gördüyü birisinin onu İrana meyillilikdə və milli məsələlərdən uzaqlaşmaqda suçlaması idi. Mən isə faktları tələbələrin göndərdiyi qəzetlərdən almışdım. Q. Kərimovanın “Avdet” qəzetinin 16 sentyabr 1996-cı ildə çap etdirdiyi “Persidskiye motivi” Aydera Memetova” məqaləsindəki

fikirlərin bir çoxu ilə razı deyildim. Hətta qəzeti oxuyanda Ayder Memetova düzgün yolda olmadığını xatırlatmaq istəmişdim. Vaxtım olmadığından məktub yazmamışdım. Sonradan bu mövzunu yenidən gündəmə gətirməyi lazımsız saydım. Üstündən 5 ilə yaxın bir zaman keçəndən sonra fikirləşdiklərimi də bildim.

Türkiyədən, Özbəkistandan, Tatarıstandan gələn araştırmacıların və yerli alimlərin mənə sayqı ilə yanaşmaları görünür Aydera Memetovu susmağa məcbur etmişdi.

Yalnız Kırımда yaşayan müsəlmanlar deyil, başqa dinlərə inanan və sayları ildən-ilə azalan türk xalqlarının öncüllərindən sayılan Kırımçaklar Cəmiyyətinin sədri Viktor Lombrozo, Kırım Karaimlərinin Kırımkaray Assosasiyası elmi şurasının sədri Yuriy Polkanov, Aleksey Qayvoronski və b. ilə görüşlərimiz, söhbətlərimiz yadda qalan, ürəkgöynədən olub.

Ağdamlı İlqar Qasımov böyük qardaşı Yaşarın yanına Daşkəndə getmiş və orada Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Kırım Tatar və rus filologiyası fakültəsinin bitirmişdi. 1988-ci ildə ali təhsili başa vuran İlqar

Kırım Türklərindən olan bir qızla ailə qurmuşdu. 1990-cı illərin qarışıqlığından sonra, 15 ilə yaxın Daşkənddə Özbəkistan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda işləmiş filologiya elmləri namizədi Yaşar Qasimov və qardaşı İlqar Qasimov ailələri ilə birlikdə Azərbaycana köçdülər. 2000-2005-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda Türk Xalqlarının Folkloru şöbəsində işləyən İlqar Qasimov 2003-cü ildə “Kırım-Tatar dastanları”, 2005-ci ildə Kırım-Tatar ədəbiyyatından edilmiş tərcümələr və görkəmli Kırım-Tatar ədibləri haqqında yazılmış məqalələr toplusunu “Dərdli, ağırlı qardaşlarımız” adı ilə çap etdirmişdi. Onun fəaliyyəti Azərbaycanda Kırım mövzusunun aktuallaşmasına təsir göstərdi.

...Azərbaycan Ensiklopediyasının direktoru, professor İsmayıl Vəliyevlə eyni illərdə jurnalistika fakültəsində oxumuşduq. Onun razılığını alıb “Türk xalqlarının məşhur adamları” ensiklopediya qrupunu yaratdım. Gələcək ensiklopediyanın sözlüyünü də hazırladıq. Nə yazıq ki, arzularımızı həyata keçirməyə qoymadılar. Bizi işdən uzaqlaşdırdılar.

Bu işləri görə-görə də düşünürdüm: içimdəki Kırım sevgisi haradandır? Soyumun qırpaqlara, qarapapaqlara bağlı olduğundanmı? Kırım türklərinin soydaşlarıma etdiyi köməkdənmı? İçimdəki haqsızlığa, zülmə etirazdanmı?

Kitaba daxil etdiyim yazılar, görəsən, bu suallara cavab verəcəkmi?

XXX

Kitabı nəşrə hazırlayarkən həcmnin böyük olduğunu gördüm. Oxucunu yormayım deyər materialları iki yerə bölməyi, kitabı iki cildə çap etməyi qərara aldım. Azərbaycan, Türk və Kırım Türklərinin danışığı dilləri bir biri ilə nə qədər anlaşılıqlı olsa da, yazı dilində, orfoqrafiyada fərqliliklər var. Bu da eyni adın, soyadının, toponimin fərqli yazılması deməkdir. Kitab Azərbaycan oxucusu üçün nəzərdə tutulduğundan onların hamısını eyni qaydada verə bilərdim. Bu zaman bir çətinlik yaranacaqdı. Oxucu kitabda adları çəkilən insanlar, yer, yurda haqqında internetdə axtarış verəndə material tapa, əlavə bilgi ala bilməyəcəkdi. Buna görə də onları ilkin

qaynaqda necədir elə də saxlamağı münasib saydım. Eyni mövzuda bir neçə məqaləm çap olunsa da, həmin məqalələrdən birini kitaba daxil etdim. Yalnız Bəkir Çobanzadə haqqında mövzucu yaxın olan, bəziən eyni parçaların təkrarlandığı iki məqaləni burada verdim.

Beləcə Azərbaycan və Kırım Türklərinin ədəbi, mədəni əlaqələri ilə maraqlananlara kömək göstərməyə cəhd etmiş oldum.

“Kırım sevgisi” kitabını oxuyub redakə edən Aida xanım Eyvazlıya, eləcə də kitabı nəşrə hazırlayarkən köməklərini əsirgəməyən İlqar Qazımova, İsmət Zaatova, Zəfər Karataya, Nigara İsmət qızına və başqa əməyi keçənlərə təşəkkürümü bildirirəm.

EY GÖZƏL KIRIM

Ukraynada iki simpozium

2012-ci ilin sentyabrında Ukraynada ard-arda türkologiyaya dair iki elmi toplantı təşkil edilmişdi. Biri Kiyevdə, biri də Simferopolda (Ağməscid. Kırım-Tatarları şəhərin adını Акъ-мєсджид kimi yazırlar). Kiyevdəki “Ukraynada Türkcə danışan xalqların 3-cü Uluslararası simpoziumu”, Simferopoldakı isə “Vəfatının birinci ildönümündə Cingiz Dağcı Beynəlxalq simpoziumu” adlanırdı. Hər iki toplantıya göndərdiyim məruzəni redaksiya heyəti bəyənmişdi.

Kiyevdə Türkcə danışan xalqların 1-ci və 2-ci Beynəlxalq simpoziumlarına gedə bilməsəm də, toplantıda iştirak edənlər, oxunan məruzələr haqqında geniş məlumatım vardı. Bilirdim ki, həmin toplantıların hazırlanmasında Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin keçmiş tələbəsi, qaqauz şairi və araşdırıcısı Tudora Arnautun əməyi çox olub. Simpoziumlardan öncə mövzuların seçilməsi, məruzələri dəyərləndirəcək hakimlər haqqında məsləhətləşirdik. Belə

toplantıları Kiyev, Odessa, Lvov, Xarkov kimi böyük şəhərlərlə yanaşı, Belqorod şəhərində də keçirməyi nəzərdə tutmuşduq.

Bu da səbəbsiz deyildi. Ukraynanın Belqorod şəhəri Moldova, Rumınyə və Bolqarıstan sərhəddinin yaxınlığındadır. Qaqauzlar da toplu şəkildə oraya yaxın bölgələrdə yaşayırlar. Düşünürdük ki, elmi toplantını orada keçirsək, Moldova, Rumınyə və Bolqarıstanda yaşayan qaqauzların müəllimləri, ziyalıları, milli düşüncəli insanları gəlib konfransda iştirak edəcəklər.

Planımız gözəl olsa da, onu reallaşdırmağa Rusiyanın hökumət adamları ilə yanaşı, Qaqauzların, ukraynalıların Rusiyaya xidmət edən imperiya sevdalılarının da mane olacaqlarını bilirdik. İmperiya sevdalıları, keçmiş qorumaq istəyənlərin milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq, çox rahat şəkildə bir-biri ilə dil tapdıqlarını, birləşib yeniliyə qarşı durduqlarını çox görmüşdük.

Ağməsciddə keçiriləcək Cingiz Dağcıya həsr edilmiş simpoziuma dəvəti Kırımdan deyil, Türkiyədən almışdım. Mühacirətdə yaşayan böyük Tatar yazıçısı haqqında ilk bilgini Sovetlər

çökməyə başlayanda alsam da, əsərlərini Türkiyəyə yollar açıldıqdan sonra oxuya bildim. Onun vətən və millət sevgisinə heyran qaldım. Əsərlərini dost-tanış arasında yaymaqla bərabər, Cingiz Dağcını millətsevər, imkanlı dostlarım vasitəsilə Azərbaycana gətirməyə də can atdım. Lakin buna nail ola bilmədik. Səbəb isə Cingiz Dağcının xəstəliyini, qocalığını bəhanə gətirməsi oldu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra mühacir həyatı yaşayan Cingiz Dağcı Londonda dünyasını dəyişdi. Onu yaxından tanıyanlar cənazəsini doğulduğu kənddə dəfn etmək istədilər. Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Əhməd Davudoğlunun işə qarışması ilə məsələ həll olundu. Londondan Türkiyəyə gətirilən cənazəni başda Əhməd Davudoğlu olmaqla nazirlərin, deputatların, siyasi partiya rəhbərlərinin, yazıçıların, iş adamlarının iştirak etdiyi 200 nəfərə yaxın bir heyət Kırıma gətirdi.

2011-ci ilin sentyabrın 21-də Çingiz Dağcının cənazəsi doğulduğu Kırımın Qızıldaşın köhnə qəbiristanlığında torpağa verildi. Mən də dəfn mərasimində iştirak etməyə, əsərlərini sevsə oxuduğum yazıcının qəbri başında Fatihə

verməyə can atdım. Səfər xərclərini ödəməyə nə maaşım çatdı, nə də xeyriyyəçi tapa bildim. Azərbaycan orada təmsil olunsun deyə tanıdığım ictimai-siyasi təşkilatların rəhbərlərinə zəng vurdum, onlarla dəfn mərasimində iştirak etmənin niyə vacib olduğu mövzusunda uzun-uzadı söhbət etdim. Heyif ki, heç bir nəticəsi olmadı. Beləcə, Cingiz Dağcının dəfn mərasimində Azərbaycandan iştirak edən olmadı.

Bildiyimə görə, həmin günlərdə Azərbaycanda Cingiz Dağcının həyatı və yaradıcılığı, ölümü, dəfni haqqında bir neçə məqalə çap edən yeganə qəzet “525-ci qəzet” oldu. Qəzet səhifələrində yazıçının ölümü ilə bağlı ağrı-acılarını oxucu ilə bölüşdürən qələm sahiblərindən biri Tofiq Abdin, digəri mən idim. Məqalə yazmaqla ruhum sakitləşməmişdi. Kırına gedib yazıçının qəbri üzərində Fatihə oxumaq istəyirdim. Simpozium iştirakçılarının xərclərini təşkilatçılar ödəməsi mənim istəklərimi reallaşırdı.

Türkiyədən və xarici ölkələrdən gələnler İstanbula toplaşdı oradan Ağməscidə uça-caqdılar. Mənə haradan, nə vaxt gəlməyim məsələsində sərbəstlik vermişdilər. Bu da

Kiyevdəki simpoziuma qatılmağma imkan yaratmışdı.

Bir-birindən min kilometr aralıda olan iki şəhərdə keçirilən toplantıda iştirak etmək yorucu idi. Cingiz Dağcının qəbri üzərində Fatihə oxumaq, mənəvi rahatlıq tapmaq istəyi üstün gəlirdi. Uzun illər idi, Kırım da olmamışdım. Sür-gündən geri döənən insanlarla görüşmək, onların durumundan xəbər tutmaq marağı da məni maqnit kimi çəkirdi. Odur ki, “Ya Allah!” deyib səfərə çıxdım.

Elm ardınca deyil, diplom üçün gedənlər

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti Filoloji İnstitutu Türkoloji Bölümünün, Türkiyə Xalq Mədəniyyəti Araşdırmaları Qurumu və Ukrayna Qaqauzlar Birliyi ilə birlikdə 2012-ci il sentyabrın 18-23-də keçirəcəyi “Ukraynada türkcə danışan xalqların 3-cü Beynəlxalq simpoziumu”na getmək üçün Azərbaycan Hava Yollarının təyyarəsinə bilet aldım. Biletin qiyməti Ukrayna Hava Yollarının biletindən nisbətən baha idi. Yol xərclərimi

Ağməsciddə keçiriləcək simpoziumda ödəyəcəkdilər deyə, biletin bahalıqına, ucuzluğuna baxmadım. Ucuz biletlə getsəm, iki gün öz hesabıma hoteldə qalmalı və yeyib-içməliydim. Kiyevdə də elə bir vacib işim yox idi. Demək, iki gün Kiyevdə boş-bekar qalmalıydim. Ona görə Azərbaycan Hava Yollarından bilet aldım. Təyyarə səhər tezdən Bakıdan çıxırdı. Kiyevlə Bakı arasındakı saat fərqi və təyyarənin sübh tezdən uçması simpoziumun açılışına çatmağıma imkan yaradırdı.

Təyyarədəkilərin az qala üçdə biri Azərbaycan Dövlət Tələbə Qəbulu Komitəsinin testlərindən keçid balı toplaya bilməyən gənclər və onların valideynləri idi. Onlar Ukrayna ali məktəblərində “oxumağa” gedirdilər. Heç bir xarici dil bilməyən, Ukrayna və rus dillərində gedəcəkləri ünvanı belə xəbər almağa qadir olmayan, getdikləri ölkə, onun ali təhsil ocaqları haqqında məlumatı olmayan bu gənclərlə söhbətdən gəldiyim nəticə bu oldu: oğlanlar oxumaq istəməsələr də, valideynləri onları zorla göndərirlər. Valideynlərinin istəyinə qarşı dura bilməyən bu gənclər narazılıqlarını açıq büruzə

verirdilər. Qızlar isə şən və üzügülər idilər. Çünki onlar bu səfərə oxumaq, təhsil almaq kimi deyil, dörd il gəzib dolanmaq, yaşdılarına təkəbbürlə xaricdə oxuduqlarını nümayiş etdirmək kimi baxırdılar. Buna görə də valideynlərindən razı idilər.

Onlar dörd il sonra Ukraynanın ən nüfuzlu ali məktəblərinin diplomu ilə idarə və təşkilatların qapılarını döyəcək, valideynlərinin, qohumlarının imkanlarından yararlanıb iş tapacaq, vəzifə tutacaqdılar. Sonra da başlayacaqlar savadlı, bacarıqlı yaşdılarını lağa qoymağa və onları müxtəlif üsullarla sıxışdırmağa. Allah vətəni və milləti belə savadsız, nadan, cəmiyyət üçün təhlükəli vəzifə sahiblərindən qorusun!

Kiyevdəki savadlı, qabiliyyətli tələbələr isə azlıqda qaldıqlarından bunların arasında görünməz olacaqlar. Onlar Azərbaycana döndükdə, bəlkə də, özlərini dolandırmağa bir iş tapa bilməyəcəklər. Ona görə də bəlkə əksəriyyəti Ukraynada qalacaq, özlərinə güzəran quracaqlar.

Simpoziumun təşkilatçıları bizi qarşılamaq üçün öncədən Kiyevə nə vaxt və hansı reyslə gedəcəyimi xəbər verməyimi istəmişdilər. Onlara

əziyyət verməmək üçün xəbər vermədim. Buna görə də məni qarşılayan olmadı. Metroyadək gəncləri qarşılamağa gələn qohumlarının məşını ilə getdim.

Şevçenko adına Universitetdə

Oradan da metro xətlərini dəyişə-dəyişə Universitet stansiyasında endim. Səfər çantam çiynimdə, yüksək əhval-ruhiyyə ilə Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinə yollandım. Universitetin qarşısına çatanda pilləkənlərdə duran, orta yaşlı bir nəfərin diqqətlə mənə baxdığını gördüm. Yaxınlaşdıqda mehribanlıqla mənə əl uzatdı. Görüştük. “Kitabınızın arxa səhifəsində şəklinizi verməsəydiniz, Sizi tanımayacaqdım”, – dedi və “Filoloji İnstitutun Türkologiya kafedrasının müdiri Volodimir Podvoyni”, – deyə özünü təqdim etdi.

Tudora Arnaut onun bir neçə məqaləsini mənə göndərdiyindən qiyabi tanıyırdım. Bunu deyəndə üzü güldü və Tudora xanıma təşəkkürünü bildirdi. Birlikdə onun rəhbərlik etdiyi kafedraya qalxdıq. Bura kiçik bir kitabxananı xatırladırdı.

Divar boyu rəflərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində türkologiya mövzusunda çap olunmuş kitablar vardı. Azərbaycan bölməsində bir neçə kitabımı görəndə qürurlandım. Kitablarımın hamısı səliqə ilə rəfdə yerləşdirildiyi halda “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabı elə qoyulmuşdu ki, arxa səhifəsindəki şəklim aydın görünür, qısa özkeçmişim oxunurdu.

Volodimir Podvoyninin bir fincan qəhvəsinə qonaq olub söhbət edirdik. Otağa ucaboylu, yaraşığı, sarışın bir qız daxil oldu. Volodimir Podvoyni bizi tanış edərək dedi: “Hocamızı “Elit” hotelinə aparın. Bu tanışlığınız yalnız türkcə danışığınızın yaxşılaşmasına kömək etməyəcək, gələcəkdə elmi simpoziumlarda iştirakınıza da səbəb olacaqdır. Ali Şamil hocamız sanki bir körpüdür. Bizlərə dünyanın müxtəlif ölkələrində düzənlənən simpoziumlar və yeni nəşrə başlayan elmi jurnallar haqqında bilgi verir. Üzünü görmədiyimiz, ünvanını bilmədiyimiz alimlərlə əlaqə qurmağımıza da yardımçı olur”.

Onun xoş sözləri hər ikimizin təbəssümünə səbəb oldu. Qız böyük həvəslə səfər çantamı alıb dəhlizə çıxdı. Onun arxasınca getməli oldum.

O, dəhlizədə gəzişən tələbələr arasından ucaboylu, qaraqaş-qaragöz bir qızı çağırdı: “Hocamız Azərbaycandan gəlib, burada olduğu müddətdə Azərbaycan türkcəsində istədiyiniz qədər danışa bilərsən, Azərbaycanla bağlı suallar verə bilərsən”, – deyərək məni təqdim etdi. Mənim: “Yəqin ki, qonorarı sizə çatacaq”, – zarafatımı başa düşmədilər. Bir-birinə baxdılar. Sanki “nə qonorarı” deyərək bir-birindən soruşurdular. Sifətimdəki təbəssümdən zarafat etdiyimi anlayıb gülüşdülər.

Hərəsi səfər çantamın bir tərəfindən yapışdı. Sonra da: “Hocam, çantanız ağırdır, görünür, içərisində kitablar var. Bizim zəhmət haqqımızı kitabla ödəməli olacaqsınız”, – deyərək incə bir yumorla zarafatımı cavabsız qoymadılar.

“Elit” hotelinə doğru yollandıq. Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetində Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı, Azərbaycan türkcəsi də öyrədilir. Tələbələrin bu dilləri ekzotika xatirinə seçmədiklərinin şahidi oldum. Gənclər Türk

dilini öyrənməyə gələcəkdə daha gəlirli iş tapmaq, firavan yaşamaq, dünyaya çıxmaq vasitəsi kimi baxırlar. Özü də bu dili öyrənənlərin sayı gündən günə artır.

Sonrakı günlərdə Kiyevdə taksiyə minəndə, restorana gedəndə və başqa xidmət sahələrində çalışanların Türkcə beş-üç kəlmə bildiklərinin və bu dildə danışmağa cəhd etdiklərinin şahidi oldum.

Ukraynada türksoylu xalqlara münasibət

Ukraynada türksoylu xalqlara marağ son illər yaranmayıb. 19-cu yüzildən burada istedadlı şərqşünaslar yetişiblər. Onların əksəriyyətinin də yaradıcılığı Azərbaycanla bağlı olub. Qulakın, İvan Dzyubanın, Aqatangel Kırımskinin, Aleksandr Baqrinin əsərlərində bunu aydın görmək olar.

Aqatangel Kırımskinin “Nizami və müasirləri”, “Qafqaz Albaniyası və ya Quzey Azərbaycan”, “Şəki” və b. əsərləri Azərbaycanşünaslığa dəyərli töhfədir. 1930-cu illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində dərs deyən və

elmi araşdırmalar aparan Aleksandr Baqrinin Hənəfi Zeynallı ilə birgə topladığı və nəşr etdirdiyi nağıllara yazdığı ön söz bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməyib. Onların 1935-ci ildə Moskvada nəşr etdirdikləri 73 nağıl və “Aşiq Qurban dastanı” folklorumuzun rusdilli oxucular arasında yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Ukrayna müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədəki azsaylı xalqlara diqqət və qayğını xeyli artırdı. Dərnəklərini, iqtisadi qurumlarını qeydiyyatdan keçirib, sərbəst fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaratdı. Hökumət rəhbərləri, məmurlar onların fəaliyyətlərinə yardımçı oldular.

Yaranmış imkandan respublikada yaşayan türksöylü xalqlar da yararlandı. Onlar yalnız ədəbi-bədii toplantılar keçirməklə, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla kifayətlənmədilər, soy-köklərini də araşdırıb, təbliğ etməyə başladılar. Bu işdə Ukraynada yaşayan Qaqauzlar xüsusi fəallıq göstərirdilər. Onlar yalnız Qaqauzların tarixini, mədəniyyətini, folklorunu öyrənməklə kifayətlənmir, bölgənin azsaylı xalqlarına çevrilmiş Kırım Tatarlarının,

Noqayların, Karaimlərin, Kırımçaqların rusdilli qaynaqlarda Qreklər (Yunanlar) yazılan Urum Türklərinin, soy-köklərinin Türklərlə bağlı olduğuna inanan kazak qruplarının bir araya gəlməsinə çalışır, bu mövzuda simpoziumlar, toplantılar, festivallar təşkil edirlər. Öncəki illərdə keçirilən “Ukraynada türkcə danışan xalqların I və II Beynəlxalq simpozium”ları uğurlu olmuş və müsbət təsirini göstərmişdi.

Ukraynada 20-yə yaxın türksöylü xalq yaşayır. Onlardan yeddisinin dövləti və həmin dövlətlərin də Kiyevdə böyük elçiliyi var. Lakin öncəki toplantılarda yalnız Türkiyə səfirliyinin əməkdaşları iştirak ediblər. Builki simpoziumda isə Azərbaycan səfirliyinin əməkdaşları fəallıq göstərirdilər.

Səfirliyimizin fərəh doğuran işi

Azərbaycanın nazirliklərinin və səfirliklərinin əməkdaşlarının elmi toplantılar deyil, iqtisadi məsələlər müzakirə olunan yığıncaqlara daha çox meyil etdiklərini bildirdim. Səfirliklərin əməkdaşları çox az hallarda Azərbaycan

alimlərinin xaricdəki elmi konfranslarda iştirakına maraqla göstərilir. Elmi toplantılara dəvətlər elm və ali təhsil ocaqlarından göndərilir. Buna görə də səfirliklərin çox vaxt elmi toplantılardan ya xəbəri olmur, xəbəri olduqlarına da ehtiyat əhəmiyyət vermirlər. Çünki Xarici İşlər Nazirliyi də bu mövzuda onlardan hesabat tələb etmir.

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin Filoloji İnstitutunun Türkoloji Bölümü, Türkiyə Xalq Kültürü Araşdırmaları Kurumu, Ukrayna Qaqauzlar Birliyinin müştərək təşkilatçılığı ilə 2012-ci il sentyabrın 18-23-də Kiyev şəhərində “Ukraynada türkcə danışan xalqların III Beynəlxalq simpoziumu” keçirməyi planlaşdırması səfirliyimizin diqqətindən yayınmayıbmış. Səfirlik Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək respublikamızda yaşayan alimlərin bu toplantıda iştirakına yardımçı olmasını xahiş etmişdi. Nazirlikdən də Elmlər Akademiyasının institutlarına, ali təhsil ocaqlarına, mövzu ilə bağlı olan təşkilatlara məktublar göndərilmişdi.

Azərbaycan alimlərindən bir çoxu simpoziumda iştirak etmək üçün müraciət etmişdilər.

Lakin işlədikləri təşkilatlar onların yol xərclərini ödəmədiklərindən, xeyriyyəçi də tapılmadığından simpoziuma qatıla bilməmişdilər. Cəmi üç nəfər – AMEA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı, professor İsmayıl Kazımov, Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Allahverdi Məmmədli və bu sətirlərin müəllifi simpoziumda iştirak edirdik.

Kiyevdə keçiriləcək simpozium haqqında səfirliyimiz alimlərə bilgi verməklə kifayətlənməmişdi. Təşkilatçılara qonaqların qarşılانmasında və başqa məsələlərdə yardımçı olmuşdu. Öncədən təşkilatçılar və Taras Şevçenko adına Kiyev Dövlət Universitetinin rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq, simpozium keçirildiyi günlərdə ali təhsil ocağında Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği ilə bağlı sərgi açılmasına icazə almışdılar.

Səfirliyimizdə çalışanların bu uğuruna sevinməyə bilməzdim. Çünki indiyədək on xarici ölkədə 60-dan çox uluslararası elmi toplantıda məruzə etmişəm. Heç birində səfirlik əməkdaşlarının sərgilər təşkil etdiklərinin, Kiyevdə olduğu

kimi fəallıq göstərdiklərinin şahidi olmamışdım. Səfirlik əməkdaşları sərgi təşkil etmək, respublikamızın mədəniyyətini universitetdə, eləcə də xarici ölkələrdən gəlmiş elm adamlarının qarşısında nümayişinə nail olmaqla kifayətlənməmiş, respublikamızdan getmiş alimlərin qarşılınmasına, yola salınmasına yardımçı olmuş, toplantı salonlarında əyləşərək oxunan məruzələri dinləmişdilər.

Düşünürdüm ki, bu Ukraynaya son illərdə səfir təyin olunan fəlsəfə elmlər doktoru Eynulla Mədətlinin şəxsi təşəbbüsüdür. Onu Naxçıvanda işləyən vaxtdan tanıyırdım. Təşkilatçılıq bacarığından, milli mədəniyyətimizin təbliğindəki xidmətindən xəbərdar idim. Ukraynadan geri dönəndə aldığım bir xəbər də məni bərk sevindirdi. İnstitutumuzun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afaq Xürrəmçızı həmin günlərdə Polşada keçirilən bir toplantıdan geri dönmüşdü. O da Polşadakı səfirliyimizin elm və mədəniyyətə diqqət yetirməsindən, iştirak etdiyi toplantının əsas təşkilatçısının da səfirliyimiz olduğundan fərəhlə söz açırdı.

Düşündüm ki, bəlkə, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi səfirliklərimizə elm və mədəniyyət məsələlərinə də diqqəti artırmaq haqqında göstəriş verib?! Kaş belə olaydı və getdiyimiz hər ölkədə səfirliklərimizin fəaliyyətindəki nöqsanlara görə xəcalət çəkməyəydik, əksinə, yaxşı işlərini eşidib qürur duyaydıq.

Simpoziyumun təşkili

Kiyevdə keçirilən elmi simpoziyumun əsas ağırlığını öz üzərinə götürən 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirmiş, hazırda T.Şevçenko adına Kiyev Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müəllimi, Ukrayna Qaqauzları Cəmiyyətinin sədr müavini, şair Tudora Arnaut idi. Milli oyanış, müstəqillik uğrunda qızğın mübarizə gedən zaman Bakıda yaşamış, 20 yanvar hadisələrinin şahidi olmuş, Azərbaycanın rayonlarını gəzmiş Tudora Arnautun istər şeirlərində, istər elmi-publisistik əsərlərində, istərsə də ictimai fəaliyyətində Azərbaycan məsələsi çox qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Simpozium proqramına səkkiz ölkədən 70-ə yaxın məruzə daxil edilmişdi. Məruzələrin tezisləri öncədən çap olunduğundan gözdən keçirəndə gördüm ki, əksəriyyəti mənim üçün olduqca diqqətçəkəndir. Proqramı gözdən keçirib dinləmək istədiyim məruzələri işarələdim. Özüm üçün nələri öyrənəcəyimi müəyyənləşdirdim. Təəssüf ki, istəyimə çata bilmədim. Məruzələrin çox az qisminə qulaq asa bildim. Dörd bölmədə işini davam etdirən toplantıda ya dinləmək istədiyim məruzələrin vaxtı üst-üstə düşürdü, ya da bu salondan çıxıb o birisi salonu tapanadək dinləmək istədiyim məruzənin yarısı oxunmuş olurdu.

Məruzələri dinləyə bilməsəm də, ruhdan düşmədim. Fikirləşdim ki, yaxın vaxtlarda kitab şəkilində çap olunar, oradan oxuyar və suallarımı da internet vasitəsi ilə məruzəçilərə göndərüb cavab alaram.

Valeriy Marçenko və Anatoliy Lupinos

Simpoziumun təşkilatçıları qonaqların Ukraynanın müstəqillik əldə etdikdən sonra

qazandığı nailiyyətlərlə, eləcə də tarixi əhəmiyyətli yerləri, memarlıq abidələri, muzeyləri ilə tanış olmaları üçün gözəl proqram hazırlamışdılar. Lakin mən bu proqrama qatılmadım.

Öncədən planlaşdırmışdım ki, Ukrayna millətçilərinin yaratdıqları Svaboda Partiyasına gedim.

Ukrayna millətçilərindən ilk tanıdığım adam Valeriy Marçenko (16.09.1947- 07.10.1984) idi. Onunla tələbəlik illərində yataqxanada tanış olmuş, bir neçə dəfə də çayxanada yaşadlarımızla birlikdə söhbət etmişdik. Açığını desəm, onun bir-iki anti-sovet replikasını eşitsəm də, millətçi-dissident olduğundan xəbərsizdim. Xəbərim olsaydı, yəqin ki, münasibətlərimiz sıxlaşardı. Onun həbs edildiyini universiteti bitirib təyinat aldığımız günlərdə eşitdim.

Valeriy Marçenkonun həm Azərbaycan, həm də Ukrayna cinayət maddəsi ilə ittiham edilməsi, millətçilikdə suçlanması mənə qəribə gəldi. Ukraynalı bir gəncin azərbaycanlı millətçisi kimi həbs edilməsi mənə inandırıcı gəlmədi. Təyinatla Naxçıvana işləməyə gedəndən sonra onu unutdum. M.Qorbaçov yenidənqurma və aşkarlıq

şüarlarını ortaya atandan sonra Valeriy Marçenko haqqında eşitdim. Tofiq Abdin olmasaydı, bəlkə Valeriy Marçenkonu tamam unudacaqdım.

1988-ci ildə Bakıda mitinqlər başlayanda Tofiq Abdinlə görüşdüm. Söhbət zamanı o, Azərbaycanın yaxın dostu, Azərbaycan nəsrini Ukrayna dilinə çevirən, millətçi Valeriy Marçenkunun 1973-cü ildə 6 il həbs cəzasına, 2 il sürgünə məhkum olunduğunu, 1983-cü ilin oktyabrında yenidən “Anti-sovet təbliğatına və təşviqatına görə” 5 il həbs cəzasına məhkum edildiyini, 1984-cü ili də Leninqraddakı həbsxana xəstəxanasında tək-tənha, valideynlərindən, dostlarından uzaqda öldüyündən yana-yana danışdı. Ürəyimdə çox heyifsiləndim ki, Bakıda olarkən onunla niyə yaxından tanış olmamışdım.

Ukrayna dissidentləri arasında yaxından tanıdığım Anatoliy Lupinos idi. Onunla tanışlığımıza səbəb Naxçıvanın Qarabağlar kəndində doğulub, Ukraynada yaşayan Etibar Teymurov olmuşdu. Milli azadlıq hərəkatının fəallarından olan Etibar Teymurov AXC Naxçıvan Vilayət Təşkilatının Ukraynadakı qeyri-rəsmi nümayəndəsi idi.

Anatoliy Lupinosu da Naxçıvana Etibar bəy gətirmişdi. Əslində Anatoliy Lupinosun ömür yolu, siyasi fəaliyyəti haqqında heç bir bilgilim yox idi. Arıq, ucaboylu, saqqallı bu adam geyiminə, səliqə-səhmanına fikir vermirdi. Şəxsi gigiyenaya belə əməl etmədiyi ilk görüşdən hiss olunurdu. İlk görüşümüzdə tər qoxusunun məni vurması yadıma Nazim Hikməti saldı. Nazim Hikmət haqqında xatirələrdə oxumuşdum ki, Moskvada yaşadığı vaxtlarda onu çimdirmək problemə çevrilirmiş. Buna görə də bəzən xanımı Nazim Hikmətin bədənini lasyonla silmək məcburiyyətində qalırmiş.

Xalq Cəbhəsi Naxçıvan Vilayət Təşkilatının çayxanasında adətən 20-100 nəfər olardı. Oraya gələnlərin siyasi, elmi, tarixi biliklərini artırmaq üçün xalq cəbhəsi fəalları məruzələr hazırlayıb çayxanada əyləşənlər üçün oxuyardılar. Alimləri, sənət adamlarını da çıxışa dəvət edərdik. Gələn qonaqlarımızın da cəbhəçilər qarşısında çıxış etmələri, onların suallarını cavablandırmaları adət halını almışdı. Bəzən belə məruzə saatları, görüşlər gündə iki dəfə olurdu.

Belə görüşlərin birincə Anatoliy Lupinosu çayxanaya gətirdik. Etibar Teymurov çayxanada əyləşənlərə Anatoliy Lupinosun ömür yolu haqqında geniş bilgi verdi. Sonra sözü qonağa verdik. O, açıq havada böyük həvəslə Ukraynadakı vəziyyətdən danışdı. Dinləyənlərin sayı 25-30 nəfər olardı. Axşam isə cəbhənin həyətinə 100 nəfərə yaxın adam yığılmışdı. Çayxanada oturmağa yer yox idi. Binanın və həyəətə girişin pilləkənlərində, ikinci mərtəbədəki eyvanda oturanlar da vardı. Gündüz Anatoliy Lupinosu dinləyənlər tanışlarına da xəbər vermişdilər.

Açığını deyim, Anatoliy Lupinosa görə cəbhəçilərin belə çox toplaşacağını gözləməirdim. Anatoliy yemək yeməyə getmişdi. Cəbhəçilərdən bir neçə nəfərini Anatoliy Lupinosu axtarmağa göndərdik. Arxasınca gedənlər onları yeməxanada tapmışdılar. Etibar Teymurov nə üçün gəldiklərini deyəndə Anatoliy Lupinos süfrədə yeməyi yarıda qoyub gəlmişdi.

Sonralar da bir neçə dəfə görüşdük. O, çox məntiqli danışan, savadlı və cəsarətli adam idi.

Repressiyaya məruz qalmış bir ailədə 1937-ci il iyunun 27-də doğulan Anatoliy 1956-cı ildə,

anti-sovet fəaliyyətinə görə həbs edilərək Mordvadakı siyasi dustaqlar saxlanan 7 saylı həbsxanaya göndərilmişdi.

İosif Stalinin ölümündən sonra repressiya olunanlara, siyasi görüşlərinə görə həbs olunanlara bəraət verildiyi bir zamanda 20 yaşlı universitet tələbəsinə, gənc şairə 6 il həbs cəzası verilməsi Sovetlər Birliyini idarə edənlərin ikiüzlülüyünün bariz göstəricisi idi.

Anatoliy Lupinos həbsxanada olarkən 2 min nəfərə yaxın dustaq rejimə etiraz əlaməti olaraq işə çıxmır. Həbsdə olanların yaratdıqları tətillik etiraz komitəsinə Anatoliy Lupinos da daxil edilir. 7 saylı həbsxanaya xüsusi təyinatlı qüvvələr yeridilir. Onlar tətillik iştirakçılarına qəddarlıqla divan tuturlar. Təşkilat Komitəsinin üzvlərinə yenidən məhkəmə qurulur. Anatoliy

**Şəkildə Ukraynalı
dissident Anatoliy**

Lupinosa 10 il həbs cəzası verilir və Vladimir şəhərindəki sərt rejimli 10 saylı həbsxanaya göndərilir.

Xüsusi təyinatlıların vurduğu zərbələrdən və uzun müddət karserdə saxlandığından iflic keçirir və ayağı normal hərəkət etmir. Onu Mordvadakı 3 saylı həbsxananın xəstəxanasına göndərirlər.

1967-ci ildə şikəstliyini nəzərə alıb həbsdən azad edirlər. İki il müalicə olunur və universitetin fəlsəfə fakültəsinə sənəd verir. İmtahanlardan uğurla keçsə də, onun fəlsəfə fakültəsində oxumasına icazə verilmir. 1969-cu ildə yenidən imtahan verib Ukrayna Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının iqtisadiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinə qəbul olunur.

1971-ci il may ayının 22-də Şevçenko poeziya axşamlarında oxuduğu şeirə görə onu yenidən həbs edirlər. İstintaqdan sonra məhkəmə həkimlərin saxta rəyinə əsaslanıb onu 3 illik məcburi müalicəyə göndərir. Lakin bu “müalicə” üç il çəkmir. Onu ölkənin müxtəlif şəhərlərindəki ruhi-əsəb xəstəxanalarında saxlayırlar.

1983-cü ildə məcburi müalicədən qurtulan Anatoliy Lupinos bir müddət dincəldikdən sonra,

yenidən siyasi mübarizə meydanına atılır. “Yaşıl dünya” Assosiasiyasının, Ukrayna Xalq Rux təşkilatının qurucularından və Helsinki İnsan Haqları Təşkilatı Ukrayna təşkilatının bölməsinin, eləcə də “Momerial” təşkilatının Ukrayna şöbəsinin fəal üzvlərindən olur.

1990-cı ildən sonra isə fəaliyyətini UNO-UNSO-da (Ukrayna Xalq Özünümüdafiə Ordusu) davam etdirir. O, harada Sovetlər, Rusiya əleyhinə mübarizə gedibsə, oraya can atıb. Çecenlər, İnquşlarla, Ukraynalılarla və başqa xalqlarla birgə Rusiya hərbcilərinə qarşı döyüşüb.

Naxçıvandakı hərbi hissələrdə xidmət edən ukraynalı əsgər və zabitlərin vətənlərinə aparılmasında Anatoliy Lupinosun rolu böyük oldu.

Onun Heydər Əliyevlə iki görüşünün iştirakçısı olmuşam. Birinci görüşdə Heydər Əliyev onun haqqında bizdən bilgi aldıqdan sonra yanına aparmağımızı istədi. SSRİ-nin yüksək rəhbər vəzifələrində işləmiş, KQB generalı olmuş Heydər Əliyevlə Sovet rejiminin məhv etməyə çalışdığı şair-dissident Anatoliy Lupinosun söhbəti mənim üçün olduqca maraqlı idi.

İlk görüşdə Heydər Əliyev qısa suallar verir, necə deyərlər, Anatoliy Lupinosu danışırdı. Ukraynadakı dissidentlərin sayının çoxluğundan söz düşəndə Heydər Əliyev dedi ki, mən Azərbaycanda dissidentlərin həbsinə imkan vermədim, onları qorudum.

Anatoliy Lupinosun Heydər Əliyevə təşəkkürünü bildirəcəyini, onu öyəcəyini gözləyirdim. Amma tərsinə oldu. Anatoliy Lupinos dedi ki, Siz Azərbaycan xalqına ağır zərbə vurubsunuz. Milli azadlıq hərəkatı lideri, siyasi xadim həbsxanada yetişər. Sizin onları qoruduğunuzun acı nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda siyasətçilər yox dərəcəsidir.

Heydər Əliyevi diqqətlə izləyirdim. O, dissident söhbətin mövzusu deyib, Ukraynadakı Rux təşkilatının üzərinə gətirdi.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi ilə Ukraynanın Rux Millətçi hərəkatı arasında körpü yaradılmasında Anatoliy Lupinosun rolu böyük idi. Onun təşkilatçılıq bacarığı və Əbülfəz Elçibəyin səmiyyəti sayəsində Bakı qarnizonunun podpolkovniki Aleksandr Slyusarev “Ukrayna Zabitlər Birliyi” adlı cəmiyyət yaratmışdı. Bu

cəmiyyət cəbhəçilərimizlə sıx əməkdaşlıq edirdi. 1992-ci il martın 22-də Aleksandr Slyusarev Anatoliy Lupinosla birlikdə yaratdıqları hərbi dəstə ilə müdafiə nazirinin kabinetinə girərək onu məcbur etmişdilər ki, ukraynalı əsgər və zabitlərin vətənə dönmələri haqqında əmr imzalasın. Əmrə əməl etməyənləri hərbi qanunlarla cəzalandırılacağı bildirilmişdi. Belə bir əmrin verilməsi keçmiş Sovet general və zabitlərini bərk qəzəbləndirmişdi.

Anatoliy Lupinosun təkcə mülki şəxslər arasında deyil, hərbiçilər arasında da böyük nüfuzu vardı. Naxçıvanın Qıvraq kəndindəki hərbi hissənin komandanlığına göstəriş verilibmiş ki, oradakı hərbi texnika, hərbi sursat Ermənistanı daşsın. Anatoliy Lupinosun tapşırığı ilə hərbi hissənin komandiri olan ukraynalı komandir Rusiyanın əmrini pozaraq, hərbi texnikanı və hərbi sursatı Ermənistanı aparmadı, Naxçıvanda yeni yaradılan hərbi hissəyə təhvil verdi.

Anatoliy Lupinos Azərbaycana tək gəlmirdi. Bəzən Ruxun üzvlərilə, bəzən ukraynalı deputatlarla, bir dəfə də gənc bir keşişlə gəlmişdi.

Keşişlə gəlməsindən istifadə edərək dedik ki, Kiyev xristianların dini mərkəzlərindən biri olub. Sonradan dini mərkəz Moskvaya daşınıb. Bu yanlışlığı düzəltmək gərəkdir. Söhbət zamanı Bakıda 3 xristian kilsəsi olduğunu söylədik. Təklif etdik ki, Ukraynadan keşiş gəlsin. Biz – yəni cəbhəçilər kilsələrin birini ukraynalılar üçün ayıraq. Ukraynalı keşiş moizələr oxusun, ayinlər icra etsin. Biz də təbliğat aparaq, Azərbaycanda nə qədər ukraynalı var, həmin kilsəyə gətirək.

Təklifimiz Anatoliy Lupinosun ürəyindən olsa da, gənc keşiş qəti şəkildə etiraz etdi. Bizim təklifimizi xristian dini içərisinə nifaq toxumu əkmək kimi dəyərləndirdi.

Anatoliy Lupinosun Naxçıvandakı hərbi hissələrə daxil olması, oradakı ukraynalı əsgər və zabitlərlə görüşməsi üçün hər vasitəyə əl atırdıq. Hərbi hissə komandirləri buna mane olmaq istəyəndə, cəbhəçilər təxribata əl atırdılar. Hərbi hissələrə gedən suyu, işığı kəsir, yollarında ekskavatorlar, traktorun arxasına qoşulmuş kotanlar qoyur, buldozerlə kanallar qazaraq onların hərəkətlərini məhdudlaşdırırdılar.

Anatoliy Lupinos ukraynalı zabit və əsgərlərin vətənə dönmələrinin vacibliyini inandırıcı faktlarla, bəzən də ana, vətən haqqında söylədiyi kövrək şeirlərlə vurğulayırdı. Rusbaşlı, içdiyi hərbi anda sadıq qalacaqlarını söyləyən zabidləri vətənə xəyanətdə suçlamaqdan, onları hədələməkdən, söyüb təhqir etməkdən də çəkinmirdi. Onun bu metodu təsirsiz qalmadı.

Ukraynalı əsgər və zabidlərin əksəriyyəti vətənə dönməyə razılaşdılar. Onsuz da cəbhəçilər hərbi hissədən kənara çıxan əsgərlərin böyük bir qismini “oğurlayıb” vətənlərinə yola salmışdılar. Əsas məsələ zabidlərin və onların ailələrinin yola salınması idi.

Əlbir işimiz öz bəhrəsini verdi. 1992-ci ildə Ukrayna Əsgər və Zabit Anaları Cəmiyyətinin rəhbərləri və bəzi ictimai xadimlər də Naxçıvana gəldi. Naxçıvandan gedəcək əsgər və zabidlər, onların ailə üzvlərinin sayı müəyyənləşdirildi. Zabidlərin ev əşyalarını yükləmək üçün konteynerlər alındı. Dəmiryolu İdarəsinin rəhbərliyi ilə danışıqlar aparıldı. Hərbçilərin yüklərinin vağzala daşınmasında, konteynerlərə

vurulmasında cəbhəçilər olduqca fəal iştirak edirdilər.

Yalnız hərbcilər və onların ailə üzvlərini aparmaq məsələsi qalırdı. Anatoliy Lupinosun və Ukrayna Əsgər və Zabit Anaları Cəmiyyətinin təşkilatçılığı sayəsində Kiyevdən iki sərnişin təyyarəsi gəldi. Təyyarələr problemsiz gəlmişdilər. Getmələri isə problemə çevrilmişdi. Naxçıvandakı diviziyanın komandiri və ya hansısa hərbi hissə komandiri məsələ haqqında Moskvaya bu barədə xəbər vermişdi. Moskvadan təyyarəçiləri hədələyərək demişdilər ki, Ukraynalı əsgər və zabitləri aparsalar, onların təyyarəsini havada vuracaqlar. Narahatçılıq və qorxu işi poza bilərdi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev qonaqları, təyyarəçiləri, Naxçıvandakı diviziyanın komandirini və bir neçə hərbcini, yüksək vəzifəli bir neçə adamı, jurnalistləri kabinetinə toplayıb vəziyyəti geniş müzakirə etdi.

Hər şey qaydasında gedirdi. Lakin təyyarəçilər qorxu hissindən xilas ola bilmirdilər. Çıxış edənlərin əksəriyyəti bu qənaətdə idi ki, sərnişin təyyarəsini vurmaq olmaz. Təyyarəçilər

deyirdilər ki, Sovet hərbciləri beynəlxalq qanunlara əməl etmirlər.

Heydər Əliyev təyyarə kapitanlarından hansı marşrutla gəldiklərini xəbər aldı. Onlar müəyyənləşdirilmiş hava xətti ilə Kiyevdən Krasnodara, oradan da Çeçenistan, Dağıstan üzərindən keçib Azərbaycana gəldiklərini dedilər.

Heydər Əliyev dedi ki, sizin təyyarəni vura biləcək raketlər Armavir ətrafındadır. Mən çalışacam ki, sizə Ermənistan üstündən hava xəttini təmin edim. Oradan Gürcüstan üzərinə keçər və Qara dənizə doğru uçarsınız. Qara dəniz üzərindən də sərnəşin təyyarələrinin hava xətilə Kiyevədək uçuşunuzu təmin edərsiniz. Bununla da sizin təhlükəsizliyiniz təmin edilmiş olar.

Təyyarəçilər Heydər Əliyevin bu fikri ilə razılaşıdılar. Həmin gün ukraynalı hərbciləri və onların ailələrini aparan təyyarələr Naxçıvandan havalandılar. Hansı marşrutla uçduqlarını bilmədik. Onu bildik ki, sağ-salamat Kiyevə çatıblar.

2000-ci il fevralın 5-də Anatoliy Lupinos dünyasını dəyişəndə Əbülfəz Elçibəy dəfəndə iştirak etmək üçün Ələsgər Siyablının başçılığı ilə Azərbaycandan nümayəndə heyəti göndərmişdi.

Svoboda Partiyasının qərargahında

Rux millətçi hərəkatının üzvlərinin, dissidentlərin əksəriyyəti Ukrayna müstəqilliyini elan etdikdən sonra Svaboda Partiyasında birləşdilər. Mənim də tanıdığım müxalifətçilərin əksəriyyəti bu partiyanın qurucuları idi. Partiyanın qərargahından tanıdığım bir adamı tapa bilmədim. 15-25 il Sovet həbsxanalarında işgəncələrə məruz qalmış insanların bir qisminin çəkdiqləri zillətdən dünyasını dəyişdiyini, bir qisminin ölkədə arzuladıqları milli dövlət qurulmadığına görə mühacirətə getdiyini, bəzilərinin də telefonları və ünvanlarının dəyişdiyini dedilər.

Təzyiq altında olanda bir-birinə əlindən gələn yardım edən, çox mehriban adamların giley-güzarlarını eşidəndə sıxıldım. Yadıma bir atalar sözü düşdü: “Torpaq bərk olanda öküz günahı öküzdən (yəni boyunduruq yoldaşından) görünər”.

Gəncliyindən vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə atılmış bu insanların iradəsini Sovet həbsxanalarının cəza mexanizmi qıra bilməmişdi. Amma xalqın onlara qarşı biganəliyi, yaratdıqları

Svaboda Partiyasına dayaq durmamaları millətçilərə ağır zərbə olmuşdu. Onların psixologiyasında bir sarsıntı, sağlamlıqlarında bir çökmə yaranmışdı. Bəzən də günahı bir-birində görüb öz aralarında çəkişməyə başlayırdılar. Beləcə, millətçilərin arasından soyuq küləklər əsdi. Son seçimdə Svaboda Partiyası ən az səslə Ali Radaya daxil ola bilib. Nə yazıq ki, həbsxanada çürüdülməyə çalışanların əksəriyyəti xalqın onlara az da olsa, səs verdiyini görə bilmədən dünyasını dəyişmişdi.

Uğur qazanan isə Sovet dövründə rüşvət alan, min bir fırlaqla xalqı soyan, insanlara zülm edən, yalan vədlər verənlərin qurduqları partiyalar oldu. Ukraynadakı bu hal keçmiş Sovet respublikalarının, eləcə də sosialist ölkələrinin hamısında müşahidə olunurdu.

Moskva əsarətindən qurtulmuş kilsədə

Keçmişdə Ukraynanın, Rusiyanın, Belarusiyanın pravoslav kilsələri Kiyevdən idarə olunurdu. Rusiyanın hərbi gücü artdıqda dini

mərkəzi də Moskvaya keçirdi. İndi Kiyevin keçmişdəki şöhrətini qaytarmaq istəyən dindarlar meydana çıxıb. Onlar Ukraynadakı kilsələrin Moskva asılılığına son qoymaq istəyirlər. Yavaş-yavaş da olsa, arzularına çatırlar. Kiyevdə indi Moskvadakı dini mərkəzə bağlı olmayan kilsələr fəaliyyət göstərir. Lakin onları nə hökumət dəstəkləyir, nə də çoxsaylı dindarlar. Azsaylı dindarların dəstəklədiyi, müstəqilliyini elan etmiş kilsələri bidətçilikdə təqsirləndirirlər. Bunu normal saymaq olar. Həmişə yenilik müqavimətlə qarşılanır. Zaman isə müqavimət göstərənlərin iradəsini yavaş-yavaş qırır.

Svaboda Partiyasından çıxıb Moskvanın əsarətindən qurtulmuş ilk kilsəyə gəlirəm. Dəmiryol vağzalının yanındakı kilsə o qədər də böyük deyil. Xristian adətinə uyğun olaraq şam alıb ikona qarşısında yandırırım. Bir az da ürkək davranıram. Çünki ikonada təsvir olunan müqəddəs kim olduğunu bilmirəm. Onun qarşısında başqa dindən olanın, kişinin şam yandırması normal sayılıb-sayılmadığını da bilmirəm.

Moizə oxuyan keşişin səsi mənə tanış gəlir. Ona yaxından baxmaq üçün irəli sıralara keçirəm.

Səs tanış olsa da, keşişi tanımıram. Buna baxmayaraq, geri də çəkilmirəm. Kilsədə yad adam görən keşiş də diqqətlə mənə baxır. Ukrayna dilində oxuduğu moizəsini tamamlayandan sonra Rus dilində danışmağa başlayır. Azərbaycandan qonaq gəldiyimi bilən, mənə bələdçilik edən Svaboda Partiyasının yaşlı üzvü sual dolu baxışla məni süzür. Qonağımız hələ 20 il öncə bizə deyirdi ki, Kiyev kilsələrini Moskvanın əsarətindən qurtarmaq lazımdır. Hətta onlar bizə Bakıdakı kilsələrin birinin Ukrayna kilsəsi etməyimizi təklif etdilər. Heyif ki, biz onları eşitmədik. Bunu dinimiz arasında ayrı-seçkilik yaradacağını düşündük. Zaman isə azərbaycanlı qardaşlarımızın haqlı olduğunu sübut etdi.

Bu dolubədənli, ucaboylu keşişin Bakıda Anatoliy Lupinosun yanında gördüyüm arıq, uzun keşiş olduğunu anladım. Hörmətlə bizə yaxınlaşıb ayin icra edəndə kilsədəkilərin əksəriyyəti bizə yaxınlaşdılar. Keşiş xahiş etdi ki, ayini başa vurana kimi onu gözləyək. Xahişinə əməl etdik. Kilsədəkilərin çoxu bizə yaxınlaşıb sakit səsle dua oxuyur, təşəkkürlərini bildirib geri çəkildilər.

Təxminən 15-20 dəqiqədən sonra keşiş mülki paltarda gəlib bizimlə görüşəndə gördüm ki, o qədər də kök deyilmiş. Geyindiği paltar onu elə göstərmiş. Yenidən əl verib mehribanlıqla görüldü. Türkcə də bir neçə söz deməsi məni təəcübəndirdi.

Çölə çıxanda bizi kilsənin qarşısındakı avtomobillərə dəvət etdi. Etirazımız da bir nəticə vermədi. Nə vaxt və nə üçün gəldiyimi, geri nə vaxt dönəcəyimi xəbər aldı.

Avtomobil Dnepr çayının sahilində, mənzərəli bir yerdə restoranın qarşısında dayandı. Süfrə arxasında Əbülfəz Elçibəydən, Etibar Teymur-ludan, Ələsgər Siyabovdan və digərlərindən danışdı. Hiss etdim ki, mənim adımlı unudub. Adımı, soyadımı deyəndə gülərək yanındakılara “Əli bəy məni vəziyyətdən çıxardı. Adımı, soyadımı unutmuşdum”.

Yerimizi yenidən rahatlamışdıq ki, 4-5 nəfər də gəldi. Balıq yeməkləri sifariş verdi və məclisdəkilər müraciətlə dedi ki, müsəlmanlar pullu balıqları yeməyi halal sayırlar. Pulsuz balıqlar, başqa dindən olanların kəsdikləri heyvan

haram sayılır. Süfrədəkilər Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı suallar verirdilər.

Keşiş isə Azərbaycanda gördüklərini danışmaqdan doymurdu: “Əli bəy evində bizi kufta adlı bir xörəyə qonaq etdi. Kiçik top kimi bir xörəkdi. Döyülmüş ətdən hazırlanmışdı. Ətə bizim tanımadığımız ədviyyatlar da vurmuşdular deyə çox dadlı idi. Öncə xörəyin suyuna quru, nazik və uzun çörəyi qırıb doğradıq. Top kimi döyülmüş əti yeməyə başladıq. Ətin içindən soyulmuş yumurta çıxdı. Yumurtanın da ortasında bir fındıq var idi. Bu yeməyə Anatoliy Lupinos da, mən də çox heyrətləndik”. Yemək süfrəsi ətrafında oturanlar da keşişin söhbətini çox maraqla dinləyirdilər.

Həmin axşam Azərbaycanda, Ukraynada baş verən siyasi hadisələr haqqında xeyli söhbət etdik. Onlara Kırımaya yolçu olduğumu və qatara gecikə biləcəyimdən qonaqlığı tərk edəcəyimi deyəndə söhbətimizi qısaltdıq. Məni qaldığım hotelə gətirdilər ki, çantamı yığışdırıb vağzala getməyə vaxtım olsun.

Ukraynanın çətin günlərini yaşadığını görsəm də, Kiyevdən nikbin əhval-ruhiyyə ilə ayrıldım.

Kiyev dəmiryol stansiyası

Sentyabrın 19-da saat 22.00-da Allahverdi Məmmədli və İsmayıl Kazımov məni Şərqi Avropanın ən böyük dəmiryol qovşaqlarından biri olan Kiyev dəmiryol vağzalından Ağməscidə yola saldılar. Vağzalda ciddi yenidənqurma aparılmasa da, dəmiryolu xidmətçiləri sənişinlərə xarici ölkələrdəki səviyyədə xidmət göstərilməsə də, köhnə imkanlardan bacarıqla istifadə edir, səliqə-sahmanı, nizam-intizamı qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Mən sabah saat 15.00-da Türkiyədən tanıdığım Hakan Kırımlının Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində keçiriləcək kitabının təqdimat mərasiminə çatıb-çatmayacağımı ürəyimdə ölçüb-biçərək qatarda yatağımı hazırlayıram...

Yol yoldaşlarım

Kiyev-Simferopol qatarının vaqonları Sovet dövründən qalma olsa da, Azərbaycan vaqonları ilə müqayisədə çox səliqə- səhmanlıdır. Yorğun olduğumdan qatar yola düşən kimi yuxuya gedirəm.

Səhər oyananda yol hələ yarı olmamışdı. Qatar bəzi stansiyalarda 15-20 dəqiqə dayanırdı. Növbəti stansiya Melitopol şəhəri idi. Melitopol stansiyasında bir az gəzişmək, təmiz hava almaq üçün Perrona endim. Stansiyada simpoziumda məruzələrini dinlədiyim, Kırım tatarlarının “Yeni dünya” qəzetinin baş redaktoru Zera Bəkirova və Nuriyə Əmirsuynova ilə görüşdüm. Zera Bəkirova “Kırımında nəşr edilən “Yeni dünya” qəzetində tatarların sürgünü ilə bağlı folklor örnəkləri”, Nuriyə Əmirsuynova “Kırım-Tatar folklorunda “Ayıdağı qulağı” adlı xalq məsəlinin iki versiyası” mövzusunda məruzə etmişdilər.

Görüşümüz onlar üçün də xoş oldu. Meyvənin bol vaxtı idi. Meyvə, tərəvəz, qarpız, yemiş, quru balıqla yanaşı, hazır isti yeməklər də satırdılar. Vaqon-restoranda geniş çeşiddə

yeməklər təklif etsələr də, qatardakılar perronda satılanları almağa üstünlük verirdilər.

Zera Bəkirova və Nuryə Əmirşuyinova məni öz kupelərinə dəvət etdilər. Mən də bir səbət üzüm alıb kupeyə qalxdım. Səbətdəki “Moldova” növü adlandırılan qara üzümün ətri kupeyə xoş bir ətir yaydı. Dadından və şirinliyindən ləzzət aldığımız üzümdən yeyə-yeyə Azərbaycan-Kırım əlaqələrinin tarixindən, türk dünyasının bu günündən söhbət etdik. Nuriyə Əmirşuyinova atasının hazırladığı “Kırım-tatar xalq nağılları” kitabı nəşrə hazırlanarkən sürgün olunduğunu, atası həbs edildiyindən sonra kitabın itdiyindən, sürgündə keçirdikləri ağır günlərdən, sürgündən döndükdən sonra Moskva arxivlərindən atasının hazırladığı kitabı necə axtarıb tapdığından danışdı. O, atası ilə bağlı xatirələri danışdıqca kövrəlir, bizi də kövrəldirdi.

Zera Bəkirova isə redaktoru olduğu digər bir dərgi – qadınların ədəbi-bədii, elmi-pedaqoji “Nənkecan” jurnalının nəşrindən söz açdı. Hökumətdən və kırımli iş adamlarından bir manat da olsun, dəstək görmədən rəngli, yüksək bədii

tərtibatlı jurnalın üç ayda bir nömrəsini çap etmək, həqiqətən də, qəhrəmanlığa bərabərdir.

Söhbət zamanı bir-iki dəfə qatarın gecikib-gecikməyəcəyini xəbər aldım. Narahatçılığımı hiss edən Zera xanım haraya və nədən tələsdiyimi soruşdu. Türkiyədən tanıdığım tarixçi alim Hakan Kırımlının son kitabının Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində keçiriləcək təqdimetmə mərasiminə qatılacağıma söz verdiyimi bildirdim. Onun gülümsəyərək: “Bizdə toplantılar Alman dəqiqliyi ilə keçirilmir, tatar qaydası ilə keçirilir. Dəvətnamədə göstəriləndən bir saat sonra başlayır. Rəsmi toplantılarımız da belədir, toylarımız da. Yalnız yas məclislərinə hamı deyilən vaxtda gəlir. Onun üçün siz nigaran qalmayın, toplantıya çatacağıq. Məruzəçilərdən biri də mənəm”, – deməsi məni xeyli sakitləşdirdi.

Əhməd İhsan Kırımlı və oğlu Hakan

Əsilləri Kırım Tatarlarından olan Hakan bəyin ailəsi Azərbaycanı ürəkdən sevən, azərbaycanlılara sıx bağlı olan bir nəsildir. Atası

Əhməd İhsan Kırımlı 1920-ci ildə Balıqəsirdə doğulub. İstanbulda Cavad Heyətlə birlikdə tibb təhsili alıb. Dörd dəfə Balıqəsirdən Milli Məclisə deputat seçilib. Türkiyənin Turizm və Tanıtma Bakanı işləyib. Təqaüdə çıxdıqdan sonra, yəni 1987-ci ildən “Kırım Türkləri Kültür və Yardımlaşma Dərnəyi”nə rəhbərlik edib.

Əhməd İhsan Kırımlı 1991-93-cü illərdə Türkiyənin siyasi həyatında Azərbaycan məsələsinin aktuallaşması üçün əlindən gələni əsirgəməyib. O, 1992-ci ildə Ankarada ictimai-siyasi xadimlərlə görüşümüzə vasitəçi olmuşdu. Əhməd İhsan Kırımlı bizə görüşəcəyimiz şəxslə hansı mövzuda, necə danışmaq, qarşıdakının diqqətini Azərbaycan məsələsinə cəlb etmək üçün onun həssas nöqtələrinə toxunmaq lazım gəldiyini də öyrədirdi.

Əhməd İhsan bəy yalnız Azərbaycana, Kırımı deyil, türk xalqlarının hamısını ürəkdən sevir, onların müstəqil, demokratik dövlətləri olması üçün var-gücüylə çalışırdı.

Əhməd İhsan Kırımlının babası Ağseyit Mehmet Əfəndidir. Bu böyük din aliminin türbəsi Bağçasarayın Əfəndikoy kəndindədir. Rusiya

Kırımı işğal edəndə o, ailəsinin, qohumlarının, soydaşlarının bir çoxunun Osmanlıya köçməsinə kömək edib. Özü isə Kırırmda qalıb. Ağseyit Mehmet Əfəndi ailəsinı Ağ torpaqlara – Osmanlıya göndərəndə ailə üzvlərinə bir miqdar pul və titul səhifəsinə “mən burada qalacağam, ətım-sümüyüm torpaq olacaq, üzərimdə otlar çıxacaq, onun qoxusuna nəvə-nəticəm buraya gələcək”, – yazılmış bir Qurani-Kərim verib.

Uzaqgörən din aliminin dedikləri doğru çıxıb. 130-140 il sonra da olsa, onun nəvə-nəticəsi Kırırma gəlib. Onların arasında Hakan Kırırmlı xüsusilə seçilib. Kırırım-Tatarcasını gözəl bilən, bu dildə danışmasıyla qürur duyan Hakan bəy rəhmətlik Xəlil Rza kimi, danışıq dilində yabançı söz işlədənlərə qarşı sərt münasibət bəsləyirdi. Elmi yazılarını oxuyandan, simpoziumlardakı çıxışını dinləyəndən sonra ona hörmətim qat-qat artdı. Gördüm ki, atasının şöhrəti arxasında gizlənənlərdən deyil, çılğın bir Türk, Kırırım Türklərinin haqq mübarizəsi uğrunda döyüşü davam etdirən bir cəngavərdir.

Ağməscid (Simferopol) dəmiryol vağzalında

On altı saatlıq yol Kırım-Tatarlarının söhbətləri, pəncərədən görünən mənzərələr sayəsində o qədər də yorucu olmadı. Cankoya çatanda səfər çantamı götürmək üçün öz vaqonuma keçdim. Ağməsciddə vaqondan enəndə ağdamlı, keçmiş iş yoldaşım, hazırda Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində işləyən İlqar Qasimovu, “Qasevet” jurnalının redaktoru Şövkət bəy Qaybullanı və oğlu Ayderi, universitetin müəllimi Rəmziyyə Bərbərovanı, nəşriyyat direktoru Ediyə Muslimovanı perronda gördüm. Məni qarşılamağa gələn Ediyə xanımın sözlərinə hamımız güldük. O, əlindəki “Nenkecan” jurnalının 6-cı sayını göstərərək dedi: “Nigar sizin gələcəyinizi evlərinə də, mənə də xəbər vermişdi. Sizinlə on ilə yaxındır internet üzərindən yazışsam da, nə özünüzü görmüşdüm, nə də şəklinizi. Düşündüm ki, sizi tanımaram. Ona görə jurnalı özümlə götürdüm. Sağ olsun Zera xanım, sizin “Azərbaycan səhnəsinin Cüllyettası – Fatma Qədri”

məqalənizi çap etməklə yanaşı, şəklinizi və qısa tərcümeyi-halınızı da çap edib. Vağzala çatanda bütün dostlarımın sizi qarşılamağa gəldiyini gördüm”.

Ediyə Muslimova Nigar Kurtbilalın ana tərəfdən qohumudur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin “Türk filologiyası” şöbəsini 1996-ci ildə bitirən, sonra Polşanın Poznan şəhərində doktoranturanı bitirib, Kırımdakı türk mənşəli toponimlər mövzusunda elmi iş müdafiə edən Nigar vətənə döndükdə özünə iş tapa bilməyib. Mən də universitetlərdə, elmi idarələrdə tanıdığım Tatarlardan xahiş etdim ona iş tapmaqda kömək etsinlər. Onun axtarışları, mənim xahişim heç bir nəticə vermədi.

Əlacsız qalıb Türkiyənin Afyonkarahisar şəhərində universitetdə işləməyə getdi. Daima bizimlə əlaqə saxlayan, Bakıdakı toplantılara qatılarda belə mənim evimdə qalmağı, xanımla birlikdə dostlarının ailələri ilə görüşməyə getməyi sevən, necə deyərlər, çətin günlərdə ona dayaq olan insanları unutmayan Nigarın ailə üzvlərini və qohumlarının bir çoxunu qiyabi tanıyırdım.

Hakan Kırımlının kitabının tanıtımında

Vaxt itirmədən mənə qarşılayanlarla birlikdə Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinə getdik. Salonda bütün yerlər tutulmuşdu. Əlavə stollar qoyulsa da, ayaqüstə duranlar da vardı. Deyəsən, toplantı bu dəfə yarı “Tatarsayağı”, yəni nəzərdə tutulduğundan yarım saat gec başladığından biz gecikmişdik.

Səkində soldan: Hakan Kırımlı və
Nariman Abdulvahap

Biz salona daxil olanda Hakan bəy çılğın-çılğın danışdı. Hava o qədər isti olmasada, əynindəki köynək tərdən islanmışdı. Gəldiyimizi gördükdə sifətinin ifadəsi də, səsinin ahəngi də dəyişdi. Salondakılar onun diqqətinin qapıya yönəldiyini görüb, arxaya dönüb bizə baxdılar.

Bir anlıq fasilədən sonra Hakan bəy yenə də öncəki çılğınlığı ilə söhbətini davam etdirdi.

Toplantı yorucu olmasın deyə hər çıxışdan sonra universitetin tələbələrindən ibarət ansambl bir musiqi nömrəsi ifa edirdi.

İki saata planlaşdırılmış toplantı üç saatdan çox çəkdi. Hakan bəyin arxivlərdən, Türkiyədə yaşayan Kırım kökənli insanlardan topladığı material və sənədlər əsasında hazırladığı kitabın həcmi 1200 səhifəni keçmişdi. Kitabda məşhur iş adamlarının, dövlət xadimlərinin, siyasətçilərin, elm və mədəniyyət adamlarının, tanınmış hərbiçilərin soyağacları da verilmişdi. Onları gözdən keçirəndə adamda belə bir qənaət yaranırdı ki, Türkiyəni idarə edənlərin, ölkədə söz və nüfuz sahiblərinin, hərbiçilərin böyük bir qismi Rusiyanın Kırımdan qovduğu insanların nəslindən olanlardı. Hakan bəyin təxmini hesabına görə, Türkiyədə beş-altı milyona yaxın Kırım kökənli türk yaşayırdı. Belə çoxsahəli bir kitabın müzakirəsi olduqca canlı keçdi. Söz demək istəyənlərin sayı isə olduqca çox idi.

Mənə də söz verdilər. Kitabı oxumasam da, babaları Qafqazdan və Kırımdan köçüb Osmanlı torpaqlarında yurd salanların nəvələri ilə görüşdüyümə, onların söhbətlərini dinlədiyimə

və toplantılarına qatıldığıma görə özümü xoşbəxt hesab etdiyimi dedim. Ürək sözlərimi hərarətlə alqışladılar.

Elə Xəlil Rza kimi çılğın olan Hakan bəy bəzən hissə qapılıb, çox əsəbiliklə səsinə ucaldır, soydaşlarını kəskin tənqid etməkdən də çəkinmirdi.

Toplantının sonunda tələbə qızlardan biri milli “Qaytarma” rəqsini oynayanda Hakan bəy də ona qoşuldu. Bizim “Qaytağı” rəqsimizin bir çaları olan “Qaytarma”nı onun gənc qızın əsl tərəf müqabili kimi oynamasına, enerjisinə heyran qaldım. Yaşı əllini keçmiş alimin belə gözəl oynamasına həsəd apardım. Bəzən bir rəqs, bir mahnı, millət haqqında ciddi bir məruzədən çox təsir gücünə malik olur, təsəvvür yaradır.

Toplantıdan sonra Hakan bəyin şərəfinə qonaqlıq veriləcəkdi. Məni çox təkidlə dəvət etsə də, yol yorğunu olduğumu bəhanə edib getmədim.

Qoz kəndindən gələn telefon zəngi

“Cingiz Dağcı simpoziumu”nun iştirakçılarında Moskva mehmanxanasında yer ayrıldığını bildirdim. Bizi vağzaldan universitetə maşını ilə gətirən Şövkət bəyin oğlu Ayderi gördükdə təəcübələndim. O, heç yerə getməyib toplantının bitməsini gözləmişdi. Anladım ki, bizi restorana aparmaq istəyirlər.

Yorğun olduğumu söyləyib yemək yeməyə getməyəcəyimi deyib, dincəlmək üçün hotelə getmək istədiyimi bildirdim. Şövkət bəy, Zera xanım, Ediyə xanım mənim təklifimdən narazı qalsalar da, qonaq olduğuma görə güzəştə getməli oldular. Razılaşdıq ki, onlar məni hotelə qoyub Hakan bəyin yanına qayıtsınlar. Onun şad günündə yanında olsunlar, kitabının təqdimatında olduğu kimi, məclisində də xoş sözlər desinlər.

“Moskva” hotelinə gedərkən Ediyə xanımın cib telefonuna zəng gəldi. O, telefonda danışdığı adama “Moskva” hotelinə gedəcəyimizi söylədi. Kiminlə danışdığını xəbər aldıqda: “Atamgil səni kəndə aparmağımı xahiş etmişdilər. Gördüm çox yorğunsunuz, hətta Hakan bəyin şərəfinə təşkil

edilmiş qonaqlığa belə getməyə halınız yoxdur. Sabah da Cingiz Dağcının doğulduğu Qızıldaş kəndinə, qəbrinin ziyarətinə gedəcəksiniz. Qızıldaş da Yaltanın yanındadır, oraya xeyli yol var. Ondan sonra da proqramınız çox sıxdır, kəndə gedə bilməyəcəksiniz. Bunu atama dedim. Onlar da sənin Ağməsciddə harada qaldığınla maraqlandılar. Mən də “Moskva” hotelində olacağınızı söylədim. Atamgil hazırlaşır, buraya gəlsinlər”.

– Kimlər gəlir? – deyə soruşdum.

– Atam, İsmət amca, Lütfiyə teyzə, bəlkə, anam da gəldi, – dedi.

– Onları kim gətirəcək? – deyə xəbər aldım.

Ediyə qətiyyətlə – Babam gətirəcək! – dedi.

Mən təəccüblə onun üzünə baxaraq:

– Səksən yaşlı atan, özü yaşda üç qocanı da yanına alıb, 120 kilometrlik bir məsafədən mənə görməyə gəlir? – deyə təəccüblə sual etdikdə o, gülə-gülə:

– Siz atamı yaxşı tanıyırsınız. Köhnə “Jiquli”sini saatda 80-lə sürür. O dəfə yol polisi saxlayıb sürət həddini aşdığına görə cəza yazmaq istəyib. Atam da pasportunu çıxarıb verdi. Yol

polisi təəccüblə pasporta baxanda, atam deyib: “Qırx yaşında yollar çala-çuxur olduğuna görə “Moskviç”imi saatda 40-la sürürdüm, 60 yaşım olanda “Pobeda”nı 60-la sürürdüm. İndi yollar asfaltlanıb, altımda “Jiquli”, yaşım da 80! Ona görə saatda 80-lə sürməyə haqqım var”. Yol polisi başını bulayıb, pasportu özünə qaytardı.

Ediyədən xahiş etdim ki, zəng vurub onların gəlişinə mane olsun. Ediyə isə:

– Onlar inad sudaklıdılar, dedikləri dedikdir. Mütləq sizi görəcəklər.

Nə qədər yorğun olsam da, yaşı 80-i haqlamış dörd qocanın 120 kilometrlik yolu gəlməsinə qıymadım. Sudaka getməyə qərar verdim. Ediyə xanım sevinərək zəng vurub kəndə gələcəyimizi bildirdi. Axşam qaranlığına düşməyək deyər çantamı hotelə qoymadan dəmiryol vağzalından kirayələdiyimiz “Jiquli” ilə Sudak rayonunun Qoz kəndinə yola düşdük.

“Dediyim dedikdir” olan sudaqlılar Dedikləri dedik olan sudaqlılar

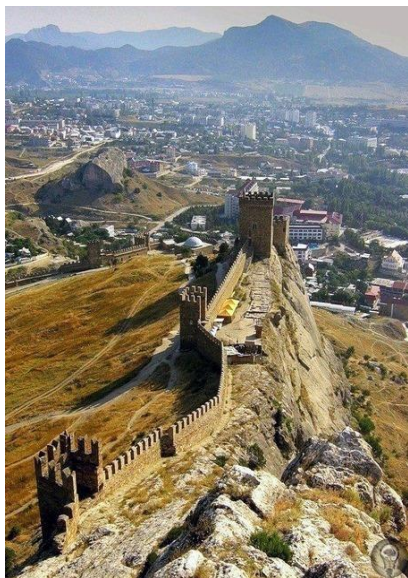
Türk xalqlarının yaşadığı bölgələrin əksəriyyətində ayrı-ayrı vilayətlər, rayonlar, kəndlər haqqında müəyyən fikirlər formalaşmışdır. Kırım Tatarlarına görə sudaqlılar inadcıl, dediklərini eləyən, məqsədlərinə çatmaq üçün sonadək mübarizə aparandılar. Ona görə də sudaqlılardan söz düşəndə onlara “dediyim dedik sudaqlılar” deyərək gülürlər. Bu ifadəni Azərbaycan da çox eşitmişəm. Adətən, inadcıl adamlardan söz düşəndə işlədilir. Özü də “dediyim dedikdir, yediyim hədikdir!” formasında.

Gün dönəndən sonra Ağməscidin güneydoğusuna yol alırıq. Şəhəri çıxacağında yol kənarında yaraşlıq, yeni evlər diqqətimi çəkdi. İki-üç mərtəbəli, fərqli-fərqli memarlıq üslubu ilə tikilmiş bu yaraşlıq evləri maaşla tikmək mümkünsüzdür. Belə villalar Sovetlər Birliyindən çıxmış ölkələrdə, adətən, əyri yollarla əldə edilmiş pullarla tikilir. Ürəyimdən keçənləri sanki hiss edən Ediyə xanım “Xocam, gördüyün bu

evləri sürgündən dönən tatarlar zəhmətləri ilə tikiblər. Onlar uzun illər uşaqlı-böyük, Özbəkistanın pambıq tarlalarında qul kimi işləyərək, gecə-gündüz zəhmət çəkib yığıqları pullarla tikdilər bu evləri. Memarı da, ustası da, fəhləsi də özləri olub. Sürgündən geri döndükdə ata-baba evlərini satın almağa icazə vermədilər. Tatarlar da şəhər və kəndlərin ətrafındakı boş torpaqları zəbt edib, qısa müddətdə özlərinə yenidən yurd qurdular”, – deyir.

Yadıma Kırım haqqında oxuduğum bir yazı düşdü. Milliyyətçə rus olan Kırım Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi toplantıların birində: “Kırımın gözəl şəhərlərini Tatarların gəlib kəndə çevirməsinə imkan verməyəcəm” – demişdi. Belə çıxışlar və onun fəaliyyəti Sov.İKP MK-nın qərarlarının əleyhinə getmək, Mixail Qorbaçova qarşı durmaq demək idi. Rəhbər işçilərin mərkəzə qarşı belə açıq müqaviməti çox az hallarda baş verir. Birinci katib üzv olduğu partiyanın mərkəzi komitəsinin, mərkəzi komitənin baş katibi Mixail Qorbacovun göstərişlərinə qarşı dura bildi. Lakin Tatarların vətənlərinə dönüb özlərinə ev-eşik

tikmələrinə qarşı dura bilmədi. Tatarlar nəinki boş

**Sudaq qalasından
şəhərin görünüşü**

ərəzilərdə, hətta hərbi təlim meydanlarında da özlərinə ev tikib yaşadılar.

Bir neçə ildən sonra həmin birinci katib özü üçün villa tikəndə isə jurnalistlərin sualına cavab olaraq demişdi ki, mən uzun illər 5 otaqlı mənzildə yaşadım. Elə bil-

dim ki, həyat, yaşam belə olur. Tatarlar gələndən sonra biz ruslar onlardan ev tikməyi, yaşam tərzini öyrəndik.

Kırım Parlamentinin ikili siyasəti

Simferopoldan Sudaka gedən yollar çalacıxursuz, yamaqsız olduğundan maşın rahat gedirdi. Ətrafdakı yaşıllıq, mənzərənin tez-tez dəyişməsi göz oxşayır. Ediyə də hər kənd, çay, dağ, dərə haqqında bilgi verməyə çalışır. Keçdiyimiz yerlərin həm indiki adını, həm keçmiş adını, həm də bu yerlərdə baş vermiş önəmli hadisələri danışır. Kənd, qəsəbə, çay adlarının hələ də dəyişmədiyini, yəni köhnə, türk kökənli adların bərpa olunmadığını gördükcə içimdən bir sızıltı keçir.

Kırım Muxtar Respublikasının Yuxarı Radası keçmiş adların bərpası haqqında qanun qəbul edib. Parlamentdə deputatların çoxu ruslar olduğundan qanunu elə hazırlayırlar ki, türk mənşəli adları bərpa etmək olmur. Qanun Sovet ideologiyası ilə bağlı adların, kommunist partiyasının rəhbərlərinin şərəfinə verilmiş adları dəyişməyə imkan yaradır. Çar dövründə verilmiş, yaşı 150-200 ili keçməyən rus kökənli adlar bərpa olunur, amma minillik tarixi olan türk kökənli adlar bərpa edilmir.

Yuxarı Radada olan tatar qrupu o qədər kiçikdir ki, onların səsi eşidilmir. Verdikləri təkliflər də, etirazlar da eşidilməz qalır.

Ediyə xanım deyir ki, rəhmətlik Ənvər Ozenbaşı 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi “Qırımın idariy təqsimatı. Yurtumuzun tarixindən” kitabçında yazır ki, Ruslar XVIII əsrin sonlarında Kırımı işğal edəndə yarımada 1489 kəndi özündə birləşdirən 6 kaymakanlıq və 42 kadılıq vardı. Aluşta rayonundakı bir kəndin adı da Qarabağ imiş. Bilmirəm Kırımdakı bu Qarabağın Azərbaycanla bir əlaqəsi varmı, ya yox. RSFSR Ali Soveti Prezidiumunun 18 may 1948-ci il qərarı ilə keçmiş kənd adlarının əksəriyyəti dəyişdirildi.

Ənvər bəyi yaxından tanıyırdım. Onu Bakıdakı, Türkiyədədəki simpoziumlara da dəvət olunmasına nail olmuşdum. 2007-ci ildə Bakıya gələndə həmin kitaba latın və ərəb əlifbası ilə “Dostum Ali Şamil efendige! 27.06.2007” yazaraq mənə bağışlamışdı.

Yolboyu Ediyə xanım dəyişdirilən şəhər, qəsəbə və kənd adlarını dedikcə mən dəftərcəmə yazıram: Ağməscid – Simferopol, Bavurçı –

Kamenka, Beşterek – Donskoye, Züye – Zuya, Yeni Burulça – Tsvetoçnoe, Sarı Suv – Novikovo, Qarasuvbazar – Beloqorsk, Qaraçöl – Çernopole, Bağça Eli – Boqatœ, Biy Eli – Qorlinka, Urus-Qoca – Russkoe, Çoqraq – Rodniki, Bezbaylan – Radostnoe, Toplı – Topolyeka, Sala – Qruşevka, Elbuzlı – Perevalovka, Suvuq Suv – Lesnoe, Taraqtaş – Daçnoe Taraqtaş.

Tatarlar isə azlıqda olduqlarından hökumətə təsir göstərə bilməsələr də, imkan düşdükdə milli şüuru oyadan lövhələr qoyur, ata-babalarının qəhrəmanlıqlarını xatırladan abidələr ucaldırlar ki, bu torpaqlarda yenidən bitə bilsinlər.

Qaçaq Alim Aydamağın abidəsi

Bəzən qanun-qaydaları ən çox pozanlar , qarşılarındakı ilə danışıanda qayda-qanunu əsas gətirirlər. İş o yerə gəlir ki, xarakter və əməl hesabı ilə özlərinə bənzəyən qanun-qayda pozaraq, öz xeyrinə çalışanları öyür, tərifləyirlər. Bu isə insan xislətinin, yaranışın bir pozulmayan xüsusiyyətidir. Zora, gücə meyillilik min illərdir, insanların canından çıxmır.

Özü də gücə meyillilik yalnız Azərbaycanlılarda, türklərdə deyil, dünyanın əksər xalqlarında var. Əksəriyyət istəyir ki, bir güclü adam ortaya çıxsın, onun qisasını alsın, istəklərini həyata keçirsin. Əslində dərinədən düşünəndə görürsən ki, bəlkə də həmin insanlar elə bu istəklə də Koroğlunu, Robin Qudu, Zorronu yaradıblar.

Qaçaq əkinçi deyil ki, məhsul yetişdirib ailəsini dolandırсын. Nə də sənətkar deyil ki, xalq üçün tələbat malları düzəldib satsın. Tacir də deyil ki, bir yerdən ucuz mal alıb, aparıb başqa yerdə baha satsın. Qaçaq həmişə dağda-daşda gizləniб. Yaşamını da yoldan keçənləri, maddi imkanы yaxşı olan adamları soymaqla keçindirib. Cəmərd davranışı ilə, kasıb-kusubu incidənlərə qənim kəsilib, haqsızlığa qarşı mübarizəsi ilə sadə insanların qəlbinə yol tapıb. Beləcə, dünyanın hər yerində qaçaqlar haqqında mahnılar qoşulur, rəvayətlər, dastanlar söylənilir.

Kırımда yaşayan tatarlar və başqa türk xalqları arasında “Koroğlu” dastanı, Koroğlu haqqında nəğmələr yayılsa da, onlar daha çox Alim Aydamağı sevir, ondan danışır, onun adını əbədiləşdirməyə çalışırlar.

Alim Aydamaq da haqqında nəğmələr oxunan, rəvayətlər söylənən qaçaqlardan olub.

**Qaçaq Alim Aydamağa
ucaldılmış abidə**

Qarasuvbazarı (Bizim Qarasu dediyimiz sözü Kırırında Qarasuv kimi tələffüz edirlər) keçdikdən sonra dağların düzənliklə qovuşduğu yerdə, yolun sağında böyük bir beton lövhə diqqətimi cəlb etdi. Dağ silsiləsini xatırladan beton lövhənin ortasından heykəltaraş boşluqları elə qoyub ki, sanki bir atlı çapır. Bu Rusiya məmurlarına divan tutmuş, qaçaq Alim Aydamağa qoyulmuş abidədir. Bizim Qaçaq Nəbini xatırladan Alim Aydamağa abidə ucaldılması Rus şovinistlərini bərk narahat edib.

Məhkəmə sənədlərində və toplanmış xatirələrdə deyilir ki, Alim Azamat oğlu 1816-cı ildə Qarasuvbazar yaxınlığındakı Köpürliköy kəndində doğulub. Kəsib bir ailənin uşağı olan Alim Ağməsciddə işləyərkən sahibkarın qızına aşiq olub. Lakin qızı ona verməyiblər. Sevgisinə

qovuşmaq uğrunda apardığı mübarizə həbs olunaraq, Bender qalasına, sonra da Kişinyova göndərilməsinə səbəb olub.

1848-ci ildə o həbsxanadan qaçıb, Kırırma gəlib. Eski Qırım, Kefe, Ağməscid, Kezlev tərəflərdə qaçaqlıq edib. Haqqında mahnılar qoşulub, rəvayətlər söylənilib. Bir xəyanət nəticəsində ələ keçib. Yenidən məhkəmə qurulub. Onun Sibirdəki həbsxanalara göndərilməsi haqqında qərar çıxarılıb.

Rəsmi sənədlərdə Alim Aydamağın sonrakı həyatı haqqında bilgi yoxdur. Xalq rəvayətlərində isə Sibirdən qaçıb Osmanlıya getdiyi söylənilir. Bu da o qədər inandırıcı deyil. Xalq həmişə sevdiyi qəhrəmanın məğlub olmasını, ölməsini istəmir. Ona görə də sağ olduğu, yaşadığı haqqında rəvayətlər söyləyirlər.

Bu günün özündə də rus mətbuatında Alim Aydamağın quldur olduğu yazılsa da, xalq onu milli qəhrəman kimi tanıyır, sevir və abidəsini ucaldır. Necə deyərlər, etirazlara baxmayaraq, kırımlı iş adamının vəsaiti ilə Alim Aydamağa abidə ucaldılıb.

Kırımında kənd, qəsəbələrin əksəriyyətinin, şəhərlərin də bəzilərinin adı fərmanla dəyişdirilib. Dağ, dərə, yaylaq, qışlaq, örüş adlarını isə fərmanla dəyişməyə ehtiyac duymayıblar. Fikirləşiblər ki, onları da hökumət deyil, bölgədə yerləşdirdikləri ruslar və başqa xalqlar dəyişər. Onlar bu işi görə bilmədiklərindən hər addımda türk kökənli adlarla rastlaşırıq.

İsmət ağanın evində

Yolumuzun solunda dağ yamacında uçalan və uzaqdan görünən Porsuq qayanı, sağ tərəfdəki qayaları darağa oxşadığından kırımlıların Taraxdaş dediyi qayalıqları və adını bu qayalıqdan almış vadidəki Taraxdaş qəsəbəsini keçib, yol ayrıcında dayanırıq. Aşağıda Qara dəniz və Sudak şəhəri görünür. Biz isə sola, Kefe yoluna dönürük. Yolun kənarındakı köhnə “Jiquli”nin yanında iki qoca dayanıb. Maşınımız durduqda onlar bizə tərəf gəlirlər. Ediyə gələnlərin birinin atası Refat, o birisinin də Nigarın atası İsmət

olduğunu deyir: “Atam çox səbirsizdir, İsmət am-cadan olsa, kənddə evinin yanında gözləyərdi. Bilirəm ki, atam onu da alıb buraya gətirib”.

**Soldan: Nigarın anası Lütfiyə, atası İsmət, Əli Şamil,
Nigarın qohumları Refat Muslumov, Nigarın böyük
bacısı Adilə**

Çoxdanın tanışları kimi mehribanlıqla gö-rüşüb Qoz kəndinə yola düşürük. Magistral yol-dan kəndə qədər məsafə 7-8 kilometrdir. Refat ağa yol boyu hər dağ, təpə, qaya, dərə, meşə haq-qında bilgi verir, babalarının qazmış olduğu su quyularının, kəhrizlərin yerini göstərir. Bəli

budur yurd yaddaşı, budur yurd sahibinin unutmadiqları.

Mən də söhbətə qoşulmaq, sudaklıları tərifləmək və bilgimi göstərmək üçün: “Mustafa Cəmil də Sudaklıdır, uşaqlığı Ayserez kəndində keçib (Mustafa Cəmilin ata-baba kəndi Ayserezdir. 1930-cu illərdə ailəni qolçomaq, kulak kimi Urala sürgün ediblər. Atasını ailəni 1940-cı ildə Kırımaya gətirir. Ata-baba kəndinə dönərsə, yəni-dən sürgün ediləcəklərindən ehtiyatlanaraq Kırımın çöl deyilən quzey bölgəsindəki Bozköy kəndində yurd salırlar. Mustafa da 1943-cü il noyabrın 13-də Bozköydə doğulur). O köyü görməsəm də, Mustafa Cəmil kimi bir mübariz oğulu olduğuna görə oranı da görmək istəyirəm”, – dedim.

Refat Muslimov maşının sürətini azaltdı və geri döndərdi. İsmət ağa və Ediyə Refat ağadan nə baş verdiyini, niyə geri döndüyünü xəbər aldılar. Refat Muslimov: “Qonağın arzusunu yerinə yetirmək ev sahibinin müqəddəs borcudur. Əli ağa Ayserez köyünü görmək istəyir. Oraya gedək, köyü görsün, sonra Qoza qayıdaraq”, – deyəndə İsmət ağa ilə Ediyə hay-haray saldılar.

İsmət ağa Lütfiyə xanımın və uşaqların bizi gözlədiyini, nigaran qalacaqlarını və s. desə də, Refat ağanı fikirindən döndərmək mümkün olmadı.

Ediyə “Sayın Əli ağa, bu sudaklını (atası Refatı nəzərdə tuturdu) fikrindən döndərmək çox çətinidir, xahiş edirik, siz deyin. Qonaqsınız, sizin sözlünüzü yerə salmaz. Evdə gözləyirlər”, – dedi. Mən də Refat ağadan xahiş etdim ki, ev sahiblərini gözlətməyə, yolumuza davam edək. Ayserez kəndinə sonra gedərəm. Refat ağa yarıkönül maşının yönünü yenidən Qoz kəndinə doğru döndərdi.

Kəndə çatanda Refat Muslimov ilə İsmət ağa arasında mübahisə başlayır. O, maşını öz evinə sürmək istəyir, İsmət ağa da onlara dönməyi tələb edir. Mən bu mübahisədə tərəfsiz qalıb nəticəni gözləyirəm. Yol ayrıcına çatanda mübahisəni həll etmək üçün maşını saxlayırlar. Sağ tərəfdəki kiçik təpənin üstündəki evin qarşısındakı qadının səsini eşitməsəm də, əl-qol hərəkətindən oraya getməimizi tələb etdiyini açıqca görürəm.

İsmət ağanı eşitmək istəməyən Refat Muslimov qadına güzəştə gedir. Maşını oraya

sürəndə Ediyə zarafatından qalmayaraq “Anam Noqay qızı olduğundan atamın gözünün odunu necə alıbsa, o qadınların əmrindən çıxma bilmir”- deməsini Refat ağa gülüslə qarşılayaraq: “Neyləyək, Noqaylar babalarımızın gözünü necə qorxudublarsa, hələ o qorxu canımızdan çıxmayıb”, – deyir.

Avtomobil İsmət ağanın evinin qarşısında dayanır. Ailə üzvləri məni doğmalarını qarşılayan kimi qarşılayırlar. Mənim gələcəyimdən xəbər tutan İsmət ağanın böyük qızı Adilə xanım oğlanları 7 yaşlı Rudemi və 3 yaşlı Abdülcamili də yanına alıb Taraxdaşdan Qoz kəndinə gəlmişdi.

Qarşısında sarmaşıqla örtülmüş köşk olan, birmərtəbəli səliqə-səhmanlı bina sadə bir kəndli evindən çox istirahət yerini xatırladır. Evdəki söhbət də yanılmadığımı göstərir. Kurtbilal ailəsi yay fəslində həyətlərində tikdikləri da bir neçə otağı istirahətə gələnlərə kirayəyə verməklə güzəranlarını yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

İsmət ağa ilə Refat Muslimov qonağın axşam Ediyəgildə qalmasını, səhər yeməyinə İsmət ağagilə gəlməsinə razılaşsalar da, Lütfiyə xanım

əsl sudaklı kimi dediyindən dönmür. “Evə gəlib-siniz, heç olmasa balla qaymaq yeyib sonra gedin”, – deyir. Razılaşmaqdan başqa əlacları qalmır. İsmət ağa özü arı saxlamadığından balı tanışlarından alır, süfrəyə qoyulan qaymaq, qatıq, ceviz, badam isə öz həyətinin məhsuludur.

Süfrə arxasında söhbət gah sürgün illərindən, gah Bakıdan, gah Nigardan gedir. Danışığılarından belə anlayıram ki, onlar qiyabi də olsa, Bakıda çox adamı tanıyırlar. Nigar yay tətilinə gələndə, görünür, sözü-söhbəti Bakıdan olub. Lütfiyə xanım söhbət zamanı deyir ki, qızlarımın biri Kazanda, o biri də Bakıda oxuyurdu. Onlar yay tətilinə gələndə qonşular, qohumlar bizim evimizə yığılırdı. Tələbələr yaşadıkları şəhərlərdə gördüklərindən danışır, öyrəndiklərini bizə deyirdilər. Bəzən də bu, bir yarış xatırladırdı.

Nigar Bakıda öyrəndiyi mahnıları oxuyurdu, bacısı Xalidə də Kazanda öyrəndiyini. Elmi biliklər yarışmasına mən, mahnı yarışmasına İsmət ağanın anası hakimlik edirdi. İsmət ağanın anası, Nigarın qaynanası (biz nənə deyirik – Ə.Ş.) adətən Nigara üstünlük verirdi. Sonra da gülərək: “Yalıboylu olduğuna görə tərəf tuturdu. Axı

yalıboyluların danışığı da, mahnıları da sizin azərbaycanlılarınkı ilə, demək olar, eynidi. Çöldə yaşayan Tatarların, Noqay dediklərimizin mahnıları da Kazan Tatarlarınkına yaxındır”, – deyə izahat verir.

Xalidə Kazan Universitetinin “Kimya” fakültəsini bitirib geri dönəndən sonra Ağməsciddə iş tapıb, evlənib, indi orada yaşayır. Hərdən ailəsinə baş çəkməyə gəlir. Bu dəfə işi çox olduğundan gələ bilmədiyindən üzrxahlıq etmişdi.

Mən də İsmət ağaya zarafatımdan qalmıram. “İsmət ağa, öncələr xartutdan gözəl çaxırlar çəkirdin. Biz də Bakıda içirdik. Sizi tərifləyirdik. İndi nə oldu, yoxsa Refat ağanın qorxusundan çaxır çəkmirsən?”, – deyə xəbər aldıqda bir az utancaq tövr alaraq: “Bilirdim ki, siz içirsiniz. Ona görə süfrəyə içki qoymadım. İçkiyə görə Refatdan qorxan deyiləm. Nigar gedəndən sonra daha çaxır çəkmədim. Məni həvəsləndirən o idi. Gəlib deyirdi ki, apardığım xartut çaxırını Əli müəllim içməsə də, dostlarının hərəsinə 50 qram verir. Birinci badəni də sənəin şərəfinə qaldırırlar.

Mən də əməyimin Bakıda yüksək qiymətləndirilmə-sindən həvəslənib çaxır hazırlayırdım”, – dedi.

Lütfüyə xanımın süfrəsi arxasındakı söhbətimiz 4-5 saat çək-di. Ediyəgilə gələndə heç birimizin yeməyə həvəsimiz qalmamışdı. Anası Musfire narazı qaldı ki, onun bişirdiyi xörəyi yemədik. Əslində onun özünün də yeməyə halı yox idi.

Qoz qəsəbəsinin bu günü

1944-cü il mayın 18-dək Qoz kəndində 150 tatar ailəsi yaşayıb. Sürgün olunanda mallarını tövlədə, itlərini zəncirdə qoyub, qapılarına qıfıl vurub kənd meydanına gediblər. Özləri ilə götürdükləri çamadan və bağlamaların çoxunu da hərbiçilər əllərindən alaraq gözləri qarşısında yaxındakı gölə atıblar. Onların mal-mülkləri isə buraya köçürülən ruslara və başqa millətlərə verilib.

Yeni gətirilən qeyri Kırım Tatarı ailələrinin Qoz kəndində məskunlaşmasına hökumət böyük qayğı göstərib. Bir manat xərc çəkmədən evə,

mal-qaraya, ev avadanlığına, həyətəni sahəyə sahib olanlar bir neçə il vergidən də azad ediləblər. Adamları işlə təmin etmək, onların dolanışığını yaxşılaşdırmaq üçün Qoz kəndindəki kiçik kolxozun bazasında dövlətin ayırdığı vəsait hesabına üzümçülük sovxozu yaradılıb.

Əkinəyararlı və məhsuldar torpaqlarda salınan tənəklər bol məhsul verib. Gözəl havası, saf suyu Qoz kəndinə hökumətin qayğı göstərdiyinə, yeni iş yerləri açıldığına görə buraya işləməyə gələnlərin sayı gündən-günə artıb. Sovxozun nəzdində şərab zavodu, təmir emalatxanası, maşın-traktor parkı və s. yaradılıb. Dövlət vəsaiti hesabına birmərtəbəli və çoxmərtəbəli yaşayış evləri tikilib. Kiçik Qoz kəndi 1960-cı illərdə böyük məktəb binası, mədəniyyət və məişət evi olan qəsəbəyə çevrilib. Yeni də ad verilib: Solneçnaya dolina.

1980-ci illərin sonlarında Solneçnaya dolina min evli bir qəsəbə kimi məşhurlaşdı. Tatarlar sürgündən dönəndə sovxozun direktoru və rəhbər işçiləri var-gücləri ilə çalışıblar ki, onların burada yerləşməsinə əngəlləsinlər.

Refat Muslimov ailəsi ilə birlikdə hələ Nikita Xruşovun hakimiyyəti illərində sürgün olunduqları Özbəkistandan Kırıma dönüb. Onu burada qeydiyyatda almasalar da, işlə təmin etməsələr də, yenidən Özbəkistana qayıtmayıb. Öncə günəməzd işləməklə ailəsini dolandırıb. Yük və minik maşınlarını, kənd təsərrüfatı texnikasını təmir etməkdə əvəzsiz usta olduğunu görüb, sovxozun qarajında çilingər ştatına götürüblər. Az müddətdə rayonun ən bacarıqlı çilingəri kimi tanınıb. İşgüzarlığına, bacarığına görə ona hörmət edənlərin, sözünü eşidənlərin sayı artıb. Beləcə, sürgün olunanlardan doğma kəndinə dönüb orada məskunlaşan ilk tatarlardan biri olub.

Tatarlar sürgündən toplu halda geri döndükdə Qoz kəndindən olanları doğma kəndlərində yerləşmələrinə əngəl olublar. Onlar da Taraxtaşda və ətraf kəndlərdə müvəqqəti yaşayıblar. Refat Muslimov söhbət zamanı dedi ki, sovxozda işçi qüvvəsinə ehtiyac olsa da, Tatarları yaxın buraxmırdılar. İlk dəfə mən Taraxtaşda yaşayan İsmət ağanın qızını üzüm yeşikləri hazırlanan sexdə günəməzd işə götürtdüm.

Adamlar yavaş-yavaş qəsəbənin ətrafında çadır qurub, qaz-ma daxmalar tikib orada yaşamağa başladılar. Üzüm yığımında işçi qüvvəsi çatışmadığında məhsul bağda qalıb xarab olurdu. Yuxarıdan da sovxoz rəhbərlərini sıxışdırırdılar ki, plan tapşırıqlarını yerinə yetirsinlər. Onlar da məcbur olub tatarları öncə günəməzdə, sonra da ştatlı işə götürdülər.

Beləcə, İsmət ağanın da ailəsi doğma kənddə yerləşdi. Lütfiyə xanım da məktəbdə müəllim işləməyə başladı. Sürgündən döənən tatarlar isə qəsəbənin ətrafındakı boş torpaqlarda elə gözəl evlər tikiblər, gəl görəsən. Altmış altı ildir orada yaşayan, hökumətin maddi və mənəvi dəstəyindən yararlanan rusların evləri sürgündən döənən tatarların evlərinin yanında çox sönük görünür. Allaha min şükür ki, indi evsiz tatar ailəsi yoxdur. Hamısı bir-birinə kömək olub, qəsəbədə ən gözəl evləri tikdilər.

Min rus ailəsi yaşayan qəsəbədə kilsə gözümə dəymədi. Amma kəndin ən axar-baxarlı yerində 500 nəfərin eyni vaxtda namaz qıla biləcəyi gözəl bir məscid ucaldılıb. İkimərtəbəli məscidin birinci mərtəbəsində ehsanlar verilir,

yas məclisləri və başqa dini toplantılar keçirilir. İkinci mərtəbəsində isə namaz qılınır.

Məscidin dini icmasının rəhbəri Refat ağa mənə yaşadıkları qəsəbə, qəsəbədəki tatarlar haqqında geniş bilgi verməyə çalışır. Məscidin namaz qılınan salonunu gəzərkən diqqətimi yerdəki böyük bir xalı çəkdi. Xalçanın naxışlarını Şirvan xalılarına oxşadığım üçün ayaq saxlayıb diqqətlə baxmağa başladım. Refat ağa xalçaya diqqətlə baxdığımı gördükdə gülümsəyərək: “Nə tez tanıdın öz malınızı?! Onu Aqməsciddəki Tavriya Universitetinin müəllimi, sizin sayənizdə tanış olduğumuz Əli Baloğlanov bağışlayıb”, – dedi.

Əli Baloğlanovu mən də tanıyırdım. Telefonla danışır, internetlə yazışırdıq. Azərbaycana gələndə bir-iki dəfə də Bakıda görüşmüşdük. Nəsil şəcərəsi İsmayılı rayonundan olan, uzun illərdir Kırımada yaşayan həmyerlimizin səxavəti, diqqətçi ilə qürur duyurdum.

Mehmet Altunbaşın köməyi

Refat ağa məscidin yardımçı binaları ilə məni tanış edir. Burada uzaqdan gələnlər üçün qonaq otağı, uşaqların və yeniyetmələrin Qurani-Kərimi oxumaları və şəriət ehkamlarını öyrənmələri üçün sinif otağı, balaca məscid muzeyi və başqa imkanlar var. O, sinif otağındakı bilgisayar və başqa elektrik avadanlıqlarını, məscidin həyətindəki kaşılarla bəzənmiş bulağı, dəstamaz alınan yeri, hətta bağçadakı beton dirəklərə qaldırılmış tənəkləri və s. göstərdikcə qürurla “Bunlar dostunuz Mehmet Altunbaşın hədiyyəsidir. Təmir işlərinə də xeyli pul xərclədi. İndi onunla qardaş olmuşuq. Qurban bayramında gələcək. Yenə də məscidə yardım etməklə yanaşı, kasıbları da sevindirəcək. Başda da məni”, – deyərək gülümsəyir.

Mehmet Altunbaş Ankarada yaşayır. Kırım kökənlidir. Məşhur din alimi, İslam dininə dair 200-dən çox kitab yazmış, xeyriyyəçi Mehmet Kamal Pilavoğlunun (1906-1977) kürəkənidir. Onunla bir təsadüf nəticəsində tanış olmuşuq.

Türkiyədə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin bəziləri tətildə ailələrini görməyə gələndə mənə də baş çəkirdilər. Bir dəfə Ankarada Universitetdə oxuyan Vüsalə və Zəminə dar gündə Mehmet Altunbaşın onların necə dadına çatdığından söz açdılar. Mehmet Altunbaş Azərbaycandan gələn tələbələrin iqtisadi durumlarının yaxşı olmadığını görüb onları evlərinə aparıb, ailə üzvləri ilə tanış edib. Bu tanışlıqdan sonra tələbələr özlərinə bir dayaq tapıblar.

Ankaraya növbəti səfərlərimin birində simpoziuma gedəndə, Ankaraya simpoziuma gedəndə, Azərbaycanlı tələbələrə göstərdiyi qayğıya görə təşəkkürümü bildirmək üçün Mehmet Altunbaşə zəng vurdum. Sözümlü yerə salmadı, gəldi, yaxından tanış olduq. Öyrəndim ki, babaları 1863-cü ildə Kırımdan Türkiyəyə, Kırıkkale qəsəbəsi yaxınlığındakı Yaxşıxan kəndinə köçüb.

Mehmet Altunbaş dindar bir ailədə böyüyüb. Uşaqlığından zərgər yanında şagird olub. Sonra özü zərgər dükanı açıb. Oğlanlarından Nizaməddin və Səlahəddin atalarının yolunu davam etdirirlər. Ankaradakı Ulus meydanının yaxınlığında zərgərlik dükanları var.

Mehmet Altunbaşla söhbətimiz tutdu. Hər dəfə Ankaraya yolum düşəndə zəng vururdum. Dəvətimi qəbul edib gəlirdi, simpoziyumda oxunan məruzələri dinləyir, alimlərlə tanış olurdu. Növbəti səfərlərimin birində mən də onu Azərbaycana dəvət etdim. 11-12 yaşlı nəvəsi Mehmetxanı da yanına alıb gəldi. Birlikdə Bakını gəzdik. Sonra da İran İslam Respublikasına gətdik. Şeyx Səfi türbəsində (indi ora muzeydir və namaz qılmaq üçün də otaq ayırıblar. Öncələr orada namaz qılmağa icazə vermirdilər) çətinliklə də olsa, onun namaz qılmasına icazə aldım. Sonra Təbrizi, Urmianı gəzdik.

Söhbət zamanı ata-baba yurduna gedib-getmədiyi ilə maraqlandım. 1992-ci ildə Kırırma getdiyini, bir neçə gün orada qaldığını söylədi. Sözündən belə anladım ki, Kırırmda gördükləri heç də ürəyindən olmayıb. Mən onun kimi xeyirxah, təmiz ürəkli və səmimi bir insanın ata-baba yurdundan incik ayrılmasını istəmirdim.

Hər dəfə Ankarada görüşəndə təkidlə xahiş edirdim ki, Kırırma gedib ata-baba yurdunu tapsın. Bu işdə ona Kırırmda yaşayan tanışlarımla

yardımcı olacağını söyləyirdim. Bir dəfə söhbətimiz zamanı oğlu Səlahəddini Kırırma göndərmək istədiyini dedi. Mən də tanıdıqlarımın telefon nömrələrini verdim.

Səlahəddinin gedəcəyi günü biləndə Nigar İsmət qızına zəng vurub xahiş etdim ki, Səlahəddini hava limanında qarşılayıb öncə evlərinə aparsınlar. Qoy görsün ki, tatarların hamısı ateist məmləkətdə yaşasalar da, dini ayinlərə əməl edənlərin sayı da az deyil. Nigar qardaşı ilə gedib Səlahəddini Simferopolda (Ağməsciddə) qarşılayıb evlərinə gətirdikdən sonra kəndləri və Kırırmanın görməli yerləri, sürgündən dönmüş tatar ailələri ilə tanış edib.

Mən Ankaraya növbəti dəfə simpoziuma gedəndə yenə də Altunbaşlar ailəsində olarkən „Səlahəddin bəy Kırırma səfərindən söz açdı. Oradan çox razı qayıtmışdı. Ondan az sonra Mehmet Altunbaş Kırırma səfər etdi. Onu yenə də qarşılayan, gəzdirən və yola salan Nigarın ailəsi və qohumları olmuşdu.

Mehmet Altunbaş Kırırma səfərindən bu dəfə razı qalsa da, ata-babasının yaşadığı kəndi tapa

bilmədiyindən, içində bir nisgil var idi. Ata-baba yurdunu tapmaqda da ona yardımçı olduq.

Araşdırıcı Enver Ozanbaşlıdan xahiş etdim ki, arxivdən 1863-cü ildə Kırımdan Osmanlı dövlətinə köçürülmüş adamların siyahısını tapsın. Sözümlü yerə salmadı. Sənədləri nəşr üçün hazırlayıb ön söz də yazdı. Mehmet Altunbaşın sponsorluğu ilə kitab az tirajla da olsa, Kırımda nəşr edildi. Beləcə, Mehmet Altunbaşın babaları yaşadıqları kəndi müəyyənləşdirə bildik.

Qayğı və məhəbbətdən razı qalan Mehmet Altunbaş və övladları bu hadisədən sonra Kırırma gedib-gəlməyə başladılar. Hər gedişlərində onları qarşılayan, gəzdirən, qonaq edən və yola salan İsmət Kurtbilal, Refat Muslimov və onların ailə üzvləri oldu. Beləcə, Qoz qəsəbəsinin tatar sakinləri Mehmet Altunbaş və oğullarını öz kəndlərinin Ankaradakı nümayəndəsi sandılar.

Köhnə yurda məhəbbət

Refat ağa məni kəndlə tanış edərkən kiçik tərənin yanındakı bir yeri göstərərək: “Kəndimizin köhnə məscidi burada olub. İndi

xarabalığı da bilinmir. Orada da bir məscid tikməyi planlayırıq”, – deyir.

Mən də xətrinə dəyməsin deyə nəzakətlə:

– Refat ağa, sizin əski caminin fotosunu da görmüşəm, rəssam tərəfindən çəkilmiş rəsmini də. 50 kişinin namaz qıla biləcəyi bir cami olub. İndi 500 kişilik caminiz var. Onu heç Ramazan bayramında doldura bilmirsiniz. Yeni camidənsə aşağı sinif şagirdləri üçün məktəb tikdirin. Qəsəbə böyükdür. Kiçik yaşlı uşaqların qəsəbənin o başından buraya qışda gəlməsi çox çətin olur. Ya da sosial obyektlərin, idman-sağlamlıq mərkəzlərinin tikintisinə çalışın. İdman-sağlamlıq mərkəzləri, gözəllik salonları həm də gəlir gətirir, – dedim.

Refat ağa cavabımda:

– Sovet dövründə sovxoz gəlirlə işləyirdi. Ona görə də hökumət burada sosial obyektlər tikib. İndi məktəbdə sinif otaqlarının bir çoxu boş qalır. Şagird çatışmır. Xəstəxana da, xidmət evləri də onun kimidir, – dedi.

– Onda cami tikintisi üçün toplayacağınız vəsaiti uşaqların təhsilinə xərcləyin. Kırımnda keçmişdə bunun gözəl ənənəsi olub. Uşaqların

oxuması üçün vəqflər yaradıblar. Siz də o vəqfləri bərpa edə bilərsiniz, – dedim.

Refat ağa isə cavabımda dedi:

– Sovet hökumətinin 70 illik təbliğatından sonra sizin dediyiniz vəqfləri bərpa etmək mümkün deyil. Çünki heç kim vəqflərə pul vermək istəmir.

İnsana nəyi qadağan edirsən, ona marağı artır. İsmət Kurtbilal ailəsi ilə Qoz qəsəbəsinə gələndə çox çalışıblar ata-baba yurduna

Soldan: Musfire və Refat Muslimovlar, Əli Samil

sahiblənsinlər. Lakin orada yaşayan rus ailəsi evi satmayıb. 5-10 ildən sonra vəziyyət dəyişib. Sov-

xoz dağılıb, qəsəbədə iş tapmaq problemə çevrilib. İsmət Kurtbilalın ata-baba evində yaşayan ailənin gəncləri Rusiyanın müxtəlif bölgələrində özlərinə iş tapıb, yurd-yuva qurublar.

Bundan istifadə edən Nigar da Türkiyədə işləyərək qazandığı pulla yurd yerlərində sahibsiz qalmış qarıdan həyətyanı torpağın bir hissəsini satın alıb. Nigar və valideynləri gəlib oranı əkib- becərmirlər. Amma içlərində bir rahatlıq var ki, ata-baba yurdları onlarındır. Nə vaxt istəsələr, oranı abadlaşdırıa bilər, ev-eşik tikərlər.

Refat Muslimovun kəşməkeşli həyatı

Gecəni Refat ağagildə qalası oldum. Gecə yarısına kimi Refat ağa ilə Kırımın keçmişindən, Ediyə ilə gələcəkdən danışdıq. Refat ağa tez-tez Noqayların döyüşkənliyindən, savaşılarından maraqlı hadisələr danışdı. Azdanışan, dinləməyə meyilli xanımı isə Refat ağanın söhbətlərinə qatdığı zarafatlara alışqan olduğundan heç bir reaksiya vermirdi.

Refat ağa ömür yolundan da danışdı. Onun dediklərindən yadımda qalanlar bunlardır:

– Torpaqlarımız məhsuldar, barlı-bərəkətli olsa da, 1912-ci ildə Birinci Dünya Müharibəsi, onun ardınca gələn vətəndaş müharibəsi dedikləri bolşevik-ağqvardiyaçı döyüşləri də Kırımı viranəyə çevirmişdi. Bu azmış kimi dalınca da elə bir qıtlıq gəldi ki, adamların yarısından çoxu aclıqdan və xəstəlikdən öldü.

1923-cü ildən sonra adamlar təsərrüfatlarını yenidən qurmağa çalışırlar. Bu da uzun sürmür. 1923-cü ildən başlayaraq, din xadimlərini həbs edir və ailələrini sürgünə göndərirlər.

1928-ci ildən kolxozlaşma başlayır. Bir az diribaş, təsərrüfatını dirçəldib özünə gün ağlayanları qolçomaq kimi həbs edir, ailələrini də Urala, Sibirə sürgünə göndərir, orada muzdsuz işçi kimi işlədirlər.

1932-ci ildə – mən doğulanda – adamların qolçomaq deyə sürgünə göndərilməsi başa çatmaqda imiş. Atam İbrahim yoxsul olduğundan, ona dəymirlər. Əlində olan torpağını və mal-qarasını alıb kolxoza verməklə, özünü də kolxoza üzv yazmaqla kifayətlənirlər.

1941-ci ildə İkinci Dünya üharibəsi başlayanda Kırım Tatarlarının vəziyyəti getdikcə

ağırlaşdı. Sovetlər əli silah tutanları döyüşə göndərir. Əsgərlərinin sayının çox olmasına baxmayaraq, silah, sursat çatışmadığına, döyüşü idarə edə biləcək komandirlərin azlığına görə almanlar qısa bir zamanda buranı tutur və minlərlə əsgər və zabiti əsir alır. Adamların qaçmağa yeri olmur. Əsirləri gəmi vasitəsi ilə də Krasnodara keçirə bilmirlər. Birincisi, gəmi çatışmır. İkincisi də, alman təyyarələri gəmiləri bombaladığından yüzlərlə əsgər və zabit dənizə qərq olur.

Almanlar Kırımı tutanda ilk günlər xalqa elə bir zərərləri dəymədi. Elə ki kommunistlər, komsomolçular, qaçıb dağlarda gizlənən Sovet ordusunun əsgər və zabitləri partizan hərəkətinə başladılar, dinc əhalini də məcbur elədilər ki, partizanalara yardım etsin, onda almanların cəza dəstələri kəndlərə də gəlməyə başladı. Bizim Qoz köyündən 25 nəfər partizanalara qoşulduqları və onlara yardım etdikləri üçün almanlar tərəfindən öldürüldü.

İndiki kimi yadımdadır, 1944-cü il aprelin 13-də saat 11-12 radələrində Orbaş tərəfdən gələn tank dəstəsi görüldü. Kəndimizin adamları

“Bizimkilər gəldi!”, – deyə onları sevinclə qarşıladı. Bayram əhval-ruhiyyəsi çox çəkmədi. Kəndimizdən 15-50 yaş arasında 40 kişini seçib Kefeye apardılar. Atam da onların arasında idi. Sonra bildik ki, onları “əmək batalyonu” deyilən dəstələrə yazıb Kuybişev şəhərində tikintidə, Tulada zavodda işlətməyə aparıblar. Partizanlara qoşulanların, onlara kömək etdiklərinə görə öldürülənlərin, “əmək ordusu” adı altında sürgünə göndərilərin, ailəsindən, kəndindən ayıraraq ağır işlərdə işlədilənlərin siyahısını kitabımda vermişəm.

Adamlar başlarına nə gələcəyini bilmirdi. Sovet hərbiçiləri isə kəndimizdə ciddi-cəhdlə əhalini də, mal-qaranı da, ev-eşiyi də siyahıya alırdı. Bunu nə üçün etdiklərini başa düşmürdük.

1944-cü il mayın 18-də gecə saat 4-də hərbiçilər qapıları qıraraq evlərə girdilər və 15 dəqiqəyə geyinib hazır olmağı əmr etdilər. Çoxuna heç 15 dəqiqə vaxt da vermədilər, gecə paltarında gətirdilər. Əlimizdəki yükləri alıb atdılar. Bizi maşınla dəmiryol stansiyasına apardılar. Oradan da yük vaqonlarına doldurub

yola saldılar. Adamlar nə baş verdiyini bilmirdi. Yolda nə qədər adam öldü. 18 gün yol getdik.

Bizi silahlı əsgərlərin nəzarəti altında Özbəkistanın KəttəKurqan şəhərindəki bir parka gətirdilər. Hamını məcbur etdilər ki, paltarlarını soyunub hamama girsinlər. Paltarlarımızı dezinfeksiya edib verəcəklərini dedilər, lakin vermədilər.

Hamamdan sonra bizə köhnə-küləş paltar verib, dəstələrə ayırdılar. Anam Eminə Şərfə ilə birlikdə məni də faşist Almaniyasına xidmət edən, vətən xaini kimi Özbəkistanın Qaşqadərya rayonundakı Axunbabayev kolxozuna sürgün etdilər. Dünyanın işinə bax! 12 yaşlı uşaq nə bilir vətən xaini nə olan sözdür! O, nə bilir vətən nədir?!

Gecə-gündüz bizi pambıq tarlasında işlətdilər. Gedənlərin çoxu oranın isti havasına, bulanıq suyuna, ağcaqanad sancmasına və başqa zəhərli böcəklərin dişləməsinə tab gətirməyib öldülər. Gözəl dağların, düzənlərin qoynundan gəlib ilan mələyən çöllərə düşən insanlarımızın çoxu elə qurd-quş, böcək kimi qırıldılar. Mənim kimi immuniteti güclü olanlar dözdü.

Orta məktəbi bitirib 1955-ci ildə Daşkənddəki Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun mexanizasiya şöbəsinə qəbul olundum. Texnikumu bitirəndə məni Kəttə Kurqandakı texniki peşə məktəbinə usta göndərdilər. Diribaşılığım, cəsarətimə görə ətrafımdakıların diqqətini çəkdim. 1965-ci ildə Moskvaya şikayətə gedən Kırım-Tatar nümayəndə heyətinə məni də daxil etdilər. Ora gedərkən Kırım Tatarlarının vətənə dönüş hərəkətinin liderlərindən Riza Asanov və Muhsim Osmanovla tanış oldum.

Moskvada bizim şikayətimizi dinləyən olmadı, əksinə hədə-qorxu gələrək geri qaytardılar. Şikayətə gedənlər arasında olduğuma görə məni Kəttə Kurqanda sıxışdırmağa başladılar. Kırımı dönməyi qərara aldım. Bilirdim ki, oraya getməyim qanunsuzdur. Kırımda məni qeydiyyatı almayacaqlar, iş verməyəcəklər, tutub yenidən Özbəkistana qaytaracaqlar.

1969-cu ildə Kırımı gəlib Lenin rayonunun Korpe (Kalininovka) kəndində sənədsiz bir ev aldım. Milis xəbər tutan kimi gəlib məni oradan çıxardı. Pulum da batdı.

Keneqez (Krasnoqorka) kəndində çoban yox idi. Kolxozun mal-qarası tövlədə qalmışdı. Gəlib çoban işləmək istədiyimi dedim. Sevindilər, dedilər qeydiyyatda düşmədən gəlib işləməyə razı-sansa, gəl. Biz səni qeydiyyatda saldıra bilmərik. Razılaşdım, dörd il çobanlıq etdim. İşimdən hamı razı idi. Amma heç kim cəsarət edib məni qeydiyyatda saldıra bilmirdi.

Bir dəfə yolda qalmış bir minik maşınını təmir etdim. Bu təsadüfi hadisə həyatımı dəyişdi. Məni mexanizator kimi kolxozda işə götürdülər, qeydiyyatda da saldırdılar. Çünki təsərrüfata mənim kimi işini bilən mexanizator lazım idi.

Mexanizator işləməyə başlayandan sonra, Yedikuyu (Lenino) kəndində ev aldım. Müsfire də sanitar epidemioloji stansiyada işləməyə başladı. Balalarım Ediyə ilə Rüstəmin də üzü güldü. Onlara vətən xaini desələr də, daha məktəbdən qovmaqla hədələyən olmadı.

1990-cı ildən sonra torpaq sahəsi alıb indi içərisində oturduğumuz evi tikdim. Ərəb əlifbasını öyrəndim, Qurani-Kərimdən ayə və surələr əzbərlədim. Balalarım da ərəb əlifbasını öyrətdim. Millətə xeyir olsun deyə, kəndimizin

tarixindən, bu günündən bəhs edən “Sudaqın ilvanı (zinyəti) Qoz” kitabını və kiçik dini məzmunlu kitablar yazıb, nəşr etdirdim.

Refat ağanın kitabından qeydlər

Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu qurtarmış Refat Muslimov “Sudaqın ilvanı Qoz” kitabını peşəkar bir araşdırıcı eşqilə yazıb. Sevimli kəndi haqqında yazdığı kitabı belə başlayır: “Qoz Kırım yarımadasının cənubunda Sudak şəhəri və Otuz köyünün arasında gözəl mənzərəli, dağ ətəyində yerləşən dilbərdən dilbər bir köydür. Arxeoloqların aytdığına görə, Koz köyü bundan 2400 il əvvəl qurulqan. Köyün ətrafı və içərisi cəvizlik olduğundan səbəb adı Qoz deyilir”.

Sovetlərin çöküşündən sonra kəndlər haqqında çox kitab yazılıb. Onlardakı faktların azlığından, çoxluğundan asılı olmayaraq hamısını təqdir edirəm. Refat bəyin kitabı faktların zənginliyi ilə seçilir. Kitabı elə bil peşəkar ensiklopediya işçisi hazırlayıb.

“Qoz kəndində 15 bulaq, 11 kəhriz, 6 çokrak (su quyusu), 9 göl var. Bağ-bağçalarında 70-ə

yaxın üzüm, 7 armud, 5 alma, 6 ərik, 9 giləs, 3 cəviz, 2 badam növünün, gavalı, heyva, qarağat, moruq və digər meyvə sortları yetişdirilir. Meşə və çöllərdə dağ alət (armud), qızılıq (zoğal), muşmula (əzgil), göyəm, fındıq, itburnu və s. yetişir”.

Refat ağa kitabda istər bağ-bağçada yetişdirilən, istər yabanı halda bitən meyvələrin görünüşü, yetişmə vaxtı haqqında da geniş bilgi verib. Kəndin ərazisində bitən meşə ağaclarından tutmuş, kol-kosa, çiçəklərə qədər hamısının adını yazmaqla, təsərrüfat və müalicə əhəmiyyətindən də söz açıb.

Məni təəccübləndirən 150 evlik Qoz kəndindən İkinci Dünya Müharibəsində iştirak edən 82 nəfərdən 27-nin zabit olması idi. Onlardan 2-nin podpolkovnik, 4-nün mayor, 4-nün kapitan, 17-nin leytenant olması diqqətimi çəkmişdi. Sovet məmurlarının vətən xaini adlandırıldıqları Kırım Tatarlarının Qoz kimi kiçik bir kəndindən savaşda 31 nəfər şəhid olub.

Qoz kəndinin adamları döyüşkənliyi, mübarizliyi ilə seçiliblər. 1918-ci ildə bolşeviklər zirehli maşın və bir dəstə hərbi ilə Qoz kəndinə

gəliblər. Kənd camaatını meydana yığıb elan ediblər ki, Qırmızı orduya 100 döyüşçü verməsələr, gəlib kəndi gülləbaran edəcək, evləri dağıdacaq, dinc əhalini öldürəcəklər.

Onlara dəxli olmayan savaşa iştirak etmək istəməyən Qoz kəndinin sakinləri Porsuq dağının ətəyindən keçən yolda pusqu qurublar. Hərbçilər zirehli maşınla gələndə dağdan qayaları aşağıya doğru dığırladıblar. Yuxarıdan aşağıya doğru dığırılan daşlar zirehli maşını əzik-üzük edib və irəli-geri hərəkətini dayandırıb. Bolşeviklər yaxşı silahlanmalarına baxmayaraq, sıradan çıxmış zirehli maşını da, pulemyotu da, tüfənglərinin çoxunu da qoyub qaçmağa başlayıblar. Əliyalın, silahsız kəndlilər silahlı hərbçilərin bir neçəsini əsir alıb.

Kəndin təbii mənzərəsi rus və fransız rəssamlarının da diqqətini çəkib. Fransız rəssamı Jak Kristof Mivillinin çəkdiyi tablo Ermitajda, rus rəssamları Maksimillan Voloşinin və Boqayevskinin çəkdikləri “Qoz köyü” tabloları da Moskva muzeylərində saxlanılır.

Refat Muslimov kitabında kəndinin dağını, dərəsini, daşını, qayasını, bulağını, kəhrizini,

ağaclarını, adamlarını sözlə əbədiləşdirməyə çalışıb.

Qoz qəsəbəsindəki hərbi hissənin əsgərləri

Səhər tezdən Refat ağa məni “Jiquli”si ilə Qara dəniz sahilinə apardı. Onların evlərindən dəniz sahilinə 2-3 kilometr ancaq olardı. Sentyabrın ortaları olmasına baxmayaraq, yol boyu çimərlik geyimində piyada dənizə gedənlərlə rastlaşırıq. Hava sərin olsa da, günəşliydi. Dənizə çatmamış qarşımızdan silahsız, köhnə paltarda üç əsgər keçir.

Refat ağa onlara işarə ilə:

– Dünyanı qorxuya salan Sovet ordusunun gününə-güzəranına bax! Samovolkadan kazarmaya qayıdırlar. Bir qarın yemək, bir butulka şərab qarşılığında gecələr gəlib zavodda qara işləri görürlər. Tatarlar yayda komandirlərə üç-beş manat verir, əsgərləri də yedirdib ev tikintisində fəhlə kimi işlədirlər, – dedi. Sonra da yolun sağında, kiçik təpənin üstündə uçuq-sökük hasarlarla əhatə olunmuş binaları göstərərək:

– Sovet dövründən qalma hərbi hissədir. Rusiya Kırımdakı mühüm əhəmiyyətli hərbi dəniz limanları o yana, belə kiçik hərbi hissələri də əldən vermək istəmir. Amma onları da normal saxlaya bilmir. Hərbi hissənin kommunal xərclərini ödəmədiyi bir yana dursun, əsgər və zabıtlərinə normal yemək-içmək, geyim-keçim də vermir. Yaxşı ki, onları normal yedirdib-içirtmir, ciddi nizam-intizam yoxdur. Yoxsa bu ucqar qəsəbədə biz günəmuzd işləyən işçini haradan tapardıq?! Bir qarın yeməyə həyət-baca işlərimizi görürlər, – dedi.

– Refat ağa, sizə günəmuzd işləyən, ac-yalavac əsgərlərin sabah necə bir təhlükəli gücə çevriləcəyini nədən görmürsünüz? – deyəndə o heyərlə üzümə baxır. Baxışından onu oxuyuram: “Bunlar neyləyə bilər ki?”

– Siz onların ac-yalavaçlığına baxmayın. Sabah əllərinə silah verib sizin üzərinizə göndərəndə görəcəksiniz onlar nə qədər qəddar və güclüdürlər. Çox çəkməz ki, Rusiya bunların əli ilə Kırımı yenidən işğal edər, – deyəndə Refat ağa qəti etiraz etdi:

– Dünya əvvəlki dünya deyil ki, Rusiya nə istəsə, onu da etsin. Rusiyanın burnunu ovarlar. Kırımdakı hərbi bazalarını aparmağa maddi imkanı yoxdur. Ukrayna da Almaniya kimi varlı olsaydı, çoxdan Rusiyanın içərilərində hərbi bazalar tikib əsgər və zabitləri, işə yaramayan köhnə hərbi texnikanı köçürərdi, – deyir.

Söhbəti davam etdirməyə ehtiyac duymadım. Gülümsəyərək susdum.

Delfinlərin bayram payı

Günəş Qara dənizdən yeni boylansa da, tək-tək çimənlər vardı. Bəziləri də sahil boyu gəzişir, idman edirdi.

Refat ağa Qara dənizin ənginliklərini göstərərək deyir:

– Kırım bərəkətli dənizlə əhatələnib. Onun suları milyonlarla insanı yedirtməyə, yaşatmağa qadirdir. Nə yazıq ki, biz tatarlar Allah-talanın verdiyi bu nemətlərdən gərəyincə yararlanmamışıq. Əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğul olmuşuq. Savaş illərində, qıtlıqda on minlərlə tatar aclıqdan və xəstəlikdən ölüb.

Allah-tala burada insanlara hər şeyi bol bəxş edib. Nə olsun?! Fərasətimiz olmayıb. Ətrafımız meşədir. Meşənin ağaclarından qırıb kiçik qayıqlar, tor düzəldib dənizdən balıq və başqa canlılar ovlamamışıq.

Balıqçılıqla əsasən urumlular (Türk dilində danışan, xristian inanlı xalqa verilən ad. Qafqaz türkləri də onları urumlu adlandırır. Gürcülər isə berzen deyir. Rəsmi sənədlərdə isə qrek yazırlar) məşğul olur. Aclıq illərində bizim tatarlar evdə nə qiymətli şeyləri vardsa, urumlulara verib balıq alırdılar.

Aclıq illərində Novruz bayramı ərəfəsində kəndə xəbər gəlir ki, hamsi balıqları özlərini dənizdən sahilə atır. Adamlar əllərinə keçən qab-qacağı alıb qaçır dəniz qırağına. Görürlər, sahil, dənizin sahil suları hamsi ilə dolub. Qab-qacaq aparmayanlar əyin paltarlarını çıxarıb balıq doldurur.

Yaz olduğundan çöldə hələ ot, pencər də çıxmayıbmış ki, adamlar yığıb yesinlər. Belə bir vaxtda hamsinin bolluğunu görənlər deyirlər ki, Allah-talanın onlara yazığı gəlib, ruzi göndərib. Daha bilməyiblər ki, delfinlər hamsi sürüsünü

ovlayanda onları sahilə sıxışdırırlar. Hamsilər də delfinlərdən qurtulmaq üçün sudan tullanırlar. Bu zaman bəziləri sahilə düşür və dənizə qayıda bilmir.

“Üç restoran” istirahət mərkəzi

Çimərlikdəki kafe-restoranları göstərən Refat ağa hər biri haqqında da bilgi verir: “Bu ruslarıdır, bu bizim tatarlarıdır, bu da sizin azərbaycanlılarıdır”, – deyir.

Onlardan ən yaraşığı və səliqə-səhmanlısı tatarlarınkı idi. Azərbaycanlılarınkı iki kiçik vaqon evdən və evlərin həyətidəki çadırın altına qoyulmuş stol-stuldan, geyinmə-soyunma yerindən və s. ibarət idi. Qapısı bağlı vaqon evlərin arxasında tikinti işləri gedirdi.

– Sizinkilər üç il öncə vaqon evləri gətirib buraya qoymaqla, xidmətə başlayıblar. Ən çox müştəri tatarların yanına gəlir. Orada varlı rusları da, hər millətdən olanı da görmək olur. Rusların işlətdiyi istirahət guşəsinə əsasən kasıb və ortabab ruslar gəlirlər. İmkanlı ruslar da oraya

getmir. Çünki xidmət mədəniyyəti günün tələbləri ilə ayaqlaşmır.

Azərbaycanlılar da işlərini yenidən qurmaq, daha çox müştəri cəlb etmək üçün sentyabrın ilk günlərindən tikintiyə başladılar. İki-üç ay sonra gəlsəniz, burada yaraşqlı bir restoran və istirahət mərkəzi görəcəksiniz. Bizim tatarlar da gərək hərəkətə gələlər, yoxsa gələn mövsümdə müştərisiz qalarlar. Buraya istirahətə gələnlərin çoxu azərbaycanlıların müştərisinə çevriləcək”, – deyir.

Həmyerlilərimin çevikliyi, yerli iş adamları ilə rəqabətə girməsi məndə xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Şöhrətli sovxoz direktorunun səfil həyatı

Dəniz kənarından evə dönərkən Refat ağa səndəlləyə-səndəlləyə gedən birisinin yanına çatanda maşını saxlayıb: “Vladislav Filipoviç, oturun!” – dedi. Üst-başından, qoxusundan səfil həyat keçirdiyi aydın görünən Vladislav Filipoviç maşına minəndən bir az sonra özünü saxlaya

bilməyib saymazıyana Refat ağadan: “Türkdür?”
– deyə xəbər aldı.

Refat ağa da “Türkdür! Türkiyə türkü deyil, Azərbaycan türküdür”, – deyir. Vladislav Filipoviç kobud və xırıltılı səslə: “Azərbaycanda türk var?” – deyə xəbər alanda Refat ağa: “Azərbaycanda yaşayanların əksəriyyətinin türk olduğunu bilmirdiniz?” – deyə cavab verdi.

– Moskvada, qurultaylarda, sessiyalarda, iclaslarda çox azərbaycanlı ilə tanış olmuşam. Türkə heç rast gəlməmişəm, hamısı azərbaycanlı idi, – deyəndə Refat ağa izah edir ki, Azərbaycan Dağıstan kimi, İran kimi, Əfqanıstan kimi coğrafi ərazidir. Orada bir neçə yerli xalq yaşasa da, çoxluğu təşkil edən türklərdir. Bunu eşidəndə Vladislav Filipoviç heyrətlə: “Heydər Əliyeviç də türk idi?” – deyə sual verir. Refat ağa da istehza ilə “Azərbaycan məgər Kırımıdır ki, hakimiyyətdəkilər rus ola?! Orada türklər yaşayırsa, rəhbərlərinin də türk olması normal haldır!” – deyərək cavab verdi. Vladislav Filipoviç bir az ara verdikdən sonra Heydər Əliyevi ittiham etməyə başladı. Söhbətinin

məzmunundan belə anladım ki, guya Heydər Əliyev “Solneçnaya dolina” sovxozundan yığılan üzümü, burada istehsal olunan çaxırı Kremldə Azərbaycan üzümü və Azərbaycan çaxırı kimi təqdim edir, özünü bu cür reklam etməklə vəzifəsini yüksəldir, orden-medal almış.

Söhbəti çox uzadacağını görüb dedim:

– Heydər Əliyevdən 15-20 yaş cavan olarsınız. Moskvadakıların hamısı rus olduğunuza görə sizə daha çox hörmət edərtilər, inanardılar, nəinki türk olan Heydər Əliyeviçə. Sizi vəzifəyə aparaydılar. Nədən aparmadılar?! Bir sovxozu qoruyub saxlaya bilmədiniz. Sərxoşluğa qurşandınız. Amma Heydər Əliyeviç pensiyaya çıxandan sonra gəlib Azərbaycanın Prezidenti oldu! – dedikdə Vladislav Filipoviç elə bil şoka düşdü.

Refat ağa maşını asfalt yoldan sağa, torpaq yola döndərirdi və saxladı. “Vladislav Filipoviç, biz qəsəbəyə getməyəcəyik, tikintiyə baxmağa gedəcəyik”, – dedi.

Vladislav Filipoviç arxa qapını açıb maşından yerə endi. Refat ağa da “Jiquli”sini 50-

60 metr sürəndən sonra saxladı. Maşından enib qapılarını açdıq ki, havası təmizlənsin.

– Heç kim onu maşınına mindirmir. Mən bilərəkdən saxlayıb onu maşına götürdüm ki, tanıyasınız. Gözləmirdim, sizinlə mübahisəyə girişə. Sizə kobud bir cavab qaytarsa, onu ayağımın altına salıb tapdalayacaqdım. Ona görə yolumuzu dəyişdim.

Vladislav Filipoviç Karzov uzun illər “Solneçnaya dolina” sovxozuna rəhbərlik etmişdi. Təkcə Kırımında deyil, Ukraynada, Moskvada belə tanınan təsərrüfat rəhbəri idi. Bir zaman deputat seçilən, kommunist partiyasının qurultaylarına nümayəndə, plenum və büro üzvü olan, elmlər namizədi olan bu adam indi səfil həyatı yaşayır. Zamanın gedişini görə bilmədi. Bütün varlığı ilə keçmiş qoruyub saxlamağa çalışdı. O da mümkün olmadı. İçkiyə qurşandığından arvadı onu atıb getdi. Qızı da atası günündədir. Hər ikisi səfil, sərxoş həyatı yaşayır.

Bu Allah-taalanın ona verdiyi cəzadır. İndiyədək öldürməyib saxladı ki, başqalarına

görmək olsun. Elə bil kəndin ərazisində yer qurtarmışdı. Kəndin qəbristanlığını söküb yerində sovxoz üçün inzibati bina tikdilər.

Orden-medallı, şan-şöhrətli Vladislav Filipoviç ev-eşiyini satıb sovub. İndi yaşlı qayınanasının birotaqılı mənzilində gecələyir. Qəsəbədə səfil həyatı yaşayan, sərxoşluqla gün keçirən keçmiş rəhbər işçilərə tez-tez rast gələrsən. Bizi yerimizdən-yurdumuzdan edən, cəhənnəmi dirigözlü görməmizin səbəbkarlarını və onların övladlarını Allah-tala belə cəzalandırır, – dedi.

Refat ağa maşını kəndarası yollarla sürüb məni İsmət ağanın evinə gətirdi. Lütfiyə xanım süfrə hazırlayana qədər, dəniz kənarına getdik. Səhərlər dəniz havası udmaq elə Kırıda da gözəl olurmuş. Səhər gəzintisindən geri dönəndə, Refat ağa Vladislav Filipoviçlə görüşdüyümüzdən söz açdı. İsmət Kurtbilal dedi: “Hər gün səhər tezdən “paxmel”ini açmaq üçün piyada zavoda gedir. Oradakılar da tanıdıqlarına görə 100 qram aşağı keyfiyyətli spirt verirlər ki, içib getsin. Kırım Tatarlarının geri dönməsi haqqında qanun olmasına baxmayaraq, yerli məmurlar bizə çox

əngəl oldular. Xüsusən də indi səfil həyatı keçirən Vladislav Filipoviç. Mən ilk dəfə buraya gəlib ev almaq, sovxozda işləmək istədiyimi bildirəndə, elə bil, dəli olmuşdu. Nümunəvi təsərrüfatına sürgündən dönənləri buraxmayacağını bildirirdi. Mən də məcbur qalıb qonşu kənddən, Taraxtaşdan kiçik və köhnə bir ev aldım. Amma Vladislav Filipoviç Karzov sözünün üstündə çox dayana bilmədi. Biz doğma kəndimizə dönüb ev-eşik tikdik, özümüzdə təsərrüfat qurduq, – dedi.

Qoz kəndinin hədiyyəlik nemətləri

Lütfiyə xanım zəngin bir süfrə hazırlamışdı. Süfrədəkilərin hamısı kəndin məhsulları idi. Süfrənin kənarında əyləşənlərin də sayı çox idi. Lütfiyə xanım Taraxtaşda yaşayan qızına və nəvələrinə mənim gəldiyimi xəbər eləmişdi. Onlar da gecə ikən gəlib, ata evində qalmışdılar. Bu səhər evdə sanki bayram əhval-ruhiyyəsi vardı. Lütfiyə xanımın nəvələri daha çox Bakı ilə bağlı suallar verirdilər.

Lütfiyə xanım Təbrizdən alıb gətirdiklərimi, eləcə də Bakının mənzərələri olan hədiyyələri

qızları, nəvələri arasında mənim yanımdaca bölüşdü. Sağollaşıb ayrılında Lütfiyə xanım kiçik bir torba verərək: “Həyətimizin badamındandır. Az yer tutsun deyə qabığını qırdım. Bunu Əzizə xanıma verərsən. Balalarımız Azərbaycanda olarkən çox əziyyətlərini çəkib, onlara analıq edib”, – deyir.

Səhər yeməyindən sonra səfər çantamı götürmək üçün Refat ağanın evinə getdik. Ediyənin anası da həyətlərindəki bağdan yığıdığı bir yeşik üzümü avtomobilin arxasındakı saxlanc yerinə qoyaraq, tərifləyir və Kırımnda olduğum günlərdə yeməyi məsləhət görür. Mən etiraz etmək istəyəndə Ediyə mənə susmağı işarə edir.

Ediyə dedi ki, atamın ona çox sataşmasına baxmayın. Ürəyi çox kövrəkdir. Üzə vurmasa da, inciyəcək. Türkiyədən gələn dost-tanışla bir yerdə yeyərik. Bəlkə, çox adama çatmayacaq da.

Refat ağanın “Jiquli”si ilə Sudaka gəldik. Orada bizi “Mercedes” markalı maşından enən bir gənc qarşıladı. Tanış olduq. Nigarın uzaq qohumlarından olan iş adamı Simferopoldan Sudakdakı tatar məktəbi üçün avadanlıq gətirməyə gedirdi.

Refat ağa və İsmət ağa ilə sağollaşıb Simferopola doğru yola çıxdıq. İlver Ametov axşam işi çox olduğundan kəndə gələ bilmədiyinə görə üzrxahlıq etdi. Simpoziumdan sonra bir neçə gün qalıb qonağı olmağımı, birlikdə Kırımı gəzməyimizi xahiş etdi. Sonra gülümsəyərək məni şirnikləndirirmiş kimi “Simpoziumu bitirənədək işlərimi səhmana salar, sizinlə Kırımın Tatarlar yaşayan bütün kəndlərini birlikdə gəzərik”, – deyir.

Mən də təşəkkürümü bildirərək, belə gəzintini başqa bir vaxta saxlamağın daha münasib olduğunu söyləyirəm. Və geriye Akməsciddəki hotelə qayıtmağa tələsirəm.

Türkiyəli qonaqlar gəldi

Biz “Moskva” hotelinə çatanda Türkiyədən gələn qonaqları hava limanından gətirən avtobus da gəldi. Avtobusdan ənənlər arasında tanışlarımdan Ahmed Bican Ercilasun və xanımı Bilgə, Yakup Öməröglü, Zəfər Karatay və xanımı Nəşə, İbrahim Şahin, İsa Kocakaplan, Mətin Özarıslan və başqaları vardı. Azərbaycanlı adını

eşitdiyim, lakin ilk dəfə görüşdüyüm Sərvinaz Həsənli ilə Simferopolda tanış olduq. Simpoziyumun təşkilatçıları gəlib bizi hotelə dəvət etməsəydi, həyətdəki şirin söhbətimiz, bəlkə də, uzun çəkəcəkdi. Tələsik qeydiyyatdan keçib, əynimizi dəyişib, yüngül idman paltarı geyinib aşağı endik. Qonaqları hava limanından gətirən avtobus həyətdə bizi gözləyirdi.

Qızıldaşa, Çingiz Dağcının məzarına ziyarətə aparan yol

Türkiyədən gələn qonaqların xahişi ilə bizi Qızıldaşa aparacaq avtobus şəhərin mərkəzindəki köhnə məscidin qarşısında dayandı. Namaz qılanlar vaxt itirmədən səfər namazı qılıb avtobusa döndülər. Şəhəri iki yerə ayıran Proletski küçəsi ilə irəliləyib Yalta yoluna çıxdıq. Küçənin güneyində qalan köhnə şəhəri yerli əhali hələ də Ağməscid, quzeydəki yeni şəhəri isə Simferopol adlandırır.

SSRİ-nin dağılmasından 20 ilə yaxın keçsə də, Kırımın V.İ. Leninin və bolşevik

rəhbərlərinin heykəlləri götürülməyib, küçə adları dəyişdirilməyib.

Azərbaycanda trolleybuslardan nümunə üçün bir dənə də saxlanmadığı halda Simferopoldan Yaltayadək uzanan, Avropanın ən uzun – 96 kilometrlik trolleybus xətti hələ də işləyir. Yol boyu rastlaşdığımız trolleybusların dolu olması onu göstərirdi ki, sərnəşinlər bu nəqliyyatın xidmətindən razıdırlar.

Bizə bələdçilik edən Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin müəllimi Nariman Abdulvahap Simferopol şəhərinin ətrafındakı yaraşılıq evləri göstərərək deyir: “Şəhəri üzük qaşı kimi dövrələyən bu evləri sürgündən dönən Tatarlar tikiblər. Evlərin tikintisi üçün nə plan çəkilib, nə də layihə hazırlanıb. Tatarlar, necə deyirlər, ata-baba torpaqlarını “zəbt edərək” ata-baba qaydasında ev tikdikdən sonra hökumət məmurları onları sənədləşdirmək məcburiyyətində qalıblar”.

Yolun kənarındakı yaraşılıq bir qəsəbəni göstərərək: “Burada tanklarla təlim keçir, insanları öldürməyi, yeni torpaqlar işğal etməyi öyrənirdilər. Biz gəldikdən sonra evsiz-əşiksiz

adamlar buranı da “zəbt edərək” bağlı-bağçalı qəsəbəyə çevirdilər. Bu evləri tatarlar Rusiyanın müxtəlif yerlərindən Kırıma dincəlməyə gələnlərə kirayə verirlər.

Əski Ordanın, Giray xanlarının Əski Sarayının yanından keçərkən Nariman Abdulvahap

ürək ağrısı ilə bu yerlərdə arxeoloji qazıntılar aparılmadığını söyləyir. Yarımadanın ən uca keçidində, 752 metrlikdəki Anqara boğazını – gədiyini keçdikdə Nariman Abdulvahap bizlərin diqqətini qarşı tərəfə yönəldərək: “Çingiz Dağcının romanlarında təsvir olunan Gəlin qayadır”, – deyir. “Bir azdan solda Ayıdağ, qarşıda isə Qara dənizin ecazkar mənzərəsi açılacaq”, – deyərək sözünə davam edir.

**Zəfər Karatay və Əli Şamil Aqməcid
ciddəki köhnə məscidin qarşısında**

Heyranlıqla Ayı dağını, Qara dənizi, dəniz sahilindəki Yalta şəhərini seyr edə-edə sola dönürük. Avtobus yazıçıların, şairlərin təriflədiyi, rəssamların kətana və kağıza mən-zərələrini köçürdüüyü, rejissorların filmləri üçün təbii dekor etdikləri Qurzufun üst tərəfindən keçib Qızıldaş qəsəbəsinə gəlirik.

Cingiz Dağcının əsərlərində dönə-dönə evini, küçəsini, dağını, daşını, dərəsini, təpəsini, əkin tarlalarını, az qala, hər ağacını, bulağını təsvir etdiyi, bəzən də simvollaşdırdığı yerləri keçib bir

Şəkildə Əli Şamil və Zəfər Karatay Cengiz Dağcının doğulduğu evin qarşısında

evin qarşısında dayanırıq. Nəriman Abdulvahap ev sahibindən icazə almaq üçün həyətə keçir. Biz

isə küçədən diqqəti çəkməyən, birmərtəbəli evin divarı yanında durub gözləyirik. Böyük yazıçının və coşğun vətənpərvərin doğulduğu, uşaqlığını keçirdiyi evin girişində nə bir xatirə lövhəsi var, nə də bir işarə. Küçədən birmərtəbəli kimi görünən ev ikimərtəbəlidir. İkinci mərtəbənin eyvanından Ayı dağ, yamac boyu yaşıllıqlar və Qara dəniz aydın görünür. Xəfif meh isə ara-sıra dəniz tərəfdən çiskini Ayıdağa doğru qovur. Dağ və qaya hərdən görünməz olur.

Cingiz Dağcıgilin evi iki yerə ayrılıb, iki ailəyə verilib. Burada yaşayan rus ailələri də evlərində dincəlməyə gələnləri saxlamaqla güzəranlarını təmin edirlər. Gurzufdan iki kilometr aralıda, dağlar qoynunda yerləşən bu qəsəbənin istər təbiəti, istər havası, istərsə də olduqca maraqlı mənzərəsi heç də məşhur kurort qəsəbəsi Gurzufdan seçilmir.

Yaşıllıqlar qoynundakı evin sakinləri son illərədək heç Cingiz Dağcının adını belə eşitməyibmişlər. İndi də onun haqqında elə bir bilgiləri yoxdur. Bildikləri bir odur ki, bir vaxtlar burada bir Tatar yazıçısı yaşayıb. O, Londona gedib, orada məşhurlaşıb və ötən il rəhmətə

gedəndə cənazəsini gətirib keçmiş kənd qəbiristanlığında dəfn ediblər. 30-40 nəfərin gəlişi ev sahibini sevindirmişdi. O, hətta bizi çay süfrəsinə də dəvət etdi. Belə gəlişlərə evinin reklamı kimi baxdığı və evi satmağa hazır olduğu da hiss edilirdi.

Çingiz Dağcının əsərlərində dönə-dönə təsvir etdiyi aşağı qəbiristanlıq artıq yoxdur. Yol çəkərkən böyük bir qismi dağıdılıb. Bir hissəsini də yazıçının vaxtilə yaşadığı evin indiki sahibi, ya da ki, ondan əvvəlki sahibi həyatıyanı sahəsinə qatıb. Ev sahibi deyir ki, həyatın aşağısında ağac əkərkən və ya başqa təsərrüfat işləri görərkən bəzən qəbirlərə, köhnə qəbir daşlarına rast gəlmək olur. Evdən təəssüf və üzüntüylə ayrılıb avtobusa minirik. Avtobusun bizi kəndin yuxarı başına, kəndin keçmişdə “Yuxarı qəbiristanlıq” deyilən yerinə aparır. Çingiz Dağcının cənazəsi də ötən il burada dəfn edilib.

Cingiz Dağcının məzarı ilə bağlı mübahisələr

**Kırım-Tatar dilçiliyi kafedrasının
baş müəllimi Milara Sattarova və
Əli Şamil**

Cingiz Dağcının harada dəfn edilməsi ilə bağlı heç bir rəsmi və ya qeyri-rəsmi vəsiyyəti yoxdur. Xatirələrindən aydın olur ki, polşalı xanımı Regina ondan öncə ölərsə, xristian adət ilə

və xristian qəbiristanlığında dəfn edəcəyini söz veribmiş. 70 ilə yaxın xristianlar arasında yaşamalarına baxmayaraq, Regina İslam dininə sayğı ilə yanaşmış və ərinə də söz veribmiş ki, ondan öncə ölərsə, İslami qaydalarla müsəlman qəbiristanlığında dəfn edəcəkdir.

Yunus Kandımovun Cingiz Dağcıdan aldığı müsahibədə və danışdığı xatirələrində Rusiya əsarətində olan Kırım haqqında deyib: “Bu ölkədə ölməyə belə dəyməz!”. Amma yazıçı son əsərlərində bir qəbir təsvir edir. Bu qəbir olan yerdən Qara dənizin dalğaları da, Ayıdağ da,

Gəlinqaya da görünür. Bu yer Qızıldaş qəsəbəsinin Yuxarı məzarlığına uyğun gəlir. Məzarın üzərində ağ mərmərdən lövhə, lövhə üzərində ağ göyərçinlər və “Hüzur və sülh içində yaşadı!” cümləsinin yazıldığını təsvir edib. Araşdırmaçıların fikrincə, bu, yazıçının öz qəbrinin təsviridir.

İstər Cingiz Dağcının məzarı başında, istərsə də simpozium məruzələrində “Hüzur və sülh içində yaşadı” cümləsi fikir ayrılığı yaratmışdı. Yazıçının ömür yolu və yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanların fikrincə, Cingiz Dağcı savaqlar, məşəqqətlər, zülm, əziyyət içərisində yaşayıb. Ona görə də bu cümlə “Barış və sülh içində yaşadı” deyil, “Barış və sülh üçün yaşadı!” kimidir. İkinci fikir daha məntiqlidir. Çünki Cingiz Dağcı ona və xalqına qarşı qəddarlıq edənlərə qarşı da kin-küdurət, nifrət bəsləməyib.

Əmir Hüseynin həbsi

Qəbiristanlığa gedən yolun üzərində dəmir barmaqılıqlı darvaza var. Üzərinə də “İtdən özünüzü qoruyun!” yazılıb. Nəriman Abdolvahap

yazıya diqqət yetirdiyimizi görüb: “Bu, bağ qarovulçularının kələyidir. Üzüm yetişəndə belə yazırlar ki, gəlib oğurlayan olmasın”. Sonra da iki qapını bir-birinə bağlayan məftili aralayaraq darvazanı açır. Yolun alt tərəfindəki üzüm bağı göstərərək deyir: “Bura Cingiz Dağcının əsərlərində təsvir etdiyi “Xəstə bağı”dır. Kolxozlaşma vaxtı bu bağı Cingizin atası Əmir Hüseynin əlindən alıb, kolxoz mülkiyyəti elan edibləmiş. Əmir Hüseyn də bağda işləyərkən üzünü salxımlara sürərək ağlayıb.

Çuğullar hökumət məmurlarına xəbər verirlər ki, Əmir Hüseyn kolxoza verdiyi bağda işləyərkən ötən günləri yada salıb, üzüm salxımlarını oxşayıb ağlayır. O, kolxozun əleyhinədir. Buna görə də Əmir Hüseyni 1931-ci ildə Simferopoldakı həbsxanaya göndərirlər.

Ciddi dəlillər olmadığından Əmir Hüseyni həbsdən buraxsalar da, doğma kəndinə qayıtmır. Simferopolda kiçik bir otaq tutub orada qalır, dəlillik edir. 1932-ci ildə Cingizi yanına aparıb Ağməsciddəki 12 sayılı nümunəvi məktəbə yazdırır. Sonra da ailə üzvlərini yanına aparır. Cingiz Dağcı orada orta məktəbi bitirir, instituta qəbil

olur, oradan da hərbi məktəbə oxumağa gedir. Beləcə, ailənin kəndlə əlaqəsi kəsilir.

**Simpozium iştirakçılarından bir qrupu
Cingiz Dağcının qəbri başında**

Buna baxmayaraq, Cingiz Dağcı ömrünün sonunadək kəndi unutmur. Əsərlərində Köhnə qəbiristana tərəf gedərkən gördüyümüz üzüm bağlarını da, Ayıdağı da, Gəlinqayanı da, dənizdən əsən küləyi də, havadakı buludu da təsvir edir.

Simpozium iştirakçıları Cingiz Dağcının əsərlərində dönə-dönə təsvir etdiyi üzüm bağlarını keçib yamacdakı ensiz palıd zolağının arxasına

keçirlər. Kiçik meşə zolağından sonra yenə yamac boyu üzüm tənəkləri sıralanıb. Məhsul hələ yığılmadığından iri salxımlar göz oxşayır. Nəriman Abdolvahap sola doğru dönür və bizi də arxasınca yamac boyu xeyli apardıqdan sonra “Cingiz Dağcının təsvir etdiyi “Yuxarı qəbiristanlıq” buradır”, – deyir:

– 1944-cü ildə tatarları sürgün etdikdən sonra qəbiristanlığı dağıdıb üzüm bağına çeviriblər. Tatarlar sürgündən döndükdən sonra Qızıldaşda ev ala bilənlər özlərini burada dəfn edirlər. Yeni salınan qəbiristanlıqda altı və ya yeddi qəbir vardı. Burada uyuyanların ruhuna Fatihə oxuduqdan sonra, Cingiz Dağcının məzarı ətrafına toplaşırıq.

Baş və ayaq tərəfinə kiçik taxta parçası basdırılmış qəbir Cingiz Dağcının idi. Başdaşını əvəz edən taxta üzərində səliqəli xətlə yazılmışdı: **“Qırımtatar halqının facialı taqdirini bütün dünyaya tanıtan şair ve yazar bu yerde yatmaqtadır”**.

Ötən il burada Çingiz Dağcını böyük tontənə ilə dəfn etmişdilər. Dəfn mərasimində Türkiyədən 200-ə yaxın ictimai-siyasi xadim, dövlət adamı, yazıçı, şair iştirak etmişdi. Dəfndən

sonra, görünür, qəbri ziyarətə ya gələn olmayıb, gələn olubsa da, tək-tük insanlar olub. Onun ölümünün birinci ildönümündə də ziya-rətə gələnlerin çoxu Türkiyədən idi.

Qəbir üzərində bir saatdan çox davam edən söhbətdən sonra bizi “Qaranquş yuvası”nı görməyə aparırlar. Buraya gələnlerin çoxu Qızıldaş kəndini gəzməyə, yazıçının əsərlərində təsvir etdiyi yerləri görməyə üstünlük verdiklərini söyləyirlər. Lakin proqram dəyişdirilmir. “Qaranquş yuvası” ətrafından bir saatdan çox gəzib Yaltaya axşam yeməyinə dönürük. Yeməkdən sonra iki saatlıq bulvar gəzintisi xoş ovqat yaradır. Nəriman Abdulvahapla Kırım-Azərbaycan əlaqələrində əməyi olan insanlardan, onların ömür yollarından, əsərlərindən söhbət edirik.

Bulvar gəzintisi simpoziuma qatılanların bir-biri ilə yaxından tanış olmalarına, köhnə tanışların şəxsi söhbətlərinə, gələcək planlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Qəflətən başlayan şıdırğı yağış ovqatımıza soğan doğrayır. İslanmamaq üçün qaçıb avtobusa minməyə

çalışsaq da, yağış öz işini görür. İslanmış paltarla saat 23.00-dan sonra Simferopola gələ bilirik.

Çingiz Dağcıya həsr olunmuş simpoziumun açılış toplantısı

Gecə yağışa düşsək də, hava xoş olduğundan xəstələnən olmur. Çingiz Dağcının qəbrini ziyarətə gedənlərin hamısı simpoziumun açılış iclasında iştirak edirdi. Qızıldaşa getməyən kırımlı alim və aydınlar da gəlmişdi.

Balacaboy, arıq bir qızın məni qucaqlayıb ağlaması ətrafdakıların da diqqətini çəkdi. Şair Şakir Səlimin qızı olduğunu deyəndə mən də doluxsundum. Nə atasının üzünü görmüşdüm, nə də qızının. Buna baxmayaraq, aramızda sıx bağlar vardı. Telefonla danışardıq. Şakir Səlim dünyasını dəyişəndə Azərbaycanda çap olunan məqaləmi, Türkiyədəki, Kırımdakı jurnallar da təkrar nəşr etmişdilər. Onda Şakir Səlimin qızı Lenara bizə zəng vurub kövrələ-kövrələ təşəkkürünü bildirmişdi.

Lenara da, yanındakı ucaboylu oğlan da özünü təqdim etdi. Universitetin müəllimi Ahtem

Cəlilovun bir neçə məqaləsini oxumuşdum. Amma onun Lenara ilə evləndiyindən xəbərsiz idim.

Gənc yaşlarında dünyasını dəyişən, yazıçı, tərcüməçi, şair, ictimai xadim Yunus Kandımovun xanımı Sabriyə Kandım və qızı Haticə ilə də görüşümüz göz yaşlırsız keçmədi. Türkiyədə simpoziumlarda görüşdüyüm, eləcə də yazılarından imzalarını tanıdığım, özlərini görmədiyim kırımlı aydınlarla da görüş içində qərribə bir duyğu yaradırdı. Elə bil uzun illər üzünü görmədiyim əzizlərimlə görüşürdüm.

Açılış toplantısındakı Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin rektoru, professor Fevzi Yakubovun, Atatürk Kültür Mərkəzinin başqanı Ali Karaçalının, Avrasiya Yazarlar Birliyi Genel Başkanı Yakup Öməröğlunun, Bütün Dünya Kırım-Tatar Konqresi rəisi Refat Çubarovun, Kırım-Tatar Milli Məclisinin rəisi Mustafa Abdülcəmil Kırımoglunun, Ahmed Bican Ercilasunun çıxışları alqışlarla qarşılır.

Sonra söz Zəfər Karatayın xanımı Neşeyə verilir. Onlar “Çingiz Dağcı” bəlgəsəlini çəkərkən rastlaşdıqları çətinliklərdən danışır və sonra

sənədli filmdən bir parça göstərilir. Filmdə diqqətimi çəkən bir neçə məqam oldu.

Çingiz Dağcı deyir ki, Bağçasaraydakı Geray xanların sarayına həsr etdiyim “Danışan divarlar” adlı ilk şeirim o dövrdə Kırırda Tatarca çap olunan yeganə ədəbi jurnala – “Ədəbiyyat məcmuəsi”nə apardım. Yazıçılar İttifaqının sədri və jurnalın redaktoru Şamil Alədin şeirimə bir neçə dəfə oxudu. Sonra xeyli susdu. Mən isə böyük həyəcanla onun cavabını gözləyirdim. Şamil Alədin dedi: “Şeirini Azərbaycana göndər, orada çap edərlər. Şeirinin dili jurnalımızın dilinə uyğun deyil. Sən Azərbaycan ləhcəsində yazırsan”. Mən doğulub boya-başa çatdığım ailədə necə danışdırlarsa, o cür də yazmışdım. Bizim ailə də bütün yalıboylular (Qara dənizin güney sahili boyunca yaşayanları nəzərdə tutur – Ə.Ş.) kimi danışdılar. O dövrdə mənim azərbaycanlıların ləhcəsi haqqında geniş bilgim yox idi. Şeiri də 17-18 yaşlarımda yazmışdım.

Mən kor-peşman otaqdan çıxmaq istəyəndə Şamil Alədin xəbər aldı ki, şeirin surəti varmı? Mən də şeirlərimi evdəki dəftərimə yazdığımı, redaksiyaya gətirdiyimi də oradan köçürdüyümü

söylədim. Onda “Qoy şeirin qalsın, bir də baxarıq”, – dedi. Az sonra “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə “Danışan divarlar” şeirinə rast gəldim. İmza mənim olmasaydı, başqasının yazdığını düşünəcəkdim. Çünki orada mənim yazdığımdan çox az şey qalmışdı.

Həmin illərdə jurnalda “Sevdiyim Yalta” adlı şeirim də çap olundu. Amma bu şeirlər mənə uğur qazandırmadı, əksinə, az qala xətaya salmışdı. 1938-ci ilin sonunda “Kırım Yazıçıları İttifaqı”nda hesabat toplantısı keçirilirdi. İlin ədəbi-bədii məhsulları dəyərləndirilirdi. Şeirləri təhlil edən Kamal hesabat iclasında mənim “Danışan divarlar”, “Sevdiyim Yalta” şeirlərimdən geniş danışdı. Məni Sovet adamının qazandığı hünərləri qələmə almamaqda, sosializmin uğurlarını görməməkdə ittiham edərək dedi ki, Sovet məktəbində təhsil almış, Sovet tərbiyəsi görmüş, Sovetlərin çörəyi ilə böyümüş Çingiz nədən uçmaqda olan divarlar üçün ağlayır, Gəray xanların həsrətini çəkir, “Səni yadlara vermərəm, Yalta!” misrası ilə nə demək istəyir? Yadlar deyəndə o kimi nəzərdə tutur, Rusiyanımı? Rusiya

bizə mədəniyyət gətirdi, məktəblər açdı, xalqı maarifləndirdi.

Hər yerdə 37-ci ilin xofu vardı. Onlarla məşhur Kırım-Tatar ziyalısı həbs edilmişdi. Onların öldü-qaldısından xəbər tutmaq da olmurdu. Belə ağır günlərdə Kamalın “Yazıçılar İttifaqı”nın hesabat iclasında irəli sürdüyü ittiham mənə bərk qorxutdu. İclasdan çıxıb evə getmək üçün tramvay dayanacağına durmuşdum. Özümdən asılı olmayaraq gözlərimdən yaş axırdı. Bu zaman “Yazıçılar İttifaqı”nın sədri Şamil Alədin mənə yaxınlaşıb təskinlik verməyə başladı.

İstanbulda yaşayan, kökəncə Kırım Tatarı olan, Azərbaycan və azərbaycanlıları da böyük məhəbbətlə sevən, gözəl sənədli filmlər ustası Zəfər Karatay da xanımı Neşə ilə birlikdə hazırladıqları “Çingiz Dağcı” sənədli filminə bu tipli faktlardan bacarıqla istifadə etmişdilər.

Bölmə iclaslarında

Sentyabrın 22-də saat 11:00-da bölmə iclaslarında məruzələr dinlənməyə başlandı.

Məruzəçilərin sayı az olduğundan (cəmi 35 nəfər) bölmə iclasları fasilələrlə eyni salonda keçirilirdi. Bunun da yaxşı cəhəti odur ki, daha salondan salona qaçmağa ehtiyac qalmır, həm də məruzələrin hamısını dinləyə bilərsiniz.

Proqram da gözəl tərtib edilmişdi. Belə ki, hər məruzəçiyə 15 dəqiqə, fasilələrə isə 10 dəqiqə vaxt ayrılmışdı. Təşkilatçılar proqrama ciddi əməl edirdilər. Oturum başqanları da məruzəçinin yaşından, elmi dərəcəsindən, nüfuzundan asılı olmayaraq hamıya eyni yanaşır, vaxtı bitdikcə xəbərdarlıq edirdilər.

Mənim oxuyacağım “Çingiz Dağcı romanlarında azərbaycanlı surəti” məruzəsi qeyd olunan vaxtda saat 15:55-də başladı. Məruzədən sonra bir neçə sual verildi. Bu suallar da məruzəmdən çox Çingiz Dağcının əsərlərinin Azərbaycanda nəşri və ədibin respublikamızda tanınması yönündə görülən işlərlə bağlı idi.

Məndən sonra Yunus Kəndimovun xanımı Sabriyə Kəndim “Çingiz Dağcı əsərlərinin Qırımtatarcağa aktaruvı” mövzusunda məruzəsini oxumağa başladı. Professor Yakup Çelikin “Çingiz Dağcının məktubları çevrəsində Ana və

qürbət qavramlarının yükləndiyi dəyərlər” məruzəsi sona çatmaqda ikən məni salondan çölə çağırırlar.

İlqar Qasimov dəhlizdə bir nəfərlə durmuşdu, yanlarında da bir bağlama vardı. İlqar Qasimov məni “Qırım devequvped neşri”nin direktoru ilə tanış etdi və bağlamanı açıb “Kırım sevgisi” kitabının bir nüsxəsini verdi. Rəng və kağız qoxusu kitabların mətbəədən birbaşa toplantı salonuna gətirildiyindən xəbər verirdi.

Salondakılar da fasiləyə çıxdığından əlimdəki kitabı və yanımızdakı kitab bağlamasını görüb ətrafımıza toplandılar. Bir də baxdım ki, gənclər oturub yazmağım üçün stol, stul və qələm də gətiriblər. 10 dəqiqəlik fasilədə bağlamadakı 50 kitab avtoqrafla paylamış oldum. Kitabı simpozium günlərində nəşr etdiklərinə və buraya gətirdiklərinə görə Türkiyəli qonaqlar İlqar bəyə və nəşriyyat direktorlarına təşəkkürlərini bildirdilər.

Azərbaycanın, Kırımın və Türkiyənin müxtəlif qəzet-jurnallarında çap olunmuş məqalələrimin hazırlanıb nəşr edilməsinin səbəbkarı Tənzilə Cərullaqızı olmuşdu. Bir zaman mənimlə

Azərbaycan ensiklopediyasında işləyən bu millətsevər xanım sonralar ailəsində baş verən qarışıqlığa görə xaricə köçdü. Lakin Azərbaycanla əlaqəsini heç vaxt kəsmədi.

Kitab nəşrə hazırlanan vaxt ABŞ-da yaşayan, ana tərəfi tatar olan Tənzilə xanımın istəyi və maddi dəstəyi ilə çap olunmuş “Kırım sevgisi” kitabının bu qədər diqqətçəkici olacağını gözləməirdim. Kırımında həmin dövrdə məktəblərdə kiril əlifbası ilə yazılan kitablar oxudulur, qəzet və jurnalların əksəriyyəti isə latın əlifbası ilə nəşr edilirdi. İlqar Qasimov isə “Kırım sevgisi” kitabını latın əlifbası ilə nəşr etdirmişdi. Latın əlifbası ilə olan Kırım-Tatarca yazılmış kitab və məqalələri Türkiyədən gələn araşdırmaçı və aydınlar rahat oxuyur və başa düşürdülər.

Bölmə iclaslarında gördüm ki, simpozium iştirakçılarının bəziləri məruzələri dinləyə-dinləyə kitabı gözdən keçirirlər. Fasilədə fikrini ilk bildirən Hakan Kırımlı oldu. Kitabdakı “Tatar gəldi, su gəldi” məqaləsinə işarə ilə “Biz tatarları hirsləndirməsən, əllərində olanı almağa çalışmasan, hərəkətə gələn deyilik!”, – dedi. Zəfər Karatay da kitaba yazdığım “Ön sözü” oxuyanda

gözləri dolduğunu, onu Türkiyə türkcəsinə çevirib İstanbuldakı “Emel” dərgisində çap etmək istədiyini bildirdi.

Simpoziyumun sentyabrın 22-də olan toplantısı başa çatdı. Sabaha 13 məruzə qaldı. Onlardan biri də azərbaycanlı Sərvinaz Həsənlinin “Çingiz Dağcının yaradıcılığında milli aspektlər (“Onlar da insandır” romanı əsasında)” məruzəsi idi.

Mustafa Cəmil Kırımoglundun qonaqlığında

**Soldan: Əli Şamil, Mustafa Cəmil
(Abdülcəmil) Kırımoglu və Zəfər Karatay**

Proqramda Kırım-Tatar Milli Məclisinin rəisi Mustafa Cəmil (Abdülcəmil) Kırımoglundun axşam “Moskva” hotelində simpoziyum iştirakçılarının

şərəfinə qonaqlıq verəcəyi yazılmışdı. Amma proqramda dəyişiklik edildi. Simpoziyumdan

sonra avtobusla Bağçasarayya doğru 15-20 dəqiqəlik bir yol getdik. Bir restoranın qarşısında avtobusdan endik. Yaşılıqlara bürünmüş birmərtəbəli binadakı restoranın səliqə-səhmanı qaldığımız “Moskva” restoranından heç də seçilmirdi. Bildirdilər ki, qonaqlara milli yeməklər vermək üçün tatarların işlətdiyi restorana gətiriblər.

Mustafa Abdülcəmil Kırımoglu yubanırdı. Telefonum zəng çaldı. Danışmaq üçün həyəətə çıxdım. Nigar İsmətqızı Türkiyənin Afyonkarahisar şəhərindən zəng vurmuşdu. Alatoran vaxtı restorandakı üzüm talvarının altında Nigar İsmətqızı ilə danışdım. O xahiş edirdi ki, simpoziyumdan sonra təkrar atasığilin yanına gədim. Heç olmasa, bir həftə orada qalım, Taraxtaşda yaşayan bacısının qonağı olum, atası və qardaşı ilə birlikdə Qoz qəsəbəsinin ərazisindəki kəhrizləri, “Qız amamı” (Tatarlar sözün önündə “h” səsi gələndə onu demirlər) şələləsini, dağlarını, meşələrini, bulaqlarını gəzim, Mehmet Altunbaşın baba yurdunun xarabalıqlarını görüm, Sudakda olum.

“Sayın Ali Şamil, nasılsınız, iyimisiniz?” səsində arxaya döndüm. Alatoranda gələnə tanımasam da, səsi doğma gəlirdi. Yanına gəlib görüşəndə Rəcəb İcini tanıdım və heyrət etdim ki, uzun illər görüşmədiyimiz bu adam məni alatoranda necə tanıdı. Nigar İsmətqızı da Rəcəb İcini tanıyırdı. Nigar Rəcəb İcin gəldiyini söylədim və salamlaşması üçün telefonu ona verdim.

Rəcəb İcinlə 1995-ci il iyunun 9-11-də Kırıkkalede keçirilən “I Uluslararası Türk dünyası Kültür Qurultayı”nda tanış olmuşduq. O, Kırıkkalede yaşayan Kırım kökənli Türklərin qurduqları dərnəyin rəhbərlərindən idi. Birlikdə şəhərdən xeyli aralıda, yaylaqda keçirilən “Tepreş”ə getmişdik. Kırım Tatarlarının soykökləri, keçmişləri ilə bağlı olan bu bayramın bizim Novruz bayramının şənliklərinə çox bənzəri var.

Sonralar da bir neçə dəfə Türkiyədəki Kırım Tatarlarının toplantılarında görüşmüşdüq. Məni necə tanıması ilə maraqlandım. “Adınızı proqramda görməsəydim, tanımayacaqdım. Sizi axtarırdım, Azərbaycan türkcəsində danışiq eşidən kimi, bildim ki, sizsiniz”, – dedi.

Rəcəb İçinlə ayaqüstə xeyli söhbət etdik. Mənim işlərimlə maraqlandı, özü haqqında bilgi verdi. Neçə ildir Kırırmda şirkət açıb, onu işlətdiyini dedi. Amma işləri istədiyi kimi getmir. Bürokratik əngəllər, məmur özbaşınalığı, rüşvət-xorluq normal işləməsini əngəlləyir. İşçilərin məsuliyyətsizliyindən də xeyli gileyləndi. Mən də yaranmış imkandan istifadə edərək Bakıda ali təhsil almış gənclərə yardımçı, yölgöstərən olmasını xahiş etdim. Fikrimlə razılaşdı. “Telefon nömrələrini mənə verin, onları bir yerə toplayıb söhbət edəyəm. Görək birlikdə nələr edə bilirik”, – dedi.

Söhbət edə-edə restorana girəndə içəridə bir canlanma yarandı. Geri döndükdə Mustafa Cəmil (Abdülcəmil) Kırırmoğlu, Refat Çubarov və mənim tanımadığım bir neçə nəfərin gəldiyini gördüm. Onların restorana daxil olmalarına mane olmamaq üçün Rəcəb İçinlə mən qarşılardan çəkildik.

Salondakılar gələnləri alqışlarla qarşıladılar. Sonra hal-əhval tutmalar, şəkil çəkdirmələr başladı. Təxminən yarım saata yaxın bir vaxt keçdi. Mustafa Cəmil (Abdülcəmil) Kırırmoğlu

onlar üçün ayrılmış yerə keçərkən bizim yanımızda ayaq saxladı. Rəcəb İcinlə hal-əhval tutdu. Sonra da yönünü Refat Çubarova çevirib məni göstərərək: “Tanışsınız mı?”, – xəbər aldı. Onun susduğunu görüb məni tanıtdı. Ayaqüstü Əbülfəz Elçibəyi yada salıb rəhmət oxudu. Azərbaycan, Azərbaycanda millətçilərin durumu ilə bağlı suallar verdi. Mən qısa cavablar verirdim. Bunu duyan Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu “Sonra görüşüb geniş söhbət edərik”, – deyərək onlar üçün ayrılmış yerə doğru getdilər.

“Şərq qapısı” qəzetində Mustafa Cəmillə bağlı müzakirə

Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu ilə görüş yadıma gənclik illərindəki mübahisələrimi saldı.

...Sovet dövründə qəzet və jurnalların hamısı kommunist partiyasının nəzarəti altında olsa da, onlar iki yerə bölünürdü. Birincisi, kommunist partiyasının orqanları, ikincisi, sahə qəzetləri. Naxçıvandakı “Şərq qapısı” qəzetinin başlığının altından üç təşkilatın orqanı olduğu yazılsa da, əslində qəzetə vilayət partiya komitəsi rəhbərlik

edirdi. Naxçıvanın Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin və Nazirlər Sovetinin adı formal yazılırdı.

Kommunist partiyasının üzvü olmasam da, universiteti bitirəndə təyinatla “Şərq qapısı” qəzetinə işləməyə göndərmişdilər. Bu çox prespektivli iş sayılırdı. Orada mən kommunist partiyası sıralarına qəbul oluna, rəhbər vəzifələrdə işləməyə gedə bilərdim. Mənim isə kommunist olmaq, yüksək vəzifə tutmağa həvəsim yox idi. Yaradıcılıqla məşğul olmağı vəzifədən üstün tuturdum. Buna görə də çox vaxt fikirlərimi sərbəst deyir, zarafata salıb cəmiyyətlə bağlı narazılıqlarımı bildirirdim.

Redaksiyanın əməkdaşları redaktorun kabinetində, yəni iclaslarda qəzetdə yazdıqları kimi danışirdilər. Redaksiyanın çayxanasında və foyedə isə daha sərbəst olurdular.

1980-ci illərin yaz günlərindən biri idi. Redaksiyanın əməkdaşlarının bir qrupu ikinci mərtəbədəki geniş dəhlizdə özlərini günə verərək söhbətləşirdilər. Sanki qışın soyuğunu canlarından çıxarmaq istəyirdilər. Həm də yazıb çap etdirə bilmədikləri fikirlərini bölüşürdülər.

Sovet hökumətinin qadağalarına, xarici radioların dalğalarının vurulmasına baxmayaraq, redaksiyada 3-4 nəfər xarici radioların verilişlərinə qulaq asa bilir və eşitdiklərini yarıaçıq, yarıörtülü şəkildə bir-birlərinə çatdırırdılar. Onların ən fəalı “Ədəbiyyat və incəsənət” şöbəsinin müdiri, şair Hüseyn Razi idi. Geniş dünyagörüşlü bu insan toylarda, məclislərdə sağlıq deyəndə adamlar böyük həvəslə dinləyirdilər. Sağlıqlarının əsas mövzusu vətənpərvərlik, Azərbaycanın birliyi olardı.

Lakin ehtiyatını da əldən verməzdi. Özünü və ailəsini qorumağa çalışardı. İnsanlar özləri, ailələri haqqında adətən qürur doğuracaq, tərifi söhbətlər edərlər. Hüseyn Razidə bu xasiyyət yox idi. Əhvalı yaxşı olanda kəndini, ata-anasını, hətta özünü də lağa qoyardı. Hərdən deyərdi: “Məndən inqilabçı olmaz. Mən çayçı Mamedin oğluyam. 1937-ci ildə sərhəd qoşunlarının komendaturasına aparıb sorğu-sual ediblər. Deyiblər ki, niyə sən çayçıdasan Sovet hökuməti əleyhinə danışblar. Bir həftə saxlayıb buraxsalar da, qorxusundan bağı çatlayıb öldü”. Mən onun qorxudan deyil, verilən işgəncədən ölə bilcəyini

söyləyəndə Hüseyn Razi ərkyana: “Dadaş, (Ordubadın Dəstə kəndindən olanlar, danışıqlarında dadaş sözünü çox işlədirlər) atamı mənmi yaxşı tanıyaram, yoxsa sənmi?”, – deyib haqlı olduğunu isbatlardı.

“Çayçı Mamedin oğlu” Hüseyn Razi qızıışanda içindən nə keçirdi, onu deyirdi. Əsəbi halda dediği bir çox sözlər dillər əzbəri olmuşdu. Kommunist partiyasına üzvlük haqqını doğru ödəmədiyinə görə ona irad tutan vilayət partiya komitəsinin katibinə: “Dadaş, özünüz aldığının 10 min manat rüşvətdən bir qəpik üzvlük haqqı vermirsiniz. İndi böyük iş olub, Hüseyn Razi çəşib üzvlük haqqını verərkən aldığı qonarı 10 manat az göstərib, onu cəzalandırırsınız”.

Hüseyn Razi yenə də dəhliz söhbətlərinin əsas aparıcısı idi. Mən də Mustafa Cəmil haqqında xarici radioların verilişlərini yeni-yeni eşidirdim. Eşitdiklərimi başqalarına da çatdırmaq istəyirdim. Amma açıq şəkildə təbliğ etməyə cəsarətim çatmırdı. Odur ki, Hüseyn Razidən istifadə etməyi qərara alaraq dedim:

– Hüseyn müəllim, Stalin çox humanist adam olub. Görək “vətən xaini” Kırım-Tatarlarının

hamısını güllələtdirəydi. Mustafa Cəmilov deyilən birisi ortaya çıxıb. Deyir, mən Sovet ordusunda xidmət etmək istəmirəm!”

Hüseyn Razi əsəbiliklə və sərt şəkildə sözümü kəsməsəydi, Sovet ordusunu çox tərifləyəcək, Mustafa Cəmilovu tənqid edəcəkdim.

– Dadaş, sənin başın xarab olub! Səni həkimə göstərmək lazımdı! “Vətən xaini” adlandırılan bir xalqın oğlu niyə əsgərliyə getməlidir ki?! Mustafa Cəmilov düz deyir. Onu Sovet vətəndaşı sayıb əsgərliyə aparmaq istəyirlərsə, onda sovet vətəndaşına məxsus hüquqlarını da tanımalıdırlar. Universitetə sənəd verir, “Şərqsünaslıq” fakültəsinin “Ərəb dili tərcüməçiliyi və ədəbiyyatı” şöbəsinə imtahanlardan yüksək qiymət alır. Deyirlər ki, sən “vətən xaini” olmuş bir xalqın övladısan, səni qəbul eləmirik. Qoy Kırım Tatarlarına bəraət verib vətənlərinə qaytarsınlar, sonra da onların övladlarını əsgərliyə aparsınlar”, – dedi.

Mən söhbəti daha da qızısdırmaq üçün:

– Hüseyn müəllim, ona alman faşistləri ilə əlaqədə suçlanmış, sürgün edilmiş ailənin uşağı olduğuna görə 1959-cu ildə tələbə bileti

verməyiblər. Gör üstündən neçə illər keçib. Xruşşov da işdən çıxarılıb, Stalinini şəxsiyyətə pərəstişdə ittiham edib, cəsədini də Leninin yanından, mavzoleydən götürdülər...

Sözümü davam etdirməyə imkan vermədi.

– Sənə o diplomu kim verib buraya göndərib?! Səndən jurnalist olmaz. Get 10-15 qoyun saxla, onu apar otar. Berya güllələndi, Stalin şəxsiyyətə pərəstişdə suçlandı, Xuruşşov vəzifədən çıxarıldı, Malinkov belə getdi, Kaqanoviç elə... nə dəyişdi ki? Tatarlardan, Axısqa türklərindən üzr istəyib, onları vətənə qaytaran oldumu?!

Söhbət 10-15 dəqiqə çəkdi. Hamı dağılıb işinin dalınca getdi. İş otağımıza qayıdanda şöbə müdirim Səxavət Kəngərli mənə sözlü hücumu keçdi. Əsəbiliklə təxminən belə dedi:

– Bu, nə hoqqadı çıxarırsan! Özün cəhənnəm, bizi zibilə salacaqsan. Sən partiyaya keçmək, vəzifəyə getmək istəmirsən, amma mən istəyirəm. Balalarım var, onların sabahını düşünürəm. Mən o katiblərin hansından əksiyəm? – dedi

Mən də sakitcə:

– Neylədim ki? Sizin əlinizi tutdum, ya qarşınızı kəsdim? Gedib, lap birinci katib olun, istədiyiniz qədər də pul qazanın, – deyəndə Səxavət müəllim daha da əsəbləşib:

– Qoyursunuz ki! Hüseyn Razi bu redaksiyanın ilk ali təhsilli jurnalistlərindəndir. Savadına da söz ola bilməz. Onun başının üstündən gör neçə adamı gətirib redaktor, redaktor müavini qoydular. O, hələ də şöbə müdiri olaraq qalır. Tanınmış şair, xalq arasında sevilən birisi olmasaydı, çoxdan başını əkmişdilər. Sən onu qızıdırıb danışdırırsan. Elə bilirsən, başa düşmürəm. Nə Hüseyn Razini dindirib söylədirlər, nə də səni saya salan var! Mən “Partiya həyatı” şöbəsinin müdiriyəm. Məndən xəbər alırlar, deyillər ki, haraya baxırsan! İşçin ağzına gələn deyir. Hüseyn Razi Sovet hökumətinin əleyhinə danışır.

Vəziyyətin ciddiləşdiyini görüb zarafata keçdim:

– Səxavət müəllim, bu redaksiyada Sovet hökumətindən üç narazı adam varsa, biri sizsiniz. Babalarınıza, qohumlarınıza divan tutub. Ya güllələdib, ya həbs edib, ya da canlarını götürüb

xaricə qaçıblar. Özünüz də xarici radiolardan eşitdiklərinizi hər gün otaqda danışsınız. Ceyran (Nəbiyevanı nəzərdə tuturdu) hər gün bizim otaqdadır. Əri Arif də KQB-də işləyir. İffət xanım ilə bir otaqda otururuq. Qardaşlarının ikisi də KQB-də işləyir. Siz onların yanında danışanda olur, amma mən Sovet hökumətini dəhlizdə müdafiə edəndə olmur?

Səxavət müəllim diqqətlə məni süzdükdən sonra yönünü çevirib:

– İffət xanım, bəlkə, siz bunu başa salasınız. Məni dolayır. Elə bilir mən də Hüseyin Raziyyə, onun Sovet hökumətini necə “müdafiə etdiyini” başa düşmürəm. Mən burada, otaqda danışaram. Nə Ceyran gedib evdə deyəndi, nə də İffət qardaşlarına xəbər aparandı. Lap onlar desələr də, evdəkilər əhəmiyyət verməyəcək. Amma dəhlizdəki agentlər gedib KQB-yə yazılı surətdə xəbər verəndə Arif məcbur qalacaq tədbir görsün.

Səxavət müəllimin mənə belə öyüdnəsihətləri çox olurdu. Bir nəticə vermədiyini gördükdə məni otaqdan qovdu. Adım uzun müddət “Partiya həyatı” şöbəsinin işçilərinin siyahısında getsə də, mən onunla bir otaqda

oturmadım. Səxavət Kəngərini Vilayət Partiya Komitəsinə işə apardılar. Lakin çox işləmədi. Xaricdə olan qohumlarını tərcümeyi-halında yazmadığına görə işdən çıxarıb “Şərq qapısı”na göndərdilər.

Hüseyn Razi isə o qədər də sadələvh deyildi. Mənə hirsələnsə də, iki-üç gündən sonra barışır və mehribanlaşırdıq. Əslində ona danışması, ürəyini boşaltması üçün mənim kimilər lazım idi. Sonralar da Mustada Cəmilov haqqında dəfələrlə mübahisələrimiz olurdu. Mustafa Cəmilovla birgə həbs edilən şair İlya Qabayın Bakı yəhudisi olduğunu, Moskvada yaşadığını, İkinci Dünya Savaşı iştirakçısı general Pyotr Qriqorenkonun dəlixanaya salındığını, məşhur fizik Andrey Saxarovun təqib edildiyi, yazıçı Saljinitsin “Qulaq arxipelaqı” əsərinə görə vətəndaşlıqdan məhrum edildiyini və başqa anti-sovet fəallar haqqında bilgiləri ilk dəfə Hüseyn Razidən eşidirdim.

Hüseyn Razi yalnız xarici radiolardan eşitdiklərini danışmırdı, Naxçıvanda baş verənlərə də münasibət bildirirdi. Fətəli bəy Düdənginiskinin fəaliyyətindən və öldürülməsindən,

Naxçıvanda KQB ilə əməkdaşlıq etmiş tanışlarının şübhəli ölümlərindən də maraqlı söhbətlər edirdi. 1986-cı ilin oktyabrında Qorbaçov-Reyqan məşhur gizli görüşündən sonra Hüseyn Razi qalib ədası ilə mənə müraciətlə:

– Dadaş, gördün axır ki, Mustafa Cəmilov Sovet hökumətinin kürəyini yerə vurdu. Amerika prezidenti Ronald Reyqan Mustafa Cəmilovun, Andrey Saxarovun, Pyotr Qriqorenkonun və başqalarının həbsdən azad edilməsini və təqib edilməmələrini bağladıkları müqavilənin maddələrinə salıb.

Bu xəbərdən elə kövrəldim, gözüm yaşla doldu ki, daha Hüseyn Raziyə cavab qaytarmadım. Oradan uzaqlaşdım.

Mustafa Cəmilov 1987-ci ildə məsləkdaşları ilə birlikdə Moskvanın göbəyində, Qızıl Meydanda Kırım Tatarlarının keçirdiyi möhtəşəm mitinqini də Hüseyn Razidən eşitdim. Hüseyn Razi fikrini belə tamamladı ki, bu mitinqdən sonra heç bir qüvvə tatarların Kırımı qayıtmasının qarşısını ala bilməyəcək.

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının başlanğıcında Hüseyn Razi çəkingən mövqe

tuturdu, amma 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən sonra bizə qoşuldu və AXC Naxçıvan Vilayət Təşkilatı Ağsaqqallar Şurasının sədri oldu.

Mustafa Cəmillə ilk görüşümüzdə Hüseyin Razi ilə aramızda olan söhbətləri ona danışanda özünü saxlaya bilmədi, gözləri yaşardı:

– Mən bilirdim ki, türk xalqları arasında azərbaycanlılar qədər məni müdafi edən olmayacaq, – dedi və xahiş etdi ki, bu hadisələri yazıb çap etdirək. Gələcək nəsillər üçün çox önəmlidir.

Narazılıqlar, dedi-qodular

Mustafa Cəmilov 1961-ci ildən 1987-ci ilədək ömrünün çoxunu həbslərdə, məhkəmələrdə, polis nəzarəti altında keçirsə də, yolundan dönmədi. İstəyinə nail oldu. Zəmanəmizin Musa peyğəmbərinə çevrilib xalqını vətəninə qaytardı. Tarix isə təkrar olunur. Musa peyğəmbərə yəhudilərin münasibəti necəydi, Kırım-Tatarlarının da Mustafa Cəmil Kırımoglundana münasibəti o cür oldu. Azadlıq, vətənə dönüş mübarizəsinin öndərləri istəklərinə çatdıqdan

sonra özlərini başqa bir mübarizənin içərisində gördülər: İqtisadi mübarizənin!

Siyasi mübarizədə birlik nümaiş etdirən, qətiyyət göstərənlər, iqtisadi mübarizədə bunu davam etdirə bilmədilər. Bir-birinə qarşı çevrildilər. Milli hərəkat liderləri arasında qarşıdurmalar yarandı, xalq arasında onlar haqqında dediqodular, şayiələr baş alıb getməyə başladı. Narazılıq edənlərin arasında mənim yaxından tanıdığım aydınlar da var. Onlara irad tutanda da cavabları belə olur:

– Siz bilmirsiniz, siz uzaqdasınız, sizin xəbəriniz yoxdur. Biz buradayıq, içəridəyik. Yedilər, dağıtdılar, xalqı yaman günə qoydular.

Bu söhbətlərin cəbhəçilər haqqında deyildiyini çox eşitmişəm. İnsanlar bir-birində çox uzaqda yaşasa da, eyni şeyləri təkrarlayırlar. Dedi-qodu, narazılıq edənlərə də başa salmaq olmur ki, hökumətdə vəzifəsi olmayan, səlahiyyətsiz bu adamlar nəyi və necə yeyib dağıda bilirlər.

Mustafa Kırımoğlu (Bu soyadı ona Milli Məclisi verib) məclis açaraq qonaqları salamladı. Sonra musiqiçilər səhnəyə çıxdılar. İlk

oxuduqları mahnı, Kırım Tatarlarının himninə çevrilmiş “Ey gözəl Kırım” mahnısı oldu. Bu mahnını çox ifada dinləmişəm. Peşəkarlar da oxuyub, həvəskarlar da. Amma hamısı elə ürək-dən, elə yanğı ilə oxuyublar ki, dinləyəndə kövrəlməmək olmur. Musiqili, sözlü məclisi deyə-gülə başa vurub hotelə döndük.

Hədiyyə kitablar

Sentyabrın 23-də səhər toplantıya gələndə Ablaziz Veliyev mənə yaxınlaşıb görüşdü və: “Axşam “Kırım sevgisi” kitabını gözdən keçirdim. Oradakı “Tatar gəldi, su gəldi” məqaləsində haqqında söz açdığım Nigar İsmətqızının əmisiyəm”, – dedi. Mən də təşəkkürümü bildirdim və Nigar haqqında bir-iki kəlmə xoş söz söylədim. Soyadlarından fərqliliyindən Ablaziz Veliyev İsmət Kurtbilalın qardaşı olmadığını, qohumlarından olduğunu başa düşsəm də, üstünü vurmadım.

Ablaziz Veliyev Çingiz Dağcının ilk şeirinin adını verdiyi “Sevimli Yalta” kitabına avtoqraf yazıb birini mənə bağışladı və birini də “525-ci

qəzet”in redaktoru Rəşad Məcidə aparmağımı xahiş etdi. Kitabda Rəşad Məcidin də bir şeiri Kırım-Tatarcaya çevrişmişdi.

Bu gün Kırım alimlərinin kitab bağışlama günü kimi daha əlamətdar oldu. İbrahim Abdullayev rus dilində öz kəndləri haqqında yazdığı tarixi “Taraktaşskaya tragediya” kitabına “Ali Şamil ağa Hüseynin oğluna Çengiz Dağcı sempozyumdan sayğı ile hatıra. 23.09.2012” yazıb mənə bağışladı. Seyran Süleyman və Tahir Kerim də bir neçə kitablarına avtoqraf yazaraq bağışlayırlar.

Saat 9:00-da dosent Salim Çonoğlunun “Çingiz Dağcının şeirləri haqqında” məruzəsi ilə simpozium işinə başladı. Məruzələr dinlənilib müzakirə edildi. Saat 12:30-da qapanış toplantısı oldu.

Simpoziumda qonaqlardan və Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin proqramda adı olan müəllimlərindən başqa, Kırım-Tatar alimləri və tələbələr gözümə dəymirdi. Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin müəllimlərini də yeməxanada

daha çox görürdüm, nəinki məruzələr oxunan salonlarda.

Sonra görüşdüyüm Kırım-Tatar oxumuşlarından və araşdırmaçılarından niyə toplantıya qatılmadıqlarını soruşduqda müxtəlif bəhanələr gətirdilər. Əsas cavabları da bu oldu: “Toplantıya dəvət edilməmişdim”.

Əsarət altında olan xalqların oxumuşları içərilərindəki qorxunu gizlətmək üçün həmişə müxtəlif bəhanələr uydururlar. Rusdilli məktəblərdə oxumuş, sürgün həyatı yaşamış Kırım-Tatarları Almaniyaya əsir düşmüş, Sovetlər Birliyinin qələbəsindən sonra vətənə dönməyib Londonda yaşamış Çingiz Dağcıya sevgi göstərməkdən çəkinirdilər. Bir səbəbi içlərindəki Sovet ideologiyasından qurtula bilməmələri idisə, bir səbəbi də hakimiyyətdə olan rüslardan qorxmaları idi.

Bakıda oxuyan Kırım Tatarları ilə görüş

Soldan, Dilavər Bilalov, Şükret Abdullayev, Arsen Aşıkov, Məryəm və anası Leyla Bəkirova

Simpoziumu ruh yüksəkliyi ilə başa vurduq. Qonaqları Bağçasaray şəhəri ilə tanışlığa aparmaq planlanmışdı. Proqrama qatıla bilmədim. Səbəbi Bakıda oxuyan kırımli tələbələrin görüşmək üçün Ağməscidə gələcəklərini söyləməsi idi. Mən onların gəlişini gözləyirdim.

Arsen Aşıkov özü ilə eyni illərdə Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq Jurnalistika” fakültəsində oxuyan Leyla Bəkirova ilə evlənməmişdi. 9 yaşlı qızları Məryəmi də gətirmişdilər. Dilavər Bilalov, Şükret Abdullayev də gəlmişdi, amma Bakıda oxuyan tələbələrin heç yarısı gəlməmişdi. Çünki gənclərin çoxu bir-birlərindən xəbərsiz yaşayır. Təsadüfdən-təsadüfə görüşəndə də əlaqələrini davam etdirmək həvəsində olurlar. Söhbətlərindən gördüm ki, güzəranları da

o qədər yaxşı deyil. Rəcəb İcinin telefonunu onlara verdim və görüşmələrini məsləhət gördüm.

Kırım-Tatar dilində nəşr edilmiş “Kırım sevgisi” kitabımdan və qəzet-jurnallarda çıxan məqalələrimdən xəbərdar idilər. Avtoqraf yazıb kitabı bağışlayanda üzləri güldü. Söhbəti yarımçıq qoyub kitabı səhifələməyə başlayanda mən gülərək: “Orada şəklinizi axtarırsınız, yoxsa adınızı?”, – deyəndə kitabı qapadıb söhbəti davam etdirdilər. Ən çox da ona təəssüflənirdilər ki, Bakıda olduğu günlərdə tənbellik edib Azərbaycanı yaxşı öyrənmədilər, insanlarla səmimi münasibət qurmadılar.

Armançıq nəşriyyatında

Şəhərin köhnə məhəllələrindən ikimərtəbəli bir binaya gəldik. Birinci mərtəbədəki üçotaqlı mənzili Ediyə kirayəyə götürərək nəşriyyat yaradıb. Belə binalar bir zaman Bakının qəsəbələrində də çox idi.

Çoxdan təmir olunmamış otaqlar, köhnə mebellər nəşriyyatda işlərinin, dolanışığının yaxşı

olmadığının xəbərçisidir. Buna baxmayaraq, Kırım Tatarlarının balaları üçün ana dilində hər il onlarla rəngli uşaq kitabı və “Armançıq” jurnalı burada hazırlanır.

Kitabların və jurnalın satışından gələn gəlir nəinki əməkdaşların maaşlarını, bəlkə də, material və idarə xərclərini ödəməz. Kırım-Tatarcasında nəşr edilən qəzet və jurnalların, kitabların əksəriyyətinin xərcləri Türkiyə tərəfindən ödənilir. Bu işə Türkiyənin dövlət büdcəsindən düzənli bir vəsait ayrılır. Ayrı-ayrı cəmiyyətlərin, təşkilatların, eləcə də xeyirxah insanların verdiyi yardım əsasında millətsevərlər çalışıb vuruşur, xalqını maarifləndirməyə can atır.

Ediyə tanıdığı uşaq ədəbiyyatı yazıçı və şairlərinə nəşriyyata gələcəyimi söyləyibmiş. Ədiblərlə görüşümüz maraqlı keçdi. Kırım Tatarlarının uşaq ədəbiyyatının çox zəif olduğundan söz açdılar. Sonra söhbət durumun ağırlığı üzərinə gəldi. Rusların Kırım Tatarlarını sıxışdırdığından, Ukrayna dövlətinin isə bunun qarşısını almağa cəhd etmədiyindən gileyləndilər.

Ürəklərini boşaldandan sonra söhbəti Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının üzərinə gətirdilər. Son onillikdə Azərbaycanda yaşayan ədiblərin şeirləri və hekayələrini oxuya bilmədiklərin, onlarla görüşə bilmədiklərini dedilər.

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının vəziyyətinin Kırımdakından o qədər də fərqlənmədiyini, yazıçıların dolanışığının da yaxşı olmadığını, nəşriyyatların onlara sifariş vermədiyini dedim. Yazıçı və şairlər ürəklərinin səs ilə yazdıqları əsərləri nəşr etdirəndə də, kitabların satışını təşkil edə bilmirlər. Kitab satışı şəbəkəsi tamam dağılıb, kitab mağazalarının əksəriyyətinin özəlləşdirilərək başqa məqsədlər üçün istifadə edildiyini söylədim.

Giley-güzarımız sona çatanda razılığa gəldik ki, uşaq ədəbiyyatını bir-birimizə elektron versiyada yollayaq. Saytlarımızda həmin əsərləri yerləşdirək. Mümkün edə bilsək, Türk xalqlarının uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olanların toplantılarını təşkil edək. Giley-güzar çox olsa da, söhbət elə şirin keçirdi ki, az qaldı, mən qatara gecikim.

Nəşriyyatın dəmiryol vağzalına yaxın olması gecikməyimin qarşısını aldı.

Gənc ədiblərlə nəşriyyatın qarşısında sağollaşıb ayrıldıq. Ediyə Muslimova və İlqar Qasimov vağzala gəlib məni vaqona mindirdilər. Kırımdan hüzn və kədərlə ayrılırdım. Məni yola salanların da üzlərində təbəssüm yox idi.

Solğunlaşmış Kırım

Kırımın gözəlliyi tatarların sürgündə yaratdığı, könül dağlayan “Ey gözəl Kırım” mahnısında qalib desəm, yanılmaram.

Rusiya Kırımı işğal edəndə varlılar saraylar tikib kef məclisləri qurmağa, kasıblar isə aclıqdan, xəstəlikdən qurtulmaq üçün bu yerlərə gəldilər. Kırımın aydın səması, günəşli günləri, dənizi, mineral suları, şirin sulu bulaqları, təmiz havası, meşələri, gözəl mənzərəli təbiəti səxavətlə varlıya da, kasıba da qoynunu açmışdı.

Rus çarlarının, nazirlərin, generalların möhtəşəm saraylarından bir az aralıdakı şair və yazıçıların, rəssamların, aktyorların, başqa sənət

adamlarının evlərini də turistlərə göstərirlər. Sovetlər Birliyi zamanında isə bura ölkənin ən böyük istirahət mərkəzinə çevrildi. Sanatoriya və kurortlar üçün onlarla binalar tikildi. Onlara ucuz qiymətə “putyovka”lar verildi. Milyonlarla qadın, kişi, uşaq buraya müalicəyə, sağlamlıqlarını bərpa etməyə, böyük bir qismi də yeyib-içib əylənməyə gəlirdi. Yayda Moskvanın, Leninqradın, Kiyevin ən məşhur teatrları, ən məşhur müğənniləri buraya tamaşalar göstərməyə, konsertlər verməyə göndərildilər.

Kinemotoqraflar neçə-neçə filmini burada çəkdi, astronomlar teleskoplarını burada qurdu, elmi tədqiqat institutları buranı təcrübə mərkəzinə çevirdilər.

SSRİ çökməyə başlayanda Kırımın da çöküşü başlandı. Sanatoriya və kurortların binaları, avadanlıqları köhnəldi. Xarici ölkələrdəki hotellərin xidmətini görənlər, Antalya, Alanya, Bodrum və başqa yerlərdə bir dəfə dincələnələr daha Kırımı bəyənmədilər. Getdikcə Kırımın əvvəlki parıltısı, cəlbediciliyi sönməyə başladı.

Buraya gələnlərin sayı azaldıqca köçənlərin sayı artdı. Əsasən də ruslar, yəhudilər, almanlar və başqa millətlər xoş güzəran, dolanışıq dalınca xarici ölkələrə, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə köçməyə başladılar. Bürokratik əngəllər xaricilərin yatırım qoymasını, yarımadanın infrastrukturunun yenilənməsini əngəllədi.

Beləcə, təbiətin, mineral suların, sağlamlıq bəxş edən havanın yerində qalmasına baxmayaraq, Kırım baxımsızlıqdan miskinləşdi. Rusların böyük bir qismi isə baş verənləri nəhəng Sovet imperiyasını idarə edənlərin apardıqları yanlış siyasətin nəticəsi olduğunu görmək istəmədilər. Nöqsanların hamısını ata-baba yurdlarına köçən Kırım Tatarlarında gördülər.

Səhər Kiyevə çatdım. Dəmiryol vağzalından birbaşa hava limanına gəldim. Kiyev-Bakı təyyarəsinə son qeydiyyatdan keçənlərdən biri oldum. Elə bil özümlə Kırım Tatarlarının ağrısını-acısını Azərbaycana aparırdım. Çünki Rusiyanın asanlıqla Kırımı əldən verməyəcəyini açıq görürdüm. Özümə də təsəlli verirdim ki, tarix əlli ildən, yüz ildən ibarət deyil. Bir zamanlar bu

torpaqların sahibi olan tatarlara Ruslar nə qədər zülm etsələr də, onları buradan qovsalar da, zaman öz işini görür. Tarix yenə təkrarlanacaq. Bölgədə Tatarların sayı artacaq, ruslar da savaşırsız, qovğasız yavaş-yavaş bu yerlərdən çıxıb gedəcəklər.

19-30 sentyabr 2012-ci il

“Ey gözəl Kırım” məqaləsi “Yol dəftərimdən: Quzey Qafqaz, Ukrayna, Moldova və Güney Koreya” (Bakı, “Köhlən” nəşriyyatı, 2022, s.101-194) kitabında çap olunmuşdur.

YAXIN TARİXİMİZİN ÖNDƏRLƏRİ

QANI İLƏ ŞEİR YAZAN, MİLLƏTİ ÜÇÜN DÖVLƏT QURAN NOMAN CİHAN ÇƏLƏBİ

Özet

Alovlı vətənpərvər, istedadlı şair, ictimai-siyasi xadim Noman Cihan Çələbinin ömür yolu olduqca ibraətamiz və şərəflidir. Şəhid olmasından 93 il keçsə də, unudulmamış, xatirəsi əziz tutulmuşdur. Lakin onun ölümünə fitva verənlər və icra edənlər çoxdan unudulmuşlar. Gəncliyindən millətinin azadlığı və xalqının xoşbəxtliyi üçün çalışmış, gizli təşkilatlar qurmuş bu cəsur insan yalnız doğulduğu və mübarizə apardığı ölkədə deyil, dünyanın hər yerində tanındırmalı, haqq və ədalət uğrunda mübarizə aparanlara nümunə kimi göstərilməlidir.

1885-ci ildə Canköy yaxınlığındakı Sonaq kəndində İbrahim Çələbinin ailəsində dünyaya gəlmiş Noman Akçokrakda, Ağməscitdə və

Bağçasarayda mədrəsə təhsili aldıqdan sonra İstanbula getmişdir. Orada Mərcan İdadiyəsində və Universitetin hüquq fakültəsində oxumuşdur.

Onun ən parlaq fəaliyyəti isə Kırımда yeni dövlət quruculuğu dövrünə təsadüf edir. Kırımın, Polşa və Litva müsəlmanlarının müftisi olan Noman Cihan Çələbi Rusya müsəlmanlarının qurultaylarında da fəal iştirak edir. 1917-ci ildə qurulan yeni hökumətə rəhərlik edən Noman Cihan Çələbi bolşeviklərin rəhbərliyi ilə 1918-ci ilin fevralın 23-də Akyar (Sevastopol) matrosları qəddarlıqla öldürmüşlər.

Açar kəlimələr: Noman Cihan Çələbi, Kırım ədəbiyyatı, Kırım Milli Hökuməti.

Giriş

Azərbaycanla Kırım arasında sıx bağlantılar olmasına baxmayaraq, Noman Cihan Çələbi (Çələbiyev) kimi bir millətsevəri burada nədənsə az tanıyırlar. Öncələr elə düşünürdüm ki, buna səbəb Sovet rejimidir. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan, Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra da onun haqqında silsilə yazılara, radio-

televiziya verilişlərinə rast gəlmədim. Tək-tək türkçülər azsayılı qəzet və jurnallarda bu mövzuda nəsə yazıbsa və mən onu oxuya bilməmişəmsə üzr istəyirəm.

Sonra yadıma düşdü ki, XX yüzilliyin başlarında, yəni 1905-1920-ci illərin Azərbaycan mətbuatında Kırım tatarları haqqında məqalələrə bol-bol rast gəlinsə də, Noman Cihan Çələbi haqqında heç bir yazı oxumamışam.

Rusiya Kırımı işğal etdikdən sonra kütləvi həbslər, sürgünlər, köçürmələr həyata keçirməklə Osmanlı dövləti ilə sərhədlərində olan türk xalqlarını azaltmağa çalışmışdı. 1790, 1850-60-cı illərdə Kırımdan Osmanlıya köçlər başladı, ancaq bu, millətin əzmini, azadlıq eşqini söndürə bilmədi. Kırım türkləri öz haqlarını bütün zamanlarda gah silahla, gah da qələmlə müdafiəyə qalxdılar. Vətən və millət uğrunda mübarizəyə atılanlar bəzən bir-birinə qarşı da durdular. Bu qarşıdurma, əslində, eyni amal, eyni məqsəd uğrunda çalışanların mübarizə metodlarındakı fərqlərdən doğur.

Çılğın təbiətli Noman ömrünü milləti və vətəni yolunda məşələ çevirən, xalq arasında

böyük nüfuz sahibi olan insanlara qarşı da sərt davranıb, onları güzəştçilikdə, çar idarəçiliyinə qarşı qətiyyətli mübarizə aparmamaqda ittiham edib. Necə deyərlər, qarşıdakı gücün böyüklüyünü, qəddarlığını hesaba almadan həmvətənlərini imperiya qüvvələrinə qarşı açıq mübarizəyə səsləyib. Onun fikrincə, mübarizə üçün xarici amillər, zaman, şərait o qədər önəmli deyil. Önəmli olan millətin daxili gücü, müqavimət göstərmək bacarığıdır.

1. Noman Cihan Çelebi in ömür yolundan

Noman 1885-ci ildə Kırımın quzeyində, Canköy yaxınlığındakı Sonaq kəndində yaşayan İbrahim Çələbinin ailəsində doğulub. Onu kənd məktəbinə göndəriblər. Lakin məktəb hökumət tərəfindən qapadıldığından o, təhsilini bölgədəki Akçoqraq mədrəsəsində, sonra isə Akməsciddəki, yəni indiki Simferopoldakı Rüştiyə və Bağçasaraydakı məşhur Zincirli mədrəsəsində davam etdirib (**Fazıl R., Naqayev S., 2001: 249**).

Onun dünyagörüşünün formalaşmasında Mustafa Əfəndinin rolu böyük olub. Təhsil illərində İsmail bəy Qasıralının “Tərcüman”, Rəşid Mediyəvin “Vətən xadimi” qəzetlərini və İstanbuldan gələn kitabları, eləcə də rus dilini öyrənərək və bu dil vasitəsilə inqilabçıların əsərlərini oxuyan, onların mitinqlərdəki çıxışlarını dinləyən Noman üsyankar bir ruhda böyüyüb. 1905-ci il inqilabı, inqilab nəticəsində bəzi islahatların həyata keçirilməsi, çarın xalqın xeyrinə bəzi güzəştlərə getməsi gənc Nomanı daha da ruhlandırır. İmperiya güclərindən xalqını qurtarmaq, haqsızlığa, qanunsuzluğa son qoymaq üçün yollar axtarır.

2. Həyatının İstanbul dövrü

Yeniyetməyə Kırırda və İstanbulda nəşr olunan qəzetlərə məqalələr yazan Noman qohumları Əbdülalim Çələbi və Əbubəkır Çələbinin maddi yardımını ilə 1906-cı ildə təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gedir. Orada Mərcan İdadisində oxuyaraq dini biliklərini dərinləşdirir. Sonra universitetin Hüquq

fakültəsinə qəbul olunur. Cafer Seydamet Kırımmer ilə tanış olur (*Kırımlıların Amet kimi yazdıqları ad Azərbaycanada Əhməd, Türkiyədə Ahmet kimi, eləcə də İlmi adı Hilmi kimi yazılır. Ona görə də Kırımlı yazıçılar, dövlət adamları, ictimai-siyasi xadimlər haqqında bilgi üçün internetdə axtarış verəndə və qaynaqlara baxanda bunu mütləq nəzərə almaq lazımdır – red*). Bu tanışlıq dostluğa cevrilir və ömrünün axırınadək davam edir. İstanbuldakı kırımlı gənclərlə birlikdə “Vətən” adlı gizli bir təşkilat yaradır. Onlar vətəni azad etmək, milləti oyatmaq ümidi ilə hekayələr, şeirlər, məqalələr, xalqa müraciətlər yazaraq gizli çap etdirib yayırlar.

1908-ci il dekabrın 30-da Noman Cihan Çələbi, Cafer Seydamet, Alim Seytəmil, Abdülakim İlmi və Abduraim Sükuti ilə birlikdə Kırım Tələbə Cəmiyyətini qururlar. Təşkilata Noman Cihan Çələbi rəhbər seçilir. Proqram və nizamnamədəki mübahisə doğuracaq fikirlər onların yollarını ayırdığından təşkilatın ömrü o qədər də uzun olmur. 1909-cu ilin sonlarında Noman Cihan Çələbi, Cafer Seydamet, Yaqub Kerçi, Amet Şükrü “Vətən” Cəmiyyətini yaradırlar. Təşkilatın üzvləri milləti oyatmaq,

Kırımı azad etmək ümidi ilə hekayələr, şeirlər, məqalələr, müraciətlər yazaraq gizli çap etdirir, Kırıma göndərərək yaymaqla yanaşı, Rusiyanın əsarəti altındaki digər türk xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini diqqətlə izləyir, oranın ziyalıları ilə sıx əlaqə qururlar.

Azərbaycandan Əlibəy Hüseynzadənin redaktoru olduğu “Füyuzat” jurnalına, “Həyat”, “İrşad” qəzetlərinə xüsusi maraq göstərməklə yanaşı, satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalını da oxuyur və yayırlar (**Qəzənfərqızı A., 2012: 5-11 aprel**).

1909-cu ildə İstanbulla gələn İsmail bəy Qaspiralının qarşılınmasında və onun çıxışlarının dinlənməsində Noman və dostları xüsusi fəallıq göstərirlər.

Noman həmyerlisi, gənc şair, gələcəyin böyük türkoloqu Bəkir Çobanzadə ilə İstanbulda tanış olur və hər ikisi şeirlərini bir yerə toplayıb 1911-ci ildə kitab kimi çap etdirirlər (**Fazıl R., Naqayev S., 2001: 249**).

3. İstanbul-Kırım-Peterburq arasında

1912-ci ildə İstanbuldan vətənə dönan Noman sanki Kırıma sığmır. Mübarizə, fəaliyyət

üçün daha geniş meydan axtarır. Peterburqa gedərək, orada 1907-ci ildə yaradılan Psixonevroloji İnstitutuna qəbul olunur. Yaşamını təmin etmək üçün ən ağır işlər görməkdən belə çəkinmir.

Orada yazdığı “Tatar xəstə” əsərini dostu Cafer Seydametə göndərir. Yazı “Tərcuman” qəzetində çap olunur. Bir il sonra isə, yəni 1913-cü ilin iyulunda əqidə və məslək dostu Cafer Seydametlə görüşmək üçün yenidən İstanbula dönür. İstanbuldan geri döndükdən sonra Kırırmda Seytabdi Hacınnın qızı ilə evlənir (**Şamil Ə., 2011: 27, sayı 10**).

Əqidə dostları 1914-cü ildə “Vətən” Cəmiyyətinin şöbəsini qururlar. Həmin ilin payızında Gözləvdə Cafer Seydametlə görüşdükdən sonra cəmiyyətin üzvlərilə Ağməsciddəki Vəli İbrahimin çayxanasında gizli bir toplantı keçirir və gələcəkdə görəcəkləri işləri planlaşdırırlar.

1914-cü il sentyabrın 11-də Bağçasarayda, “Tərcüman” qəzetinin redaktorunun yasına gələn nümayəndələr qarşısında İsmail bəy Qaspiralının fikirlərinin ruhunu açıqlayan Noman inqilabın

yaxınlaşdığını və yaranacaq vəziyyətdən istifadə edərək Kırımı işğaldan azad etməyin vacibliyini vurğulayır.

4. Noman Cihan Çələbi hərbi xidmətdə

Birinci Dünya Müharibəsində Rusiya uduzmaqda olduğunu görərək universitet tələbələrini hərbi kurslara cəlb edir. Moskvada hərbi kursu bitirən Cafer Seydameti Bessarabiya cəbhəsinə, Gözləvdə hərbi kursu bitirən Noman Cihan Çələbi isə Akməscidə göndərilir. Hərbi xidmətə yola düşmə zamanı çılğın təbiətli Noman onu yola salan dostları və qohumları qarşısında qəflətən sol biləyinin damarını kəsərək qanı ilə divara yazır:

Sağlıqnan qal, tatarlıq!

Mən getməm cəngkə,

Hamının başı aylandı axirət bətkə.

Sənin üçün yaşadım, sənsiz ölsəm,

Bilməm nasıl girərəm boş cənnətə... **(Fazıl R., Naqayev S., 2001: 250)**

5. Vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizədə

1917-ci ilin fevralında ölkədə yaranmış qarışıqlıqdan qurtarmaq, Rusiyanı xilas etmək üçün çar İkinci Nikolay könüllü olaraq hakimiyyətdən əl çəkir. Kereniskinin başçılığı ilə keçid hökuməti yaradılır.

Kırımli vətənsəvərlər də yaranmış vəziyyətdə fürsətdən istifadə edərək xilas yolları arayırlar. Gizli fəaliyyət göstərən “Vətən” Cəmiyyətinin üzvləri Nomanın xəstələndiyini bəhanə gətirərək onu Odessadakı hərbi hospitala göndərdə bilirlər. Bessarabiya cəbhəsində olan Cafer Seydamet və əqidə yoldaşları Xəlil Çapçakçı, Amet Özanbaşı da onun yanına gəlirlər. Uzun müzakirədən sonra Kırımda fəaliyyət göstərən gizli təşkilatları birləşdirmək və xalqı azadlıq mübarizəsinə qaldırmaq qərarına gəlirlər. Kırımla sıx xəbərləşmə və təşkilati əlaqə yarada bilirlər.

1917-ci il martın 25-də Kırımın şəhər, qəsəbə və kəndlərindən gəlmiş 1500 nümayəndənin iştirakı ilə Qurultay keçirilir. Qurultayda Kırım Müsəlmanlarının Mərkəzi İcra

Komitəsi yaradılır və komitəyə 45 üzv seçilir. Komitə üzvlərinin əksəriyyəti gizli təşkilatdan seçilir. Bu komitə mədəni müxtəriyyəət funksiyasını yerinə yetirməli olduğu halda, Kırımın azadlıq mübarizəsinin rəhbər orqanına və yeni müstəqil dövlətin qurulmasının yol göstərəninə çevrilir.

Kırım Müsəlmanlarının Mərkəzi İcra Komitəsi Noman Cihan Çələbi Kırım Müftiliyinə, Cafer Seydameti isə Vəqf İşləri Müdirliyinə seçir. Beləliklə Cihan Çələbi yalnız Kırımın deyil, eyni zamanda Batı Müsəlmanlarının, yəni Polşa və Litva müsəlmanlarının da müftisi olur. Yeni yaranmış Rusiya hökuməti bu vəzifələri təsdiqləyir. Odessada hadisələrin gedişini diqqətlə izləyən və onu idarə edən Noman Cihan Çələbi və Cafer Seydamet Kırıma gəlirlər (**Kandimov Y., 1991**).

Noman vəzifə başına keçən kimi ciddi tədbirlərə əl atır. 1917-ci ilin aprelində Noman Cihan Çələbi, Seydcelil Hattat, Amet Özanbaşı və Cafer Seydamet tərəfindən bir nizamnamə hazırlanır. Qısa bir zamanda savadsız, cəsarətsiz, Rusiya yönli, milli düşüncədən uzaq olan

müftiləri, qaziləri işdən çıxarır, yerlərinə gənc vətənsəvərləri təyin edir. Milli məktəblərin sayını artırır. Həmin ilin may ayında Ağməsciddə keçirilən müəllimlər konqresi açıq-aydın ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxır, Rusiya hökumətinin işğal etdiyi ərazilərdə özünə kiçik məmurlar hazırlamaq üçün açdığı Rus-tatar məktəblərini milli kadrlar hazırlayan məktəblərə çevirir. Bu islahatların həyata keçirilməsində, məktəblər üçün metodik vəsait və proqramlar hazırlanmasında Asan Səbri Ayvazov kimi təcrübəli pedaqoq və yazıçının təşkilatçılıq bacarığından istifadə edilir.

Kırımında ana dilində çıxan qəzet və jurnalların sayı artırılır. Asan Səbri Ayvazov Kırım Müsəlmanlarının Mərkəzi İcra Komitəsinin orqanı kimi “Millət” qəzetini (“Azərbaycan mətbuatı” bibliografiyasında 1918-19-cu illərdə qəzet Bakıda nəşr edildiyi, Bakıda 187 sayı çap olunduğu yazılır. Təəssüf ki, Azərbaycan kitabxanalarında qəzetin cəmi 106 sayı saxlanılır. – Ə.Ş.), Halit Çapçakçı və Ali Bodaninski “Qolos Kırırma”, “Tatar sədasi” qəzetlərini nəşr etdirirlər. Onların ardınca

“Gökbayrak”, “İşçi Halk” və “Albayrak” qəzetləri də nəşrə başlayır.

Həyata keçirilən islahatlar yarımadaadakı müstəmləkəçilik düşüncəsindən ayrılı bilməyən rusları və Rusiya yönlü qeyri-rusları belə bərk narahat edir. Rusdilli mətbuatda həyata keçirilən tədbirlərin əleyhinə kəskin məqalələr çap olunur.

6. Milli hökumətin rəhbəri

Yeni yaradılmış Tatar İradei Milliyyə təşkilatı Kırımı Muxtar Respublika kimi idarə etməyə başlayır. Kerenski hökumətinin Tavridadakı əyalət komissarı Boqdanov bundan bərk narahat olaraq, təşkilatı bağladır və 1917-ci il iyulun 20-də Noman Cihan Çələbi həbs etdirib Akyara (Sevastopol) göndərir. Nomanın həbs edilməsi yalnız Kırımda deyil, Rusiyanın bütün müsəlman, Türk təşkilatlarında etirazla qarşılanır. Miting və nümayişlər ara vermir. 3 gün sonra Cihan Çələbi həbsdən azad edilir, Boqdanov və müavini Biyanski işdən çıxarılır. Tavrida Əyaləti İnqilab Komitəsinin sədri Novitski rəsmən Noman Cihan Çələbi dan üzr

istəyir. Bu hadisə Kırımnda xalqın mübarizəyə inamını artırır və əhval-ruhiyyəsini yüksəldir.

1917-ci il mayın 1-11-də Moskvada Rusiya Müsəlmanlarının Qurultayı keçirilir. Orada əsarət altına alınmış türk-müsəlmanların təhlükəsizliyini, milli-mənəvi və siyasi hüquqlarını qorumaq məqsədilə "Hərbi qurumlar haqqında" Qətnamə qəbul edilir. 1917-ci il iyulun 21-31-də Qazanda keçirilən növbəti Qurultayın Qətnaməsində irəli sürülən vəzifələrin reallaşması üçün "Əsgəri Şura" yaradılması qərara alınır. Azərbaycanlı Şəmsi Əsədullayevin də daxil olduğu Əsgəri Şura tezliklə yalnız müsəlman əsgər və zabitlərdən ibarət hərbi birləşmələrin formalaşdırılması istiqamətində əməli fəaliyyətə başlayır. Qurultayın qərarı ilə bu mühüm vəzifənin icrası ümumtürk və ümum-müsəlman məsələlərində fəal mövqeyi ilə seçilən general Masey Sulkeviçə həvalə olunur. Masey Sulkeviç soydaşlarından fərqli olmadığını göstərmək üçün İslam dinini və Məhəmməd adını qəbul edir. Əsasən Kırımnda, Azərbaycanda isə bəzi qaynaqlarda Sulkeviçin adı "Süleyman paşa" kimi də gedir.

Birinci Rumıniya cəbhəsində döyüşən, Qafqaz-Volqaboyu müsəlmanlarının çoxluq təşkil etdiyi əsgəri birlikdən "Müsəlman korpusu"nu formalaşdırmaq qərara alınır. Müsəlman döyüşçülərdən ibarət üç diviziyanın yaradılması və təcili şəkildə silah-sursatla təmin edilməsi haqqında general Masey Sulkeviçin Memorandumu 1917-ci il noyabrın 10-da Ümumrusiya Müsəlman Şurasının "Xəbərlər"ində dərc olunur. Memorandumda göstərilir ki,"müsəlman ordusunun" əsas vəzifəsi keçmiş Rusiya İmperiyasındakı Türk-Tatarları birləşdirən dövləti yaratmaqdı. "Müsəlman korpusu" 1917-ci ilin payızında indiki Moldova ərazisində – Tiraspollda təşkilatçılığa başlayır.

Rusiyada yaranmış qarışıqlıq nəticəsində Kırım da milli, dini, əqidə müxtəlifliyi ilə bir-birindən fərqlənən komitələr yaradılır. Rusiyanın paytaxtı Peterburqda bolşeviklər çevrilişlə hakimiyyəti ələ alırlar. Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini görən Cafer Seydamet Kırımın müdafiəsini təşkil etmək üçün 1917-ci il oktyabrın 30-da Kırım Erkan-i Harbiyesini (Müdafiə Nazirliyi) yaradır və vaxt itirmədən

Kiyevə yola düşüb, Ukrayna cəbhəsindəki Kırım-Tatar Süvari dəstələrini vətənə gətirilməsi üçün danışıqlar aparır.

Yaranmış qarışıqlıq, beynəlxalq vəziyyətin gərginliyi, dəmir və şosse yollarının normal işləməməsi Cafer Seydahmedə planlarını həyata keçirməyə imkan vermir.

Kırımı muxtar bir qurum kimi idarə edən yeni qurulmuş hökumət yalnız müdafiə məsələlərini düşünmür. Qaspiralı adına Darülfünun (pedaqoji texnikum), Sənət və Sənaye Məktəbi, Bağçasaraydakı Xansarayında Milli Muzey açır. Kırımın hər yerində göy rəngli milli bayraq dalğalanmağa başlayır. Kırımı idarəetmənin respublika forması seçilir. Buna ciddi hazırlıqlar da görülür.

1917-ci il noyabrın 1-də Kırım Tatarlarının Komitələrindən seçilən nümayəndələr Akməsciddə qurultaya toplaşırlar. Qurultay Kırımı yaşayan xalqların dininə və dilinə, adət-ənənəsinə sayqı göstərəcək, onların dini, milli və siyasi haqlarını qoruyacaq Kırım Xalq Cümhuriyyəti qurulduğunu elan edir. Yeni qurulan hökuməti qorumaq üçün I Dünya Savaşına

cəlb edilmiş kırımlı əsgər və zabitləri vətənə gətirmək qərara alınır.

1917-ci il noyabrın 17-də Kırımда ilk dəfə qadınların da tamhüquqlu vətəndaş kimi iştirak etdiyi bir seçki keçilir. Deputatlar noyabrın 26-da Bağçasarayə gəlirlər. Xan camidə namaz qıldıqdan sonra nümayəndələr Divani Ali Odasına doğru irəliləyəndə əsgərlər onları komandirlərin əmrilə hərbi qaydada salamlayır, “Hürriyyət” marşı çalınır, bu günləri görmək arzusuyla yaşayan xalq kütlələri, tələbələr onları alqışlayrlar. Saat 14.00-da toplantı öz işinə başlayır. Kırım Müsəlmanlarının İcra Komitəsi adından Noman Cihan Çələbi onları salamlayır və toplantını açıq elan edir. Toplantının ilk iclasına yaşda hamıdan böyük olan Hacı Əli Əfəndi sədrlik edir. Qurultayın rəyasət heyətinə Noman Cihan Çələbi, Cafer Seydamet, Abdülakim Hilmi, Hacı Bədrəddin və Şəfiqə Qaspiralı seçilir.

Aralarında qadınlar da olan (İsmail bəy Qaspiralının qızı Şəfiqə xanım da deputatlar arasındaydı – Ə.Ş.) 76 deputat ciddi müzakirələrlə qanunvericilik aktları hazırlayırlar.

Qurultayda Kırım Xalq Cümhuriyyətinin Anayasasını (konstitusiyasını) hazırlamaq üçün komissiya yaradır. Bu komissiyaya Noman Cihan Çələbi, Cafer Seydamet, Cafer Ablay, Asan Səbri Ayvazov üzv seçilirlər. Onların hazırladığı Anayasa geniş müzakirədən sonra Qurultay iştirakçıları tərəfindən dekabrın 13-də qəbul olunur. Qəbul edilən Anayasanın 3-cü maddəsinin 1-ci bəndinə dayanaraq, Qurultayı Parlamentə çevirirlər. Qurultay Kırımda bütün həyatı idarə etmək üçün ciddi addımlar atır. Yeni qurulan Milli Hökumətin təşkili Noman Cihan Çələbi a həvalə edilir. Dekabrın 26-da axşam Noman Cihan Çələbi yeni hökumətin tərkibini elan edir: Noman Cihan Çələbi – Hökumət rəisi və Ədliyyə müdiri, Cafer Seydamet – hərbiyə və xariciyə müdiri, Ahmet Şükrü – din işləri müdiri, İbrahim Özanbaşı-maarif müdiri, Seydəcəlil Hattat-maliyyə və maarif müdiri təyin olunurlar.

Bolşeviklər bundan bərk narahat olurlar. Akyardakı (Sevastopol) Hərbi İnqilab Komitəsi Qara Dəniz Donanmasının gəmilərini yarımadaanın liman şəhərlərinə hərbi əməliyyata göndərir. Sülhdən, xalqların hüquq bərabərliyindən,

sosial ədalətdən dəm vuran bolşeviklər özlərinə düşmənlər saydıqları, açıq döyüşlər apardıqları, ağqvardiyaçı adlandırdıqları Rusiyanın silahlı dəstələrinə rəhbərlik edən generallarla da ittifaqa girirdilər ki, keçmiş Rusiyanın əsarət altına aldığı xalqlar müstəqillik əldə etməsinlər. Ancaq əksəriyyəti ruslardan ibarət olan müxalif menşevik partiyasının yerli təşkilatı yeni qurulan hökuməti dəstəkləyirdi.

Dinc yolla yeni yaranmış hökuməti özlərinə tabe edə bilməyəcəklərini gördükdə bolşeviklər hərbi müdaxiləyə əl atdılar. Buna bəhanə kimi də Gözləvdəki iki vaqon silahın Ağməscidə (Sıfəropola) gətirilməsi olur. Yarımadanın müxtəlif yerlərində – Gözləv, Yalta, Kefe, Kerç və b. sahilyanı şəhərlərdə toqquşmalar başlayır. Bolşeviklərin Akyardakı 10 minə yaxın əsgəri birliyi Ağməscid üzərinə hücumə keçir. Belbek stansiyası yaxınlığındakı döyüşdə bolşeviklər mövqelərini buraxıb, geri çəkilməli olurlar. Milli hökumətin əsgəri birlikləri silah və hərbi sursat çatışmazlığından, nizam-intizam zəifliyindən döyüşü sonadək davam etdirərək Akyarı ala bilmirlər.

Döyüşlərin şiddətli vaxtında Akməsciddəki Narodnyy Dom (Xalq Evi) binasını milli qüvvələr tutur. Bu yarımadaadakı rusların böyük əksəriyyətinin qəzəbinə səbəb olur. Hər yerdən mülki və silahlı ruslar Akməscidə axışmağa başlayırlar. Gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Milli Hökumətin Nazirlər Şurası Narodnyy Dom (Xalq Evi) binasından geri çəkilməyi qərara alır. Bununla razılaşmayan Noman Cihan Çələbi istefa verir. Vəziyyəti müzakirə etmək üçün parlament üzvləri Akməscidə dəvət edilirlər. Bu zaman, yəni 1918-ci il yanvarın 26-da Qara dəniz matrosları gənc Kırım hökumətini qan içində boğur, Noman Cihan Çələbi Akyara aparır.

Sonuc

Ordusunu və idarə etmə orqanlarını yeni formalaşdırmaqda olan gənc Kırım hökumətini bolşeviklər qan içində boğurlar. Noman Cihan Çələbi həbsxanada ağır işgəncələr verdikdən sonra 1918-ci il fevralın 23-də öldürüb, cəsədini dənizə atırlar. Lakin bolşeviklər yarımadanı əldə saxlaya bilmirlər. Əldən-ələ keçdikdən,

müvəqqəti hökumətlər bir-birini əvəz etdikdən sonra 1920-ci ilin noyabrında Sovet Rusiyası Kırımı yenidən işğal etsə də, burada Kırım MSSR qurmaq məcburiyyətində qalır. Demək Noman Cihan Çələbi və onun məsləkdaşları silahlı mübarizədə məğlub olsalar da, ideyaları qalıb gəlir. Hətta onlara düşmən olan bolşeviklər belə “Muxtar Respublika” idarəçilik formasını qəbul etməli olurlar.

Noman Cihan Çələbi ın “And etkemen” şeiri isə dillər əzbərinə çevrilir. O, yazır:

And etkenmen millətimin yarasını sarmağa,
Nasıl bolsun eki kardaş bir-birini görməsin?
Onlar için ögünməsem, muğaymasam,
caşasam.

Gözlerimden akan yaşlar derya-deniz kan
bolsun.

And etkemen şu karangı curtka şavle
serpmege,

Nasıl bolsun bu zavallı kardaşlarım inlesün?
Bunu körüp busanmasan, muğaymasam,
canmasam

Yüregimde kızıl kanlar kaynamasın,
kurusun.

And etkemen, söz bergemen millet için
ölmege

Bilip,körüp, milletimin köz yaşını silmege.

Bilmiy kormiy, bin yaşasam, Kurultayga Xan
bolsam.

Yene bir gün mezarçalar kelip meni
kömmege (**Kandimov Y., 1991: 24**).

Qaynaqlar

1. Qəzənfər qızı Aynur. (2012). İslahatçı müfti Noman Cihan Çələbi , “Cəmiyyət və din” qəzeti, 5-11 aprel.

2. Quluyev Vilayət.(2009). Son illərin yazıları. “Ozan” nəşriyyatı, Bakı.

3. Kandimov Yunus. (1991). 1917 sene Kurultay. O nasıl olğan edi (oçerk). “Abdet” qəzetinin nəşri, Bağçasaray.

4. Fazıl Riza, Naqiyev Saftar.(2001). Kırım tatar edebiyatının tarix (Kısa bir nazar), Akmesdjit.

5. Şamil Ali.(2011). Qaninen şiir yazğan, milleti için devlet qurğan Noman Cihan Çelebi , “Türk eli” jurnalı, sayı 10(iyun), Bakı.

“Qanı ilə şeir yazan, milləti üçün dövlət quran Noman Cihan Çələbi” məqaləsi “Türk eli” jurnalının 2011-ci il iyun, 10-cu sayının 27-29 səhifəsində çap olunmuşdur. Məqalə “Türkiyənin səsi” radiosunda “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2010-cu il avqustun 6-da saat 10.45-də efirə getmiş “Noman Cihan Çələbi” verilişi əsasında hazırlanmışdır.

**KIRIMLA HƏYATINI BAĞLAYAN
AZƏRBAYCANLI BAŞ NAZİRİ
NƏSİBBƏY YUSİFBƏYLİ**

Neft və milyonlar səltənəti Bakıda milyonçular samovarın odluğuna kömür, odun əvəzinə pul tökərək yandırırıldı. İstəyirdilər görsünlər ki, pulla yanan samovarlardan hansı tez qaynayacaq. Bəzən də tanınmış xanım müğənninin şərəfinə bir ilə böyük konsert salonu tikmək istəyən milyonçu ilə, belə bir nəhəng binanın bir ilə tikilməsinin mümkün olmayacağını söyləyən arasında konsert salonunun məbləği civarında mərc gəlinirdi. Necə deyərlər qumarxanalarda, restoranlarda və b. yerlərdə pul su kimi axıdılırdı.

Belə bir ölkəni Rusiya müstəmləkəsindən azad edib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini quranlardan və Nazirlər Kabinetini təşkil edən Nəsib bəy Yusifbəyli ilə atasından xahiş edirdi ki, ona kostyum almaq üçün pul göndərsin. İki dəfə hökuməti təşkil edən Nəsibbəyin düzlüyü, təmizliyi, əqidəsinə sədaqəti, millətsevərliyi və vətənsəvərliyi ilə insanlığa bir nümunədir.

Nəsib bəy Yusif bəy oğlu Yusifbəyli 1881-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərində anadan olub. Onun soyadı qaynaqlarda Yusifbəyov, Yusifbəyli kimi yazılır. Ziyalı ailəsində doğulan Nəsib bəy 1902-ci ildə Gəncə Gimnaziyasını bitirib, Odessa şəhərindəki Novorossiysk İmperator Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olub. Həmin vaxtlar Odessa bir inqilab beşiyinə çevrilmişdi. 1902-ci ilin oktyabrında Odessada yayılan “Yoldaşlar!” adlı müraciətnamədə yazılırdı: “Çoxdan bəri universitetimizdə həyat indiki kimi qaynar olmamışdı, cəsərlə demək olar ki, bu heç bir zaman tələbələrimizin ictimai fikri bu qədər gərgin işləməmişdi. Tələbələrin qabaqcıl təbəqələri düşünlüb götür-qoy edilmiş bitkin dünyagörüşünə malik olmaq və qızğın inqilabi fəaliyyətə keçmək zəruriyyətini gündən-günə daha yaxşı başa düşürlər – onlar indi bununla yaşayır, bununla nəfəs alırlar”.

Novorossiysk İmperator Universitetdə müxtəlif xalqların övladları oxuyurdu. Onların arasında tatarlar və qafqazlılar çoxluq təşkil edirdi. Ona görə də burada Müsəlman

Tələbələrinin Cəmiyyəti yaradılmışdı. Qafqazlı gənclər tətill müddətində tez-tez Kırma gəlirdilər. Unversitetdə oxuyan Nəriman Nərimanov Bakıya göndərdiyi bir məktubda 1903-cü ilin yanvarında Kırım səfərlərini belə təsvir edib: "...Dəxi özümə borc bilib Bağçasaray və Simferopola studentlərin səyahətini yazıram, yəni yan-var ayının 5-də səkkiz nəfər student Bağçasarayda bulunduq. Şəhərin mütəşəxxis adamları ilə tapışıb bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olduq. ...Sonra Bağçasaray müəllimləri hamını nahara dəvət edib böyük hörmətlət etdilər. Yanvarın 7-də bunların hörmətlərinin müqabilində biz dəxi Baxçasarayda müsəlmanlar üçün teatr verdik, əhli Bağçasaray studentlərdən razı qaldılar. Bağçasarayda olan müsəlman məktəbləri görüb bülbülə bənzər Tatar balalarına qulaq asma! Belə qeyrət, belə fədakarlıq mən hələ görməmişəm. Hansı məktəbə getdik, yeddi və səkkiz sinnində tatar balaları orada türkcə yazır və oxuyurlar. Bundan əlavə, tarixdən və coğrafiyadan və qeyri-dünyəvi elmlərdən verdikləri cavablarda insan təəccüb edir. Hərgah on il də belə getsə, demək olur ki, Bağçasaray

məktəblərindən ən qeyrətli, ən maarifli və məlumatlı müsəlman balaları çıxıb millətin bəzəyi olsunlar!

Bağçasaray məktəbləri və burada olan müəllimlər bir qeyri aləmdir! Bu məktəblərdən Qafqazda və şəhərdə bir məktəb olsaydı, yəqin ki, bir az tez zamanda qayda-qanunu, məktəblərin proqrammasını bilməyi bu zəmanədə vacib olan işlərdən biridir. Həmin məktəbdə qız məktəbi ilə aşına olar. Bağçasarayda qız məktəbləri çoxdur. Sağ və var olsun Bağçasaray məktəbləri.

Yanvarın 12-də Bağçasaraydan Simferopola gedib orada dəxi müsəlmanlar üçün teatr verdik. Simferopol fəalları bizlərə böyük hörmətlər etdilər...” (Kitabi-hüməmül rical-təqləul-cibal (işlər hümməti), II hissə, Badkubə, 1906, s. 30-33).

Kırırma gələn tələbələr arasında N.Nəri-manovla həmin illərdə dostu və məsləkdaş olan Yusifbəy Nəsibbəyov da varmış. “Tərcüman” qəzeti də tələbələrin bu səfəri haqqında 15 yanvar 1903-cü il sayında “Qafqazlılar Kırırmda” məqaləsində geniş məqalə verilmişdir. Məqalədə tələbələrin Bağçasarayda və Simferopolda Vasaq

Mədətovun (Nəzmi) “Qırt-qırt”, Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” əsərlərini tamaşaya qoyduqlarını yazır. Onu da göstərir ki, Simferopol polismestir “Nadanlıq” əsərini tamaşaya qoyulmasına içazə verməmişdi. Nəriman Nərimanov Qafqaz sensor komitəsinin baş sensoru A.O.Kişmişova teleqram vurub içazə sənədinin surətini gətirdikdən sonra tamaşanın göstərilməsinə əngəl aradan qaldırılmışdır.

Nəsib bəyin Kırımaya getməsi təsadüfi deyildi. O dövrdə Kırım böyük Rusiyanın inkişaf etmiş mədəni mərkəzlərindən biri idi. Rusiyanın imkanlı adamları, yazıçı və şairləri, sənət adamları buraya istirahətə gəlirdilər. Bölgənin yerli əhalisinin çoxunu islam dininə inanan türklər təşkil edirdi.

Nəriman Nərimanov Yusif bəy Nəsifbəyli sosialistlərlə bir cəbhədəydilər. Hər ikisi sosial ədalət uğrunda mübarizə aparır, insanlar arasında bərabərlik yaratmaq istəyirdilər. Sınıf mübarizəni özlərinə amal seçmiş bu tələbələr 1904-cü il martın 1-də yaydıqları “Tələbələrə” vərəqəsində yazırdı: “Yoldaşlar! Bütün Rusiya vətəndaşlarını çar hökumətinin törətdiyi mənfur, cinayətkar

müharibəyə qəti etiraz etməyə çağıran Odessa tələbələri öz səslərini ucaltmağa hazır olduqları bir anda Rusiya camaatına onun üzərindən heç vaxt əskik olmayan polis-mütləqiyyət öz-başınalığı dəyənəyinin zərbəsi endirildi – yüzlərlə yaxşı yoldaşımız sıralarımızdan qoparıldı, jandarm zindanına çevrilmiş universitetdən qovuldu, mənfur həbsxanaların küncünə atıldı, dustaq evlərinə, polis məntəqələrinə salındı”.

Nəriman Nərimanov və Yusif bəy Nəşifbəylinin fəal iştirak etdikləri Novorossiysk İmperator universitetinin tətillə təşkilat komitəsinin müraciətində deyilirdi: “Odessa tələbələrinin hərəkətlə başlaması xəbəri böyük Rusiyanın hər yerinə yayılır, ağıllı kəsən adamların hamısına bu yaxınlarda olmuş tələbə nümayişlərinin əsl mahiyyətini göstərir, hər yerdə ictimai əhval-ruhiyyənin müəyyənləşməsinə kömək edir, xalq kütlələrinin qəzəbli, mübariz etiraz səslərini ucaltmağa çağırır, onları cinayətkar və müqəssir olan Rusiya mütləqiyyətinə qarşı amansız mübarizəyə qaldırır”.

1905-ci ilin yanvarın 9-da Peterburqda dinc nümayişçilərin güllə-boran edilməsi ölkədə

kəskin əks-səda doğurdu. Novorossiysk İmperator universitetinin professor və müəllim heyəti etiraz əlaməti olaraq dərslər keçməkdən imtina edirlər. Odessada hərbi vəziyyət elan olunur. Beləcə universitet bağlanmış olur. Qafqazlı tələbələrin bir qrupu yenə də Krıma gəlirlər. Yaxın dost və məsləkdaş olan N.Nərimanovla Yusifbəy Nəsibbəylinin münasibətləri Bağçasarayda o qədər gərginləşir ki, ziddiyyətin duellə həll edilməsinə qədər yüksəlir. Bunun görünən səbəbi hər ikisinin “Tərcüman” qəzetinin sahibi İsmail bəy Qasıralının qızı Şəfiqə Sultan xanıma hər ikisinin vurulması səbəb olur. Hadisənin duelsiz ötürülməsinə səbəb isə Şəfiqə Sultan xanımın Nəsib bəy Yusifbəyliyə sevdini bildirməsi olur.

Bəzi araştırmacılar Şəfiqə Sultan Nəriman Nərimanovun kasıb bir ailədən olduğuna görə onu seçmədiyini, Nəsib bəy Yusifbəylinin isə bəy nəslindən olduğuna onunla evlənməyi münasib saydığını yazırlar. Nəsib bəy Yusifbəyli ilə Nəriman Nərimanov arasındakı qarşıdurmanı, Nəsib bəy Yusifbəyli Baş Nazir olarkən Nəriman

Nərmanovun ona ünvanladığı kəskin siyasi ittihamla dolu məktubu da siyasi baxışların ziddiyəti kimi deyil Şəfiqə Sultan üçün etdikləri qovğanın təsiri kimi izah da edirlər.

Şəfiqə Sultan xanım isə xatirələrində hadisələri başqa cür izah edir. Onun fikrincə, İsmail bəy Qasprinskiylə Nəsibbəy Yusifbəyli arasında uzun-uzadı, gərgin söhbətlər gedir. Qasprıralı Nəsibbəyə izah edir ki, müstəmləkə, əsarət altında olan xalqın övladlarının sinfi mübarizəyə qoşulması, sosial ədalətə nail ola bilmələri mümkünsüzdür. Birinci vətənin, əsarət altında olmuş xalqın azaldığa çıxması vacibdir. Bu söhbətlərdə Yusifbəyli sosialistlərdən oxuduğu faktlara dayansa da, Qaspalının söylədiyi faktlar və onun məntiqi qarşısında duruş gətirə bilmir. Bağçasaray həyatı Yusifbəylinin dünyagörüşündə təsirsiz ötüşür, o tədricən sosial-demokrat ideyalardan uzaqlaşaraq millətçi-türkçü kimi dünyagörüşünü formalaşdırır.

Novorossiysk İmperator universiteti gah bağlanıb, gah açıldığından Nəsib bəy Yusifbəyli Kırımın mərkəzi Bağçasaray şəhərinə köçür və

görkəmli türkçü İmayılıbəy Qasprinskinin redaktoru olduğu “Tərcüman” qəzetində işləməyə başlayır. Nəsib bəy Novorossiysk İmperator Universitetində oxuduğu illərdə, yəni 1905-ci ildə atası Yusif bəy və qardaşı Həmid bəylə birlikdə Gəncədə “Qeyrət” adlı gizli təşkilat və bu təşkilatın nəzdindəki “Difai” qrupunu yaradıblar. Rusiya xüsusi xidmət orqanlarının təhriki ilə erməni quldurları müsəlmanları qıranda “Difai” qrupu bu qırğının qarşısında duruş gətirə bilən, bəlkə də yeganə müsəlman təşkilatı olub.

Nəsib bəy Bağçasarayda olarkən yalnız “Tərcüman” qəzetində işləməklə, qəzetə məqalələr yazmaqla kifayətlənmir, Kırım-Tatarlarının ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirak edir. Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin səhnələşdirilməsində, təbliğində, xanəndə və müğənilərimizin qastrol səfərinin təşkilində əlindən gələni əsirgəmir. Hətta Kırımlı həvəskarların səhnələşdirdiyi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" əsərində Nəcəf bəy rolunu oynayır.

Çar xəfiyyələrinin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Nəsib bəy 1908-ci ildə Şəfiqə

Soltan xanımı da alıb İstanbula gedir. Orada publisistik fəaliyyətlə yanaşı, ictimai işlərdə də fəallıq edir, “Türk dərniyi” cəmiyyətinin qurucularından olur.

1909-cu ildə doğma şəhəri Gəncəyə qayıdan Nəsim bəy 1911-ci ilədək şəhər bələdiyyəsində çalışır. İctimai işlərdə fəal olan Yusifbəyov “Molla Nəsrəddin” jurnalına və qəzetlərə məqalələr göndərir. Eyni zamanda "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti", "Müsəlmanların maariflənməsi cəmiyyəti", "Aktyorlar cəmiyyəti" kimi ictimai qurumların təşkilində yaxından iştirak edir. Onun Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə tanışlığı da öncə qiyabi, yəni mətbuatdakı məqalələri vasitəsilə olur.

Tez-tez Bakıya gələn Nəsim bəy "Açıq söz" qəzetində redaktor Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə şəxsən tanış olur və bu tanışlıq sıx əməkdaşlığa və dostluğa çevrilir.

1917-ci ilin martında Nəsim bəy Yusifbəyov “Difai”nin aparıcı şəxsləri olan Həsən bəy Ağayev, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xəlil bəy Xasməmmədov və başqaları ilə birlikdə “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi”ni yaradır. Bu

partiya Azərbaycan tarixində keyfiyyətə yeni sayılırdı. Partiyanın əsas qayəsi Azərbayanı Rusiya işğalından azad edərək müstəqil dövlət kimi formalaşdırmaq idi. 1917-ci ilin apreliyində Bakıda keçirilən Qafqaz və həmin ilin mayında Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanları qurultaylarında iştirak edən Nəsim bəy əsarət altında qalan xalqların azadlıqlarına qovuşaraq müstəqil dövlətlərini qurmaq ideyasını irəli sürür.

1917-ci ilin iyulunda bu partiya Məhəmmədin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası" ilə birləşərək Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi "Müsavat" adlandırılır. Nəsim bəy bu partiyanın oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən və Azərbaycanın siyasi həyatında böyük hadisəyə çevrilən I qurultayının hazırlanmasında və keçirilməsində fəal iştirak edir, partiya proqramını hazırlayanlardan biri özü olur. Onu partiyanın mərkəzi komitəsinin üzvü və Gəncə şöbəsinə rəhbər seçirlər.

Bolşeviklərin Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiya Müəssislər məclisinə nümayəndə seçilənlər Petroqrada gedə bilmədiklərindən

Zaqafqaziya Seyminin yaradırlar. Seymin və 1918-ci il aprelin 22-də elan olunan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası hökumətinin qurucularından olan Nəsib bəy Yusifbəyova yeni hökumətdə Maarif Nazirliyini qurmaq həvalə olunur. O, çoxmillətli bir bölgədə xalqların və etnik qrupların hamısının mənafeyini nəzərə alan bir proqram hazırlayır.

Xarici güclərin təzyiqi və daxili ziddiyətlər nəticəsində Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası çox yaşaya bilmir. 1918-ci ildə Tbilisidə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduğu elan edilir. Yeni hökumətdə Nəsib bəyə Maliyyə və Xalq Maarifi Nazirliyini qurmaq həvalə olunur.

Fətəli xan Xoyskinin 2-ci və 3-cü hökumət kabinetlərində də o, xalq maarifi və dini etiqad naziri vəzifələrini tutur. Nəsib bəy Yusifbəylinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi olur. Bunun üçün təhsil sistemini milli zəmin üzərində yenidən qurur və Azərbaycan dilini mükəmməl bilən ixtisaslı milli kadrlar yetişdirilməsinə diqqəti artırır. 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan

məktəblərinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Xalq Maarifı Nazirliyinin səyləri nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanı dövlət hesabına 637 ibtidai və 23 orta ixtisas təhsil məktəbi fəaliyyət göstərir.

1919-cu ilin martında Fətəli xan Xoyski hökuməti istefa etdikdən sonra yeni hökumətin təşkili Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırılır. Bu dövrdə Bakı Dövlət Universiteti açılır, 100-ə yaxın Azərbaycan gənci dövlət hesabına Avropanın ali məktəblərində oxumağa göndərilir. Torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi hazırlanır. Azərbaycanın milli pulu dövriyyəyə buraxılır.

Nəsim bəy Yusifbəyli baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, eyni zamanda həm də Daxili İşlər Naziri kimi fəaliyyət göstərir. Onun başçılıq etdiyi hökumət Denikin qüvvələrinin xaricdən, bolşeviklərin isə daxildən törətdikləri təhlükəni aradan qaldırmalı olur. 1919-cu il iyunun 5-də keçirilən Parlament iclasında Denikinın Könüllü Orduları ilə bağlı məsələ təkrarən müzakirə olunur. Denikin təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Dövlət Müdafiə

Komitəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul edir, az bir zamanda Azərbaycanda silahlı qüvvələrdə xidmət edənlərin sayı 40 min nəfərə çatdırılır.

1919-cu ilin payızında Qafqaza Britaniya Ali Komissarı təyin edilmiş Oliver Uordrop sentyabrda Bakıya ilk səyahətindən və baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli ilə keçirdiyi görüşlərdən sonra oktyabrın 2-də Londona göndərdiyi hesabatda yazırdı: “Baş nazir Yusifbəyli geniş dünyagörüşə malik, yüksək təhsil görmüş, itiağıllı, liberal ideyalara sədaqətli, səmimi, vicdanlı, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmağa çalışan nəzakətli bir insandır... Baş nazirin ideyaları dini ideyalar deyil, milli ideyalardır. O, bolşevizmə nifrət edir. Onun istədiyini bircə şey varsa, o da ölkəsinin müstəqilliyidir. Onun komandası və kabineti bəzi Avropa ölkələri üçün nümunə ola bilər... Onlar öz işlərini yaxşı idarə edirlər və bütün ləyaqətli adamlar kimi, hər şeydən daha çox yeni dünyada öz yerlərini tutmağa can atırlar”.

Nəsim bəy Yusifbəylinin 1919-cu ilin dekabrında özünün təşkil etdiyi ikinci hökumət

kabinəsi 1920-ci ilin martına kimi fəaliyyət göstərir. Onun baş nazir olduğu dövrdə Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm hadisə – 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən defakto tanınması baş tutur. Məhəmmədəmin Rəsulzadə Nəsib bəyin milləti qarşısındakı xidmətlərini: “Azərbaycan ideyasını siyasi bir mətləb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi Nəsib bəyindir” kimi dəyərləndirib.

Neft və milyonlar səltənəti adlandırılan ölkədə baş nazir olan Nəsib bəy Yusifbəyli o qədər təmiz, düzgün işləyirmiş ki, aldığı maaş onun xərclərini ödəmədiyindən atasına məktub yazaraq özünə geyim, kastyom alması üçün pul göndərməsini xahiş edirmiş.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra milli hökumətin qurucularını və fəallarını təqib etməyə başlayır.

Bir çox araşdırmaçılar yazırdılar ki, Nəsibbəy “İnqilabın yaxınlaşdığını hiss edən arvadı Şəfiqə Sultan xanımı İstanbula göndərir”. “Özü isə Azərbaycanı tərk edərkən Ucar stansiyasında düşüb dostu quldur Əşrəfin qonağı oldu.

Quldur Əşrəf Nəsibbəyin uzaqdan bərq vuran sakvoyajının içində xeyli miqdarda qızıl və pul olduğunu düşünüb, gecəyəkən dostunu qətlə yetirib Kür çayına atdı”.

Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra aparılan araşdırmalar isbatladı ki, Nəsib bəy Yusifbəyli Şəfiqə Sultan xanımı İstanbula göndərməmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə millət vəkili olan və Nəsib bəy Yusifbəylini dostluq etdiyi Qarxunlu Əşrəf bəy öldürməmişdir. Əşrəf bəyin özünü də KGB həbs edərək uzun işgəncəli istintaqdan sonra məhv etmişdir.

Araşdırmaçılar bu gün də onun harada və hansı şəraitdə şəhid olduğunu dəqiqləşdirə bilməsələr də, 1920-ci il mayın 31 öldürüldüyünü yazırlar. Hətta bolşeviklər Gürcüstanı işğal edənədək olan sənədlərdə Nəsibbəy Yusifbəylinin adı keçir. Bolşeviklər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş Naziri Fətəlixan Xoyskini və Milli Məclis sədrinin müavini Həsən bəy Ağayevi erməni terrorçularının əlilə öldürmüşdür.

1990-ci illərə kimi İstanbulda yaşamış Nəsib bəy Yusifbəylinin qızı Zöhrə xanım ailələrinin İstanbula köçməsi haqqında belə söylədi ki,

1920-ci il aprelin 27-də gecədən xeyli keçmiş atası Nəsib bəy pərişan halda rus millətindən olan sürücüsü ilə evə gəlir. Həyəcanla bildirir ki, fəna bir zaman başladı. Hər yanda tuthatutdu!...

Sonra cibindəki pulun bir hissəsini stolun üstünə qoyaraq ailəsi ilə vidalaşır. “özünüzü qoruyun” – deyib, dərhal qapıdan çıxır və naməlum istiqamətə gedir. Və bu onun son gedişi olur. O zamandan indiyədək Nəsib bəydən bir kəlmə belə, məlumat ala bilməyiblər.

Ertəsi gün bolşeviklər Nəsib bəyin ailəsini də Bakıda flarmoniyanın yanındakı mənzillərindən bayıra atır. Lakin bir az keçdikdən sonra xeyirxah insanların köməyi ilə şəhərin kənarında kasıb bir daxmada, çətin şəraitdə yaşamağa başlayırlar. İki il keçir. Türkiyənin o zamankı Bakı konsulu, İsmail bəy Qaspıralının dostu Məmdux Şövkət bəy onların acı taleyindən xəbər tutub. Nəsib bəyin həyat yoldaşı Şəfiqə xanımı Qaspıralı Rusiyadan vaqonlarla gəlib Batuma gedən əsir türk hərbiçilərilə yola salır. Zöhrə xanım, qardaşı Niyazi və anası Şəfiqə xanım çox çətinliklə Batumdan kiçik bir gəmiylə Trabzon şəhərinə çata bilirlər. Trabzonda xoş bir təsadüf onları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin

üzvü, o dövrdə rusca nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə rastlaşdırır.

Şəfi bəy Rüstəmbəyli Şəfiqə xanıma böyük ehtiramla yanaşaraq, onları İstanbula gətirib orda məskunlaşan Qasıralılarla görüşdürür. İstanbulda yaşayan nüfuzlu Qasıralı nəslinin nümayəndələrinin onlara böyük köməkliyi dəyir. Xalası Nigar xanım onları hamiliyə götürür. Şəfiqə Sultan xanım İstanbulda “Qızıl ay”da işə düzəlir və ömrünün sonunadək orada işləyir.

Nəsib bəy Yusifbəyli gizli və müəmmalı şəkildə öldürülsə də, ailəsi didərgin salınsa da onun ideyalarını məhv etmək mümkün olmur. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Parlamenti suverenlik aktını imzalamaqla Nəsib bəy Yusifbəyli və onun məsləkdaşlarının qurduqları dövləti yaşatmış oldular.

Məqalə “Türkiyənin səsi” radiosunda “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2011-ci il aprelin 29-də saat 10.35-də efirə getmiş “Nəsib bəy Yusifbəyli” verlişi əsasında hazırlanmışdır.

BİRLEŞİK TÜRK-TATAR DEVLETİ YARATMAK UĞRUNDA ŞEHİT OLAN BEKİR SITKI ÇOBANZADE

Özet

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Bekir S. Çobanzade hakkında onlarca makaleler, kitaplar yazıldı, eserleri neşredildi. Yürütülen araştırmalarda esas ağırlık onun ilmî-pedagojik faaliyetine verildi. DTN'nin (sabık KGB'nin) arşivleri açıldıktan sonra onun içtimaî-siyasî faaliyeti, gizli teşkilât kurması, SSCB'de faaliyet gösteren gizli gruplaşmalar arasında birlik için çalışmış olması, Birleşik Türk-Tatar devleti kurmak isteği hakkında oldukça dikkat çekici belgeler ortaya çıktı.

Çok yazıktır ki, araştırmacılar bu mühim meseleye gerektiği dikkati göstermediler. Birçokları bu durumu ya inkâr etmeye, ona atılan bir iftira gibi değerlendirmeye çalıştı, ya da görmezlikten geldiler. Bu yazıda ise biz Bekir S. Çobanzade'nin ömür yolundan, ilmî-pedagojik

faaliyetinden söz etsek de, esas dikkati onun içtimaî-siyasî faaliyetine çevirmeye çalışacağız.

Anahtar sözler: Bekir S. Çobanzade, Kırım, Azerbaycan, Birleşik Türk-Tatar devleti.

Giriş

1920-1950. döneminde siyasî sebeplerden hapisle cezalandırılanların ekseriyetine 1956. yılda sözde beraat kararı çıkarılmıştı. Amma gerçekler tamamen başka idi. Bu beraat de bir siyasî oyun idi. Onlar hakkında tanzim edilmiş arşiv belgelerine herhangi bir kimse ulaşamazdı. Dolayısıyla, Bekir S. Çobanzade'nin ve onun gibi "halk düşmanı" ilan edilenlerin eserleri neşr edilemez, hakkında geniş araştırmalar yapılamazdı. 1920'li – 30'lu yıllarda yayınlanmış kitapların çoğu imha edilmişti. Nice değerler, köşede bucakta kalmış tek tük kitaplar da kitaphanelerin özel bölümlerine, nadir eserler fonuna aktarılmıştı. Dergilerde, gazetelerde basılmış makalelerinin çoğu kesilip, yırtılıp götürülmüştü.

Bütün zorluklara ve yasaklara rağmen, yetişmekte olan nesilde, az bir kısmında olsa da, Bekir S. Çobanzade ve onun gibilerine büyük ilgi vardı. Sovyetler Birliği dağıldı. KGB arşivleri açıldı. İstintak materyalleri ile tanış olmak imkânlarına kavuştuk. Bu materyalleri görünce anladım Bekir S. Çobanzade'yi onlarca alim ve önder mevkiindeki kişilerin “felâketlere uğramalarına sebep olmakla” suçlayanların hangi delillere dayandıklarını.

1. Bekir S. Çobanzade'nin ömür yolu

Milletinin azatlığı ve mutluluğu yolunda ölümden bile korkmayan Bekir S. Çobanzade şerefli bir ömür yaşamıştır. Öyle ki, ilim alanında Bekir Vahab oğlu Çobanzade olarak tanınan insanın adı, ata adı ve lakabı arasında hayli farklılıklar var. Kırım'da, Tavrida vilayeti Simferopol (Akmescit) kazasının Qarasuvbazar Abdülvahab'ın ailesinde 1893 yılı Mayısın 15'inde doğan çocuğa **Seyit Bekir** adı verildi ve o devrin ananesine binaen “dinine sadık” anlamını veren Sıdkı sözü de bu adına ilâve

edildi. Çoban olan atasının adı bazen Kurd Vahab, Abdulvahab Bavbek, Bavbek Akay olarak hatırlansa da, esas belgelerde kendi adı ve babasının adı kısaltılarak Bekir Vahab oğlu Çobanzade olmuştur **(Otar İ., 1999: 13)**.

İstanbulda ve Budapeştede okuyan Bekir S. Çobanzade 1919 yılının Nisanında doktora imtihanını verir ve Mayısın 18'inde çalışmasını müdafaa ederek felsefe doktoru ilmî ünvanını alır **(Fazıl R., Nagayev S., 2001: 288)**.

Bekir S. Çobanzade'nin doktora tezini hazırladığı ve müdafaa ettiği günler, Macaristan'da çok karışık günler idi. Rusya'da bolşeviklerin silâhlı yolla hakimiyeti ele almasından ilham alan macar komünistleri de Bela Kun'un (1886-1938) başkanlığında 1919. yılının 21 Martında Macaristan Sovyet Cumhuriyetini kurduklarını ilân etmişlerdi. Komünistlerin şirin vaatlerine ve çekici şiarlarına aldanan Bekir S. Çobanzade'de macar komünistlerinin tarafını tutar. Lâkin bu hükümetin ömrü uzun sürmez. Sosyalist inkılâbının Avrupa'a yayılmasının önünü almak için Antanta devletleri Romenleri genç Macar devletinin üzerine yürümesi için

tahrik ederler. Macaristan Sosyalist Cumhuriyeti 1919. yılının Ağustosunda sükuta uğrar.

Bekir S. Çobanzade 1920. yılının Mart sonlarında Budapeşte'yi terk ederek İsviçre'ye gider. Lozan'da muhacerette olan Kırım Türklerinin millî teşkilâtı Millî Fırkanın başkanı Cafer Seyd Ahmet'le görüşür, fırkanın kâtibi olarak çalışır. Bu görüşme ve işbirliği, milletlerinin talihi üzerine uzun uzadıya sohbetleri Bekir S. Çobanzade'nin dünya görüşünü derinden etkiler. Ömrünün sonuna kadar Cafer Seyd Ahmet'le ilgisini kesmez, dünya görüşü değişmez. Lozan'dan İtalya'nın Napoli şehrine giderek kısa bir süre orada yaşayan Bekir S. Çobanzade 1920. yılının 17 Temmuzunda yeniden İstanbul'a gelir. Oradan Kırım'a dönen Bekir S. Çobanzade Akmescitt'e (Simferopol'da) yaşayarak Kırım Tatar millî demokratik cumhuriyeti kurmak isteyen Millî Fırkanın (Halk Partisinin) saflarında faal bir şekilde çalışır.

Bekir S. Çobanzade 1921. yılında Totayköy Pedagoji Teknik okulunun açılışında yer alır ve burada tatar dili ve edebiyatı derslerini verir.

1922. yılının Martında onu Tavrida Üniversitesinde dilbilgisi kürsüsünde doçent olarak çalışmaya davet ederler.

Veli İbrahimov'un sayı neticesinde Akmescit'te Üniversite açıldığında Bekir S. Çobanzade orada çalışmaya davet edilir. 1924 yılında Kırım Üniversitesine profesör olur. Kırım'da Özerk Cumhuriyetin Halk Maarif Komiserliğinde Tatar Dili ve Edebiyatı Şubesine, Halk Maarif Komiserliğinin Yüksek İhtisas İlimleri ve Devlet İlmî Şurasına başkanlık eden ve idare organlarına üye seçilen Bekir S. Çobanzade'nin hayatında 1924 yılı bir dönüm yılı olur (**Fazıl R., Nagayev S., 2001: 288**).

Aynı yıl onu rektör seçerler. Latin alfabesini yaymak ve yeni alfabeye geçişi hızlandırmak için Kırım'a gelen Azerbaycan SSC Merkezî İcra Komitesinin başkanı Smedağa Ağamalı oğlu onu Bakü'de çalışmaya davet eder. Gözleve'de bulunurken Bekir S. Çobanzade Mirza Ali Bulgakov'un kızı Dilara ile evlenir. Bu evlilik iyi karşılanmaz ve sürmez de. Başkasının karısı olan bir kadınla evlenmek, hatta kadının yanında getirdiği oğlu Mustafa'yı kendi soyadına

geçirtmişse bile, uzun yıllar dedikoduya sebep olur.

2. Azerbaycan'a gelmesinin sebepleri

Kırım'ı yürekten seven Bekir S. Çobanzade'nin çevresindeki insanları, başladığı işini, rektörlük vazifesini bırakıp Bakü'ye gelmesini birçok şekilde izah etmek mümkündür. Bekir S. Çobanzade ile aynı yıllarda Kazan'dan Aziz Ubaydullin'in, Taşkent'ten Halit Seit Hocayev'in, Tomsk'tan Abdulla Şerifov'un ve b. da aynı yıllarda Bakü'ye gelmeleri, Bekir Çobanzade'nin KGB müstantiğine verdiği ifadede Cafer Seyid Kırimer ile daima irtibatta bulunduğunu söylemesi, Birleşik Türk-Tatar devleti kurmak için teşkilâtlanmaları ve başka belgeler bu meselenin dikkatle öğrenilmesinin gerektiğini ortaya koymaktadır.

3. İlmî ve pedagojik faaliyeti

Üniversitede profesör olan alim Petersburg'a ve başka şehirlere ilmî seyahatlere ve tebliğler

sunmaya davet edilir. O, ilmî eserlerinin büyük ekseriyetini Azerbaycan'da yazıp neşrettiği gibi, faal içtimaî, ilmî faaliyetlerini de burada sürdürmüştür.

Bekir Çobanzade üniversitede ders vermenin yanı sıra, Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyetinde ilmî kâtiplik ve tarih, dilcilik şubelerine başkanlık eder. Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk, müs-lüman halklarının kullandığı Arap alfabesinin Latin alfabesi ile karşılanması meselesinde elinden geleni esirgemeyen alim yalnız Azerbaycan'da faaliyet göstermekle yetinmeyerek, 1926. yılında Semerkand'a gider, aydınlar ve hükümet adamları arasında yeni alfabenin üstünlüklerini ilmî esaslarla izah eder, Özbek dili ve edebiyatına dair materyaller toplar. Aceba, onun bu seferi sırf ilmî ehemmiyet taşıyorsa, neden 1937. yılında KGB müstantiği Bekir S. Çobanzade'den gizli teşkilâta Semergand'dan, Buhara'dan, Taşkent'ten kimleri celp ettiğini soruyordu?

O, 1926. yılının Şubat sonları ve Mart başlarında Bakü'de yapılan Birinci Türkoloji Kurultayın faal teşkilâtçılarından. Kurultayda

“Türk-Tatar dillerinin karşılıklı münasebetleri” ve “Türk-Tatar dillerinin ilmî terminolojinin düzenlenmesinin prensipleri” gibi yüksek ilmî değeri olan tebliğler sunar. Bu tebliğlerin ilmî değeri kurultay iştirakçileri tarafından çok takdir edilmişti.

Yorulmak bilmeden Türk bölgelerini dolaşarak tebliğler sunan, materyallar toplayan alim 1927. yılın Kasımında, 1929. yılın Ekiminde Kırım’da, 1928. yılın Ocak ayında Azerbaycan’da, 1929. yılın Mayısında Özbekistan’da yapılan İmlâ Konferanslarında konuşmaları ile Latin alfabesine geçişi hızlandırdı.

1925-29. yıllarında Azerbaycan Yüksek İlmî İdaresinde Terminoloji Komitesine, 1929. yılından sonra Azerbaycan Devlet İlmî Tetkikat İnstitutunun aspirantura şubesine, Yeni Türk Alfabeti Umum-İttifak Merkezî Komitesine başkanlık eden Bekir S. Çobanzade’yi aynı yıl Moskova Şark Halklarının İlmî Tetkikat İnstitutuna ve 1935. yılının 16 Martında Paris’teki Milletlerarası Dilcilik Cemiyetine aslî üye seçerler (**Babayev A., 1998: 109**).

Britanya ve Erdebil nüshalarına dayalı Hataî divanının mukayeseli metnini hazırlayan, “Türk dili ve edebiyatının tedrisi usulü“, “Türk grameri”, “Kumık dili ve edebiyatı tetkikleri”, “Türk-Tatar dialektolojisi”, “Türk-Tatar lisaniyatına medhal”, “Kırım-Tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik”, “Azeri edebiyatının yeni devri, nasyonalizmden enternasyonalizme” v.s. gibi ilmî eserleri neşrettiren alim daima Sovyetlerin takip ve tazyikleri ile karşılaşmıştır. Bütün bunlara rağmen, A.Tahirzade ve V. Hulufu ile birlikte üç ciltlik “Azerbaycanca-Almanca-Rusça luğat” üzerinde çalışır. Muntazam matbuatta onu ve yaratıcılığını sertlikle tenkit eden makaleler de yayınlanmıştır **(Kahramanlı N., 1994: 24)**.

Bekir S. Çobanzade SSCB’de Türk halklarından filoloji sahasında Sovyet hükümetinin profesör unvanı verdiği ilk alim idi. O, üniversitelerde Azerbaycan Türkçesinde, Özbekçe, Kumukça, Tatarca, Türkmence ders veren, üniversitelerde bölümler kuran ilk alim olmakla birlikte, edebiyat tarihi ve nazariyesi, dilcilik üzerine 150’den fazla makale yazmıştır

ki, bunun da 100'e yakını Azerbaycan Türkçesinde dir. O, "boş bir yerde yüzlerle dilci ve edebiyatşinas kadrosu yetiştirdiğini, bunların arasında SSCB'de ve hariçte tanınan onlarla yüksek ihtisaslı ilim işçileri, asistanların bulunduğunu" yazmıştır.

4. Birleşik Türk Tatar Devleti kurmak uğrunda mücadelesi

Bütün bunlar hiç de sebepsiz değildi. Taşkent, Fergana ve Buhara ali mekteplerinde türkoloji şubelerinin açılmasında büyük rolü olan, Dağıstan'da, Başkırdistan'da, Tataristan'da tebliğler sunan Bekir S. Çobanzade Moskova ve Leningrad'ın ali mekteplerinde Türk dilleri, edebiyatı, tarihi dersleri vermekle türkologların hazırlanmasına çalıştı, hem de gittiği yerlerin aydınları arasında köprü rolünü oynadı. Bu seyahatlerdeki bir maksadı da Sovyetler Birliğini dağıtıp Birleşik Türk-Tatar Cumhuriyetini yaratmak isteyenleri bir araya getirmek oldu.

Sovyet hükümetinin Bekir Çobanzade gibi istidatlı elemana büyük ihtiyacı olduğu için bir

müddet onun milletçi faaliyetine ne kadar “göz yumsalar” da, dikkatlerini ondan ayırmıyorlardı. Daima gizlice izledikleri, takip ettikleri alimi 1930 yılından beri matbuatta tenkit ederek yolundan döndürmeye çalışıyorlardı. 1931 yılında matbuatta ona karşı tenkit, tehdit ve tahkir dolu makalelerin sayısı arttı.

Bu makaleler arasında Mikayil Refilin’in, Mustafa Kuliyev’in, Osman Efendiyev’in, Mehdi Hüseyin’in yazıları özellikle, göze çarpardı. Alimin sadece kendisini değil, aile fertlerini, yakınlarını da incitirlerdi. 1904. yılında doğmuş bacası Zılıha’yı da (Züleyha’yı) sıkıştırıyorlardı. 18 yaşında Akmescit’teki Darümuallimatı (kadın pedagoji mektebini), sonra ise Kırım Pedagoji İnstitutunun gıyabî şubesini bitiren Zılıha’yı (Züleyha) 1933. yılında Karasubazar’daki 9 sayılı mektepte işinden çıkarırlar. Günümüze kadar ulaşabilmiş belgelerden görülüyor ki Zılıha ağabeyinden farklı olarak, mücadelesini açıkça yapmayı sevmemiş ve ağabeyinin makalelerindeki bazı cümlelere bakılırsa, onu suçlarmış. Bekir S. Çobanzade de bacasının(kızkardeşi) ithamlarına cevap olarak 1930. yılında şöyle yazmış: “Bana

böyle bir makale yazmak kolay mı geldi, zan ettin? Yüreğim kanayarak yazdım. Yaptıklarımın hepsini kendi elimle silmek kolay olmadı. Lâkin makalede az da olsa kendi ilmî ve içtimaî faaliyetimden niçin vaz geçtiğimi anlatmakla birlikte, onların ileride yine de dünya yüzüne çıkaracaklarına ve benim adımla lekelemeye değil de, ebedileştirmeye hizmet edeceklerine emin olduğumu ifade ettim. Sen bunu anlamalısın, bunun için beni suçlamağa hakkın var, ama başka çarem kalmadı. Alt-üst oldum, bu daha çok devam edecek mi, bilmiyorum”².

1933. yılında Karasubazar’daki 9 sayılı mektepte işinden çıkarılan Ziliha’yı (Züleyha) çocuklarını da alıp Bakü’ye kardeşi Bekir Çobanzadeni ziyarete gelir. Bekir Çobanzade kendi zor durumda olsa da, Moskvaya, Kalinine mektup yazarak Ziliha’yı (Züleyha) yardımcı olmasına ricada bulunur. Müsbet cevap aldıktan sonra kızkardeşini tirenle Tbilise aparır ve

² Adilov, Memmed, (2007). "Ön söz", *Bekir Çobanzade - Seçilmiş Eserleri*, Şark-Garb Neşriyyatı, Bakü, s. 11.

buradan Kırırma yola salır. Bu onların son görüşleri olur. Zılıha'yı (Züleyha) hamım 1960 yıllarda yazdığı hatıralarda Bakü seferinden kardeşile son görüşümden kalp dađlayan setirler yazır”.

Arşiv belgeleri şunu gösteriyor ki, Bekir S. Çobanzade daima nezaret altında bulumuştı. Kendisi, bunu bildiđi halde, akidesinden de dönmemiş, yolundan da çekilmemişti. 1935. yılının sonunda Moskova'dan, merkezi komiteden, Azerbaycan SSC Halk Dahili İşler Komiseri (o devirde KGB'ye de o başkanlık ederdı) Yuvelian Sumbatov-Topuridze'ye Bekir S. Çobanzade'nin haps edilmesi hakkında talimat gelir. Yuvelian Sumbatov-Topuridze ise elde yeterince delil olmadığından Bekir S. Çobanzade'nin hapsini uygun görmez. O devrin kaidelerinden az-çok haberdar olanlar iyi bilirler ki, Moskova'nın buyruđunu kolay kolay böyle cevaplandırılmadı. Yuvelian Sumbatov-Topuridze de Azerbaycan Kommunist Partisi Merkez Komitesi birinci kâtibi Mir Cefer Bađırov'la mutabık kalmadan böyle cevap vermeye cesaret edemezdi. 1920-30'lu yılların

belgeleri ile tanış olduğumuzda Mir Cefer Bağırov'un hakimiyettekiler arasındaki tartışmalara faal bir şekilde iştirak ettiğini görürüz. O, rakiplerine karşı mücadelede millî yönlü, istidatlı aydınlardan, vatanperverlerden de maharetle istifade etmişti.

İkinci Dünya Savaşının yaklaştığını gören Sovyet hükümetinin ileri gelenleri Bekir Çobanzade gibi insanları aradan kaldırmayı planladılar. Azerbaycan'dan yeterince delil olmadığı hususunda cevap aldıktan sonra, görülüyor ki, yukarıdan, lâzım olan deliller ve talimatlar gelir. Bu deliller de Bekir Çobanzade'nin hariçteki antisovyet teşkilâtlarla ve SSCB merkezi kurumlarında çalışsalar da, gizli teşkilâtların üyesi olan milletçilerle münasebetleri idi. İstintaklarda bu meseleler özellikle vurgulanır.

5. Bekir S. Çobanzadenin göz altına alınması

SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesindeki vazifesinden ve tahsil

müesseselerinden uzaklaştırılan Bekir S. Çobanzade takip ve tazyiklerden, muvakkaten de olsa, uzaklaşmak isteğiyle, Azerbaycan Opera ve Bale Tiyatrosunun solisti olan hanımı Rukiye Kerey (Girey gizi Abdullina) ile birlikte Kislovodsk'taki "Gornyak" ("Maden işçisi") sanatoryumuna gider. Lâkin onun istirahatı uzun sürmez. 1937. yılının 26 Ocağında Azerbaycan SSC Halk Dahili İşler Komiserliği Devlet Güvenlik İdaresinin 4'cü şubesine bağlı 4'cü bölümünün reis muavini, güvenlik teğmeni Şer'in hazırladığı belgede şunlar belirtilir: "1893. yıl doğumlu, Simferopol'lu, Kırım tatarı, SSCB vatandaşı, parti üyesi olmayan, dilci, 1924. yılından beri Bakü'de yaşayan, Azerbaycan Pedagoji İnstitutunda ve Azerbaycan Devlet Ünversitesinde dil ve edebiyat kürsüsünün başkanı, önemli pantürkist şahıs, Kırım Millî Fırkansının eski kâtibi, Kırım Kurultayının üyesi Bekir Çobanzade 1926. yılından beri Millî Fırka namına Müsavat Partisinin Merkezi Komitesi ile görüşmelerde bulunduğuna (sanık Memmedhesen Baharlı'nın ifadesi), aksi-inkilâpçılarla (Yakub Zeki, Şirinski v. b.) aksi-

inkilâbî, faşist ve zararlı işler yaptıklarına, Ruhulla Ahundov’la parti ve sovyet hükümeti aleyhine blokda trotskiçi teşkilâtle birlikte çalışma konusunda danıştıklarına, eserlerinde ve tebliğlerinde aksi-inkilâbî, milletçi fikirler yaydığına binaen Azerbaycan SSC Cinayet mecellesinin 72-73’üncü maddelerine göre sorgulamaya celb edilsin” **(Bünyadov Z., 1993: 89).**

Bir yıl evvel Bekir S. Çobanzade’yi hapsedmek için yeterince delil olmadığını yazan Yuvelian Sumbatov-Topuridze bu defa merkezin buyruğunu yerine getirerek tutuklama kararını imzalar. Karar Bakü’de hazırlandıktan iki gün sonra, yani 1937 yılın 28 Ocağında Bekir S. Çobanzade Kislovodsk’daki “Gornyak” sanatoryumunda tutuklanarak Pyatigorsk hapisanesine, oradan da Bakü’ye getirilir. İstintak materyallerinde onun Bakü’ye ne vakit getirildiği gösterilmemiştir.

KGB mensupları Şer ve Ohanesov’un 7 Şubatta başladıkları sorgulama üç gün sürer. İstintak materyallerinden belli olur ki, Azerbaycan’daki içtimaî-siyasî vaziyetten pek o

kadar haberdar olmayan, hatta adamların adlarını, soy adlarını, meşgul oldukları vazifeleri bile doğru düzgün bilmeyen müstantiklerin elinde Bekir S. Çobanzade hakkında geniş bilgi var. İlk istintakta Bekir S. Çobanzade, üye olduğu gizli teşkilâtlarının faaliyeti ve başkanlık ettiği gruplar hakkında geniş bilgi verir. İstintak materyalleri ile yakından tanış olan filoloji ilimler doktoru, profesör Adil Babayev şunları yazar: “Birinci sorgulamada onu “başa salırlar” (“inandırırlar” – S.O.) ki, her şeyi anlatırsa salıvereceklerdir. Filologlar sadelövh (*saf insan*), her şeye inanıveren insan olur. Ona göre de o, müstantığın tuzağına düşüverir” (Babayev A., 2003: 84).

Engin bir dünya görüşüne sahip, Avrupa'nın birçok ülkesinde belli aralıklarla yaşamış, onların özel hizmet organlarının sorgu suallerine cevap vermiş, gizli ve siyasî teşkilâtların içinde bulunmuş bir profesörün böyle saf olabileceği inandırıcı görünmüyor. Bizce o, istintaka verdiği cevapla müstantiklere yalnız açıkça meydan okumuş olmaz, faaliyetlerinin tarihini de yazardı. Bu kanaate gelmemiz hiç de tesadüfi değil. 1930'lu yılların istintak materyallerinde

müstantiklere meydan okuyan, cemiyetin noksanlarını belirten mert kişilerin cevaplarına az rast gelmemiştik.

Bekir S. Çobanzade'yi genelde 2 veya 3 müstantik aynı anda sorgulamış. Bu sorgulamaların 11'i 3-er gün sürmüştü. Herhalde istintaka celp olunan, gizli teşkilâtta oldukça mühim bir şahıs sayıldığından 17-20, 23-25 Nisan ve 7 Mayıs'taki sorgulamalarda Halk İç İşler Komiserinin muavini Gerasimov da iştirak etmiş. Genellikle Bekir S. Çobanzade'nin sorgulanmasında o devirde gaddarlıkları ile nam salmış Kirkoryan, Ohanesov, Zıkov iştirak etmiş. 1937 yılının 16 Şubatından aynı yılın Ekim ayına kadar Bekir Çobanzade'nin 57 defa uzun ve işkenceli sorgulanması olmuş. Neticesinde 1021 sahifelik bir suçlama dosyası hazırlanmış.

İstintaktan anlaşılıyor ki, gizli teşkilât Azerbaycan'da beş grup şeklinde faaliyet göstermiş. Bu gruplardan ikisine Bekir Çobanzade başkanlık etmiş. Gizli antisovyet teşkilâtının Moskova'da, Leningrad'da, Samara'da, Astrahan'da, Saratov'da, Ulyanovsk'da, Orenburg'da, Donbas'ta ve

Sibirya’da şubeleri olmuş. Teşkilâta Rusya Federasyonu Halk Komiserler Şurası başkanının muavini Rıskulov³, Rusya Federasyonu Merkezi İcra Komitesinin eski kâtibi Sencer İsfendiyarov⁴, Rusya Federasyonu Halk Maarif Komiseri Yumankulov⁵, Özbekistan Kom.Partisi

³ Burada sözü edilen kişi milliyeti kazak, 1920. yılında Türkistan Merkezi İcra Komitesinin başkanı, 1921-22. yıllarında Rusya Federasyonu Halk Komiserler Sovyeti başkanının milli meseleler konularında muavini olan, 1938. yılının 10 şubatında, 43 yaşında kurşuna dizilen Turar Rıskulov’dur.

⁴ Burada sözü edilen kişi milliyeti kazak, Almatı Tıp Üniversitesinin kurucusu ve ilk rektörü, 1920-21. yıllarında Türkistan SSC’nin Sağlık ve Yer-Su İşleri Bakanı, Türkistan Komünist Partisinin baş kâtibi, 1927-28. yıllarında Moskova’daki “Nariman Narimanov –Şarkşinaslık İstitutunun rektörü, 1931-32. yıllarında Kazakistan SSC Sağlık Bakanı v.b. vazifelerde çalışmış, 1938. yılının 25 Şubatında kurşuna dizilmiş Asfandiyar Sanjar’dır..

⁵ Burada sözü edilen kişi milliyeti başkırđ, 1917. yılındal Başkırđ vilayet şurasının ve Başkırđ hükümetinin üyesi, 1919. Yıllarında Müvekketi Başkırđ Harbi İnkilabi Komitenin başkanı, “İrek” Başkırđ Milli Partisinin başkanı, 1921-1931. yıllarında Ümumittifak Merkezi İcra Komitesinde Başkırđistan MSSR-in daimi üyesi ve

Merkez Komitesi kâtibi Rahimbayov⁶, Kırım Muht. SSC Halk Komiserler Şurasının başkanı Şuku Emirasan, Dağıstan Muht.SSC Halk Maarif Komiseri Taho Kodi, Karaçay-Çerkez Muht. SSC Merkezi İcra Komitesinin başkanı Ömer Aliyev, Azerbaycan SSC Merkezi İcra Komitesinin başkanı Soltanmecid Efendiyev, Zakafkaziya (*Transkafkasya*) Sovyet Federativ Sosyalist Cumhuriyeti Halk Torpak Komiseri Dadaş Bünyadzade, Azerbaycan SSC Halk Maarif Komiseri Mustafa Kuliyeu, Azerbaycan Kömmunist. (bolşevikler.) Partisi Merkezi Komitesinin eski kâtibi Ruhulla Ahundov v.b. önderlik eden parti ve sovyet devleti adamları da dahil imiş (**Bünyadov Z., 1993: 92-93**).

Sorgulanmalarda onların faaliyet programları hakkında yetecek kadar bilgiye rast gelinir. Meselâ, Azerbaycan SSC Halk İç İşleri

b. görevlerde çalışmış, 1937. yılda Tutuklanmış Haris Yumakulov'dur.

⁶ Burada sözü edilen kişi milliyeti özbek, 1920. yılında Türkistan MSSC Merkez İcra Komitesinin başkanı, 1934-1937. yıllarında Tacikistan SSC Halk Komiserler Sovyetinin başkanı v.b. vazifelerde çalışmış, 1938. yılının 7 Mayısında 42 yaşında kurşuna dizilmiş Abdolla Rahimbayev'dir.

Komiserinin muavini Gerasimov başkanlığında yapılan sorgulamada Bekir Çobanzade Sovyet hükümetine karşı isyanın başlamasının üç varyantından, “1. İsyanı dağ rayonlarından (Destafur’da, Gedebey’de, Kelbecer’de v.b.) başlanması. (1930’lu yıllarda bu rayonlarda başlamış isyan ilk merhalede başarı kazanmışsa da ordunun gücü ile, gaddarlıkla bastırılmıştır. – A. Ş.) 2. İsyana İran ve Türkiye ile serhad rayonlardan başlanması. Çünkü oradan hem silâh alınmalı, hem de eşkıya çeteleri şeklinde adamlar yardıma gelmeli idi, 3. İsyanı Bakü’nün kendisinde başlanması. Çünkü teşkilâtın hesabına göre, Bakü’yü ele geçirmek bütün Azerbaycan’ı ele geçirmek demektir” (**Bünyadov Z., 1993: 92**).

Haziranın 25’indeki sorgulamada ise isyan zamanı Azerbaycan Kömmunist (bolşevikler) Partisi Merkezi Komitesinin I. Kâtibi Mir Cefer Bağırov’u aradan kaldırmak, hakimiyet başına 1891 yılında Gedebey rayonunun Karabulak köyünde dünyaya gelmiş, 1920 yılının 28 Nisanında Bakü şehir ve Kaza Halk Milisi İdaresinin reisi, Moskova’da Halk Milli İşler Komiserliğinde şube müdürü, Azerbaycan SSC

Halk İşleri Komiserinin muavini, Azərbaycan Kömmunizm (bolşevikler) Partisi Laçın Kaza Komitesinin kâtibi, Azərbaycan SSC Merkezi İcra Komitesinin kâtibi, halk içtimaî güvenlik komiseri, Sanayi Şurası İdare Heyetinin başkanı (ASE, 1987: 288, 10. cild) vazifelerinde çalışmış Rehim Memmedcefer oğlu Hüseyinov'u getirmek planlandığı anlatılıyor (Bünyadov Z., 1993: 92-93).

İstintak materyallarından anlaşılıyor ki, gizli milletçi teşkilâtın üyeleri ülkedeki rejimden memnun olmayan gruplaşmalarla, hatta Trotskici-Zinonyevci gruplaşmalarla da ilişki kurmağa çalışmış, onlarla birlikte harekete geçmenin yollarını müzakere etmişler.

Bir birinden habersiz, ayrı ayrı olarak sorgulanan gizli teşkilât üyelerinin verdiği ifadeler Bekir S. Çobanzade'nin söyledikleri ile çakışmaktadır.

Uzun yıllar Azərbaycan Millî Güvenlik Bakanlığının arşivlerinde çalışmış, oradan elde ettiği materyallara dayanarak 10-dan ziyade kitap yazmış, filoloji ilimleri doktoru unvanını almış Celal Kasımov Azərbaycan Millî Güvenlik

Bakanı general-leytenant Namık Abbasov'un baş denetçiliğinde hazırlanan "Repressiyadan deportasiyaya doğru" kitabında (Kasimov C., 1998) şöyle der: "...bazı müellifler (sovyet devrinde repressiyaya - zulme maruz kalmış ilim adamlarından ve içtimaî-siyasî hadimlerden makaleler ve kitablar yazan müellifler kasd edilir – A.Ş.) herhangi bir şahsiyet hakkında makale veya inceleme yazısı yazarken tez-tez "güya antisovyet propagandası yapıp", "güya sovyet hükümetini sevmeyip", "güya pantürkist olup", "güya panislamist olup", "güya milletçi olup", "güya..." gibi ifadeler kullanır ve bununla da "günahsız hükümlü" portresi yaratmağa çalışırlar. Aslında ise bu günahsız hükümlülerin büyük ekseriyetinin günahı olmuştur. Aynı günahlar bugünkü nesle örnek olabilecek, iftihar edilebilecek, gururlanılacak günahlardır ve onları perdelemek tarihi tahrif etmekten başka bir şey değildir. Böyle ifadelerin kullanılması sovyet devrinde makbul sayılsa da, bugün çok şaşırtıcı gelir. Elbette, biz repressiyaya maruz kalanların hepsini fark gözetmeden, müstakil Azerbaycan

uğruna mücadele etmiş olarak da takdim etmek istemeyiz.

...Bolşevikler tarafından “Aksi-inkilâbî milletçi teşkilât”ın üyeleri olarak adlandırılanlar onların yürüttüğü siyasete karşı itiraz edenlerdi. “Aksi-inkilâbî milletçi teşkilât” derken sovyet hükümeti müsavatçıları, ittihatçıları, turancıları, tek kelimeyle millî kurtuluş uğruna mücadeleye katılanları göz önünde bulundururdu.

Arşiv materyalleri adlarını bugün de “güya” ibaresi ile kullandığımız teşkilâtların gerçek mevcudiyetlerini ortaya koyar. Aynı zamanda muhacerette yaşayan azerbaycanlı mütefekkirler de bolşeviklere karşı gizli teşkilâtların faaliyetini inkâr etmezler” (Kasımov C., 1998: 70-71).

Martın 3-5 günlerindeki istintakta müstantiğin “Siz mücadele derken ne düşünürsünüz?” sualine Bekir S. Çobanzade: “Bence birincisi, Tataristan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırım, Kazahıstan ve Azerbaycan aksi-inkılâpçıların faaliyetini irtibatlandırıp tek merkezden idare etmek, ikincisi emigratsiyada (*diasporada*) olan pantürkist ruh halindeki dairelerle ilişki kurmak. Bu cihetten ben C.Seyd

Ahmetov ve prof. Köprülüzade'ye ümid bağlardım” cevabını vermiştir. Müstantiğin “Bu tedbirleri hayata geçirmek için siz ne yapmıştınız?” sualine ise Bakü’de meydana getirdikleri 5 aksi-inkilâbçı gruptan ve bu grubun üyelerinin faaliyetinden söz açar (**Babayev A., 2003: 85-86**).

Bekir S. Çobanzade 100’den fazla kırımlı talebenin Bakı’da okumasını sağlamıştı. Onların hepsi aynı dünya görüşünü paylaşan kimseler değildi. Biz Bekir S. Çobanzade’nin izahatından onların Kırımlı milletçi talebeler olduklarını çıkarabiliriz. Bekir S. Çobanzade’nin önderi olduğu ikinci grup, yani Kırımlılar grubuna Zeki Yakub, Kürkçü Hüseyin, Akimova Asiye, Toplu Osman, Ametov İsmail, Refatov Reşad, Enan Abdürrehman, Refatov Asan, Tanabayli Veys Akmolla, Bekirbayev Osman, Tarpi Zuhdi, Bayasanov Bilal, Bayasanov Osman?, Kasimov Tofik, Şeyhametov Osman, Celilov Receb, Hacı oğlu Mehemed, Kurkçi Ömer dahil idi (**Babayev A., 2003: 85-86**).

KGB arşivinde araştırma yaparken gördüğüm en büyük istintak materyalı Bekir S.

Çobanzade'nindir. Yani 1021 sahifelik bir istintak materyalıdır. Bu istintak materyalı bir daha onu gösterir ki, 1960-1980'li yıllarda söylendiği ve yazıldığı gibi, Bekir S. Çobanzade “hiç sebepsiz yere”, “birilerinin yüzüne karşı konuşmasından”, birilerinin ona “iftira etmesinden” hapse atılıp kurşuna dizilmiş değildir. Onu böyle müdafaa etmek aslında Bekir S. Çobanzade'yi ve meslektaşlarını millet ve vatan karşısındaki büyük işlerini küçültmeye hizmet etmek demektir.

Bekir S. Çobanzade ve SSCB'nin esareti altında olan halkların yüzlerce milletsever evladı Sovyetler Birliği'ni dağıtarak Birleşik Türk-Tatar devleti kurmağa çalışmışlardır.

Büyük alim, coşkun Türkçü, esarete olan Türklerin kurtuluşu için çalışan Bekir S. Çobanzade'yi 1937 yılının 12 Ekiminde arkadaşları ile birlikte kurşuna dizdiler.

Sonuç

Zaman Bekir S. Çobanzade ve arkadaşlarının doğru yolda olduğunu ispatladı. Sovyetler Birliği

dağıldı, esarete olan halkların bazıları kurtularak öz müstakil devletlerini kurdular. Azerbaycan'da Bekir Çobanzade'nin "Seçilmiş eserleri"nin 5 cildinin her biri 25 bin tirajla bastırılarak Cumhuriyetin kitaphanelerine dağıtıldı. Beş ciltlik takıma oldukça akıcı ve dolgun önsöz yazan Memmed Adilov der ki, müellifin ana dilinde yazdığı ve başkaları tarafından rus diline tercüme edilerek neşr edilmiş bazı makalelerini, üslup hataları ile dolu olduğundan, şimdilik bu baskıya dahil edilmesini uygun görmemiştir (**Adilov Memmed, 2007: 13**).

Bekir Çobanzade'nin vatanı Kırım ise hâlâ da buruntular içindedir.

Kaynaklar

1. Adilov Memmed. (2007). Ön söz, Bekir Çobanzade "Seçilmiş eserleri" , "Şark-Garb" neşriyyatı, Bakü.
2. Babayev Adil. (1998). Bekir Çobanzade, Bakü.
3. Babayev Adil. (2003). Elimizin ve elimimizin soykırımını (I kitab), Bakü Universiteti neşriyyatı, Bakü.

4. Bünyadov Ziya.(1993). Kırmızı terror, Azereşir, Bakü.

5. Fazıl Rize, Nagayev Safter. (2001). Kırimtatar Edebiyatının Tarihı (Kısa bir nazar), Akmescit.

6. Kasimov Celal. (1998). Repressiyadan deportasiyaya doğru, “Mütercim” neşriyyatı, Bakü.

7. Kahramanlı Nazif. (1994). Karasubazardan olan professor, Bakü.

8. Otar İsmail. (1999). Kırimlı Türk şairi ve bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade, Lebib Yalkın yayımları ve basım işleri A.Ş., - İstanbul.

“Birleşik Türk-tatar devleti yaratmak uğrunda şehit olan Bekir Sıtkı Çobanzade” məqaləsi (Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского, том 25 (64) № 3, ч 1 филология социальные коммуникации, Симферопол, 2012) jurnalında çap olunmuşdur.

BEKİR SITKI ÇOBANZADE'NİN TÜRK HALKLARININ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM VE DEĞİŞİMİNDEKİ RÖLÜ

Özet

Rusya esaret altına aldığı Türk halklarını assimile etmek için türlü programlar hazırlayarak uygular. Sömürge altındaki halkların aydınları ve liderleri de kurtuluş yolları arar. Kültürel etkileşim ve değişimden Rusya'nın varisi Sovyetler Birliği'nin yetkilileri de Türk aydınları da yararlanmak ister.

Bu bakımdan ünlü araştırmacı Bekir S. Çobanzade'nin hayat hikayesi bir örnektir. Onun hakkında onlarca makaleler, kitaplar yazıldı, eserleri basıldı. Yürütülen araştırmalarda esas ağırlık onun ilmi-pedagojik faaliyetine verildi. Türk halklarının kültürel etkileşim ve değişimini araştıran Bekir S. Çobanzadenin hayatının farklı yönüne uzun yıllar önem verilmedi.

Şöyle ki, DTN'nin (sabık KGB'nin) arşivleri açıldıktan sonra onun sosyal politik faaliyeti, gizli

teşkilat kurması, SSCB’de mevcut olan gizli gruplaşmalar arasında birlik için çalışmış olması, Birleşik Türk-Tatar devleti kurmak isteği hakkında oldukça dikkat çekici belgeler ortaya çıktı. Belirlendi ki, Bekir S. Çobanzade’nin önderliğini yaptığı gizli antisovyet teşkilat Kazakistan’da, Özbekistan’da, Türkmenistan’da da aktif çalışmalarını sürdürmüştür. Teşkilatın Moskova’da, Leningrad’da, Samara’da, Astrahan’da, Saratov’da, Ulyanovsk’da, Orenburg’da, Donbas’ta ve Sibirya’da şubeleri olmuş.

Teşkilata Rusya Federasyonu Halk Komiserler Şurası başkanının yardımcısı, milletçe kazak türkü Turar Rıskulov, Rusya Federasyonu Merkezi İcra Komitesinin eski katibi, milletçe kazak türkü Sanjar Asfendiyarov, Ümumittifak Merkezi İcra Komitesi’nde Başkırdıstan MSSR-in daimi üyesi, milletçe başkırd türkü Haris Yumankulov, Özbekistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi katibi, milletçe özbek türkü Abdolla Rahimbayov, Kırım Muhtar SSC Halk Komiserler Şurasının başkanı Şuku Emirasan, Dağıstan Muhtar SSC Halk Maarif Komiseri Taho Kodi, Karaçay-Çerkez

Muhtar SSC Merkezi İcra Komitesinin başkanı Ömer Aliyev, Azerbaycan SSC Merkezi İcra Komitesinin başkanı Soltanmecid Efendiyev, Zakafkasya (*Transkafkasya*) Sovyet Federativ Sosyalist Cumhuriyeti Halk Torpak Komiseri Dadaş Bünyadzade, Azerbaycan SSC Halk Maarif Komiseri Mustafa Kuliyeu, Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezi komitesinin eski katibi Ruhulla Ahundov v.b. önderlik etdiği parti ve sovyet devleti adamları da dahilmiş.

Maalesef araştırmacılar bu mühim konuya gerektiği dikkati vermemişler. Pekçok kişi bu durumu ya inkar etmeğe, ona atılan bir iftira gibi değerlendirmeye çalıştı, ya da görmezlikten geldiler. Bu yazıda ise biz Bekir S. Çobanzade'nin ömür yolundan, ilmi-pedagojik faaliyetinden söz etsek bile, esas dikkati onun sosyal politik aktivitesine yönlendireceğiz.

Anahtar kelimeler: Bekir S.Çobanzade, Birleşik Türk-Tatar devleti, Turar Rıskulov, Sanjar Asfendiyarov, Abdolla Rahimbayov

Giriş

Bolşevikler darbe sonucu hükümeti ele aldıktan sonra toplu gözaltına almalar, sürgüne göndermeler, kurşuna dizmeler, baskılar başladı. Böylece terörist bir devlete dönüşür. Hatta bir slogan bile oluştururlar: “beyaz teröre karşı kırmızı terör.” İnsanlığa karşı yönelmiş bu suç 1956. yılına dek sürdü. 1956 yılında düzenlenen Sov.İKP’nin 20. Kurultayında cemiyet’teki bütün noksanları Stalin’in ayağına yazdılar. 1920-50. Senelerinde tutuklanmış insanların büyük kısmına beraat verildi. Bazı komserleri KGB çalışanlarını, yüksek mevkide olanlar, parti-sovyet çalışanları da suçlayarak tutukladılar, işten çıkardılar. Hatta yüksek mevki sahibi Lavrenti Berya, Mir Cefer Bağırov, Ruhadzen, Kokelidzen, Kabulov, Merkulov ve s. kurşuna dizilenler, tutuklananların da isimlerini saya biliriz (**Memmedov A., 2012**).

1920-1950’li senelerde tutuklanarak cezalandırılanların ekserine sözde beraat verildi. Oysa gerçekler tamamen farklıydı. Bu da bir politik oyundu. Bu yüzden de insanlar bu beraati samimi

karşılamadılar. Çünkü kurşuna dizilmiş, hapis-hanelerde türlü işkencelerle öldürülmüş insanların beraatine gerek kalmamıştı. Uzun eziyetlerden sonra hapisten çıkanları da ilmi edebi aktiviteyle uğraşacak durumda deydilerdi.

Beraat verildiği ilan edilen insanların eserleri beraat alamamıştı. Onların arşiv belgeleri de her kese açılmamıştı. En saygın bilim adamları bile bu belgelerle tanışamazdı. 1920’li 1930’lu yıllarda yayınlanmış kitapların çoğu imha edilmişti. Köşe bucakta kalmış nadir kitaplar da kütüphanelerde nadir eserler fonuna aktarılmış ve böylece okunması iyice zorlaştırılmıştı. Gazete ve dergilerde de bu makalelerin çoğu kesilmiş, yırtılmış ve tamamen okunması güç hale getirilmişti.

Bütün zorluklara ve yasaklara rağmen, yetişmekte olan yeni nesilde, az bir kısmı bile olsa, Bekir S.Çobanzade ve onun gibilerine büyük ilgi vardı. Sovyetler Birliği dağıldı. KGB arşivleri açıldı. Soruşturma mataryelleri ile tanışma imkanım oluştu. Bu mataryelleri görünce Bekir S.Çobanzade ve onlarca alim ve önder mevkiğindeki kişilerin “felaketlere uğramalarına

sebepler olmakla” suçlayanların hangi delillere dayandıklarını anladım.

1. Bekir S.Çobanzade'nin sosyal politik faaliyetinin ilk dönemi

Milletinin özgürlüğü ve mutluluğu yolunda ölümden bile korkmayan Bekir S. Çobanzade şerefli bir ömür yaşamıştır. Şöyle ki, bilim alanında Bekir Vahab oğlu Çobanzade olarak tanınan kişi Kırimda, Tavrida vilayeti Simferopol (Akmescit) kazasının Qarasuvbazar kasabasında Abdülvahab'ın ailesinde 1893. yılı Mayısın 15'inde doğan çocuğa **Seyit Bekir** Abdülvahab'ın ailesinde 1893 yılı Mayıs'ın 15'inde doğar. Çocuğa Abubekir adı verilir ve “dinine sadık” anlamını veren Sıdkı sözü de ilave edilir (**Otar İ., 1999:13**).

Kırım'da Yusuf Ziya efendinin liderliğiyle 1905 yılında kurulmuş Cemiyeti-Hayriyye'nin açtığı Rüşdiyye okulunu bitiren Bekir Çobanzade'yi 1908. yılında İstanbul'daki Galatasaray sultaniyesine (liseye) gönderirler. O, okuma, şiir yazmanın yanı sıra toplantılara katılır,

cemiyetlere üye olur. Şöyle ki, kırımlı öğrenciler 1908. yılı Aralık ayında Kırım Öğrenci Cemiyeti ve 1909. yılı sonlarında ise “Vatan” cemiyetini kurmuşlar. Bu cemiyetlerin aktif üyesi olmuş Bekir Çobanzade ile müstakil Kırım devletinin kurucusu olacak Noman Cihan Çelebi (Çelebiyev) ile beraber şiirlerini 1911 yılında kitap halinde yayımlatır (**Fazıl R., Nakayev S., 2001: 249**).

İstanbul’da ve Budapeş’te okuyan Bekir S.Çobanzade 1919. yılı Nisan’ında doktora sınavını geçer ve 18 Mayıs’ta savunmasını yaparak Felsefe Doktoru ilmi ünvanını alır (**Fazıl R., Nagayev S., 2001: 288**).

Bekir S. Çobanzade’nin doktora tezini hazırladığı ve savunmasını yaptığı günler, Macaristan’da çok karışık günlerdi. Rusya’da bolşeviklerin askeri güçle hükümeti ele geçirmesinden ilhamlanan macar komünistleri de Bela Kun’un (1886-1938) başkanlığında 1919. yılı 21 Mart’ta Macaristan Sovyet Cumhuriyeti’ni kurduklarını ilan etmişlerdi. Komünistlerin şirin vaatlerine ve çekici sloganlarına aldanan Bekir S.Çobanzade’de macar komünistlerinin tarafını

tutar. Lakin bu hükümetin ömrü uzun sürmez. Sosyalist devrimin Avrupa'ya yayılmasını engellemek için ANTANTA devletleri Romenleri genç Macar devletinin üzerine yürümesi için tahrik ederler. Macaristan Sosyalist Cumhuriyeti 1919. yılı Ağustos ayında çöker.

Bekir S.Çobanzade 1920. yılı Mart'ın sonlarında Budapeşte'yi terk ederek İsviçre'ye gider. Lozan'da muhaceret hayatı yaşayan Cafer Seyd Ahmet'le görüşür. Cafer Seyd Ahmet 1917 yılı Temmuz'da kurulan, Kırım Türklerinin milli teşkilatı Milli Fırkanın başkanlığını yapıyordu. Bekir Çobanzade de fırkanın katibi olarak çalışır. Bu görüşme ve işbirliği, Türk milletinin talihi üzerine uzun uzadıya sohbetleri Bekir S.Çobanzade'nin bakış açısını derinden etkiler. Ömrünün sonuna kadar Cafer Seyd Ahmet'le bilgi alış-verişinde bulunur. Lozan'dan İtalya'nın Napoli şehrine giderek kısa bir süre orada yaşayan Bekir S.Çobanzade 1920. yılı 17 Temmuz'da yeniden İstanbul'a gelir. Oradan Kırım'a dönen Bekir S.Çobanzade Akmescit'te (Simferopol'da) yaşayarak Kırım Tatar milli demokratik cumhuriyeti kurmak isteyen Milli Fırka'nın

(Halk Partisinin) saflarında aktif bir şekilde çalışır (**Şamil A., 2012: 80**).

Bekir S.Çobanzade 1921 yılında Totayköy Pedagoji Teknik okulunun açılışında yer alır ve burada tatar dili ve edebiyatı'ndan ders verir. 1922 yılının Mart ayında onu Tavrida Üniversitesi'nde dilbilgisi kürsüsünde doçent olarak çalışmağa davet ederler.

Veli İbrahimov'un özel çabasıyla Akmesit'te Üniversite açıldığında Bekir S.Çobanzade orada çalışmağa davet edilir. 1924 yılında Kırım Üniversitesi'ne profesör olur. Kırım'da Özerk Cumhuriyet'in Halk Maarif Komiserliği'nde Tatar Dili ve Edebiyatı Şubesine, Halk Maarif Komiserliği'nin Yüksek İhtisas İlimleri ve Devlet İlmi Şurasına başkanlık eden ve idare organlarına üye seçilen Bekir S.Çobanzade'nin hayatında 1924 yılı bir dönüm yılı olur (**Fazıl R., Nagayev S., 2001: 288**).

Aynı yıl onu rektör seçerler. Latin alfabesini yaymak ve yeni alfabeye geçişi hızlandırmak için Kırım'a gelen Azerbaycan SSC Merkezi İcra Komitesi'nin başkanı Samedağa Ağamalı oğlu onu Bakü'de çalışmağa davet eder.

2. Azerbaycan'a gelmesinin sebepleri

Kırım'ı yürekten seven Bekir S.Çobanzade'nin çevresindeki insanları, başladığı işini, rektörlük vazifesini bırakıp Bakü'ye gelmesini birçok şekilde izah etmek mümkündür. Bekir S.Çobanzade ile aynı yıllarda Kazan'dan Aziz Ubaydullin'in, Taşkent'ten Halit Sait Hocayev'in, Tomsk'tan Abdulla Şerifov'un ve b. da aynı yıllarda Bakü'ye gelmeleri, Bekir Çobanzade'nin KGB savcıya verdiği ifadede Cafer Seyid Kırimer ile daima irtibatta bulunduğunu söylemesi, Birleşik Türk-Tatar devleti kurmak için teşkilatlanmaları ve başka belgeler bu konunun dikkatlice öğrenilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Milli Fırka üyeleri arasında gerilim, tartışma artar. Lakin bu gerginlik onun partidan uzaklaşmasına neden olur. Ukrayna'da Bekir Çobanzade'ye karşı baskılar güçlenir. Kazakistan'da Alaşordacılar'a, Azerbaycan'da Müsavatçılar'a ve b. bölgelerde de mühalif güçlere karşı baskıların arttığı, onların göz altına alınarak

uzun süren işgali soruşturmadan sonra ceza evlerine gönderildiği bir dönemde latin alfabesini yaymak ve yeni alfabeye geçişi hızlandırmak için Azerbaycan SSR Merkezi İcraiyye Komitesi'nin müdürü Smedağa Ağamalıoğlu'nun başkanlığında bir ekip Kırım'a gelir. Smedağa Ağamalıoğlu Bekir Çobanzade'yi Bakü'ye işe davet eder (**Hocayev H.S., 1929: 13**).

3. Azerbaycan'da ilk faaliyeti

Bakü'ye gelirken Bekir Çobanzade Arap harfleriyle “Türk-Tatar lisanıyatına methal” kitabını bastırır. Bununla o, Azerbaycan'da değil, Türk halkları arasında Genel dilbilimciliğinin esasını koyar (**Babayev A., 2003: 75**).

Bekir Çobanzade üniversitede ders vermenin yanı sıra, Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti'nde ilmi katiplik ve tarih, dilcilik şubelerine başkanlık eder. Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk, müslüman halklarının kullandığı Arap alfabesinin Latin alfabesi ile karşılaştırılması meselesinde elinden geleni esirgemeyen alim yalnız

Azerbaycan'da faaliyet göstermekle yetinmeye-
rek, 1926. yılında Semerkand'a gider, aydınlar ve
hükümet adamları arasında yeni alfabenin
üstünlüklerini ilmi esaslarla açıklar, Özbek dili ve
edebiyatına dair materyeller toplar. Acaba, onun
bu seferi sırf bilimsel amaç taşımışsa, neden
1937. yılında KGB komiseri Bekir S.Ço-
banzade'den gizli teşkilata Semerkant'ten,
Buhara'dan, Taşkent'ten kimleri cezp ettiğini
soruyordu?

O, 1926. yılının Şubat sonları ve Mart
başlarında Bakü'de yapılan Birinci Türkoloji
Kurultay'ın aktif organizasyoncularındandır.
Kurultayda “Türk-Tatar dillerinin karşılıklı
münasebetleri” ve “Türk-Tatar dillerinin ilmi
terminolojisinin düzenlenmesinin prensipleri”
gibi yüksek ilmi değeri olan tebliğler sunar. Bu
tebliğlerin ilmi değeri kurultay üyeleri tarafından
çok takdir edilmişti.

Sonralar bilindi ki, kurultayın bir
görünmeyen tarafı da olmuştur. Sovyetlerin
yerittiği siyasetten rahatsız olan Türk aydınları
burada gizlin yeni pılanlar da kurmuşlar. Bekir
Çobanzade eski arkadaşı Cafer Seyd Ahmet'in

emri ile Türkiye'den gelmiş Mehmet Fuat Köprülüzade ve Ali bey Hüseyinzade ile görüşerek dış bağlantıyı güçlendirmiştir. Bu işte ona Bakü'deki Türkiye konsulosu da destek vermiştir **(Bünyadov Z., 1993: 91)**.

4.Bekir Çobanzade'nin gizli faaliyetinin sebepleri

Bekir Çobanzade Milli Fırkanın Merkezi Komitesi adından Azerbaycan'daki Müsavat Partisi'nin Merkezi Komitesi, İttihat Partisi'nin rehberliği, Ümumittifag Kommunist (bolşevikler) Parti'sinde Milli Temayyülcü grup üyeleri ve b. teşkilatlar ile beraber faaliyet hakkında konuşmalar yapar. Bununla yetinmeyerek Sovyet Hükümeti'nin rehber vazifelerini tutan ve cemiyetin idare olunmasından rahatsız olan güçlerle, özellikle trodskicilerle de hükumette olanlara karşı beraber savaşmak hakkında fikir alış verişi yapar **(Bünyadov Z., 1993: 91, Babayev A., 2003: 77)**.

Yaptığı görüşmelerin sonuç vermeyeceğini görünce 1926 yılında Milli Fırka ile ilişkiyi bitirme kararı alır (**Babayev A., 2003: 84**).

Mühalif güçler çar İkinci Nikolay'ı hükümetten devrmeği başardı. Lakin fikir birliğine nail olarak demokratik bir yönlendirme sistemi kura bilmedikleri gibi, esaretten kurtarmak isteyen halklar da birlikte faaliyet göstermediler. Sonuçta ülkede Sovyetler adı altında bolşevik diktatörlüğü kuruldu. Bekir Çobanzade geçmişin yanlışlarından ders almak için farklı düşüncelere sahip mühalif güçleri birleştirmek yolunu tuttu.

“Bir kaç yıl öncesine kadar çarizmi devirip Sovyetleri kurmak isteyenler neden hükümeti devirmek isteyen muhalefete dönüştüler?” sorusuna 1937. yılı soruşturma materyellerinde çok açık şekilde cevaplar var. Orada bu maddeler açıklanır:

1. Ülkede ve partide demokrasi neredeyse yok. Başta Stalin olmakla bir grup şahsın diktatörlüğü mevcuttur. Partiye demir yiğen giydirilmiştir.

2.SSRİ-de teknik bilimlerden başka bilim dalları gelişti. Sosyal ekonomik fenler alanında tam durgunluk ve uçurumdur. Tarihçiler, filozoflar ve ekonomcuların yaratıcılıkla meşğul olması için durum da yok. Kommunist Partisinin başında duran bir grup rehberin emirlerine karşı fikirler, asıl gerçek tefekkür boğulub yok edilmeğe başalar.

3.Riyakarlık partiye karşı savaşta esas usuldür, sosyal ekonomi fenler alanında bilimsel cephede çalışmak için partiye aitliği mecburidir...

4.Ülke ve parti rejiminin deyiştirilmesine ancak başta Stalin olmakla ÜİK(b)P rehberlerinin aradan götürülmesine nail **olmak,**

5.Partiye karşı savaşın genişlendirilmesi prosesinde mühalif antidevrim ve antiparti gruplarından, hatta antidevrimci milletci teşkilatları kullanmak..." (Bünyadov Z., 1993: 131).

5. Latın alfabesine geçiti hazırlayan komiteden gizli teşkilat kurmadaki rolü

1922. yılında Azerbaycan SSR Merkezi İcraiyye Komitesi yanında yaratılan Yeni Alfabe

Komitesi (AYTAK) 1927. yıl Mayıs'ın 11'de SSRİ Merkezi İcraiye Komitesi'nin tasarrufu ile Ümumittifak Merkezi Yeni Türk Alfabeti Komitesi'ne dönüşür. Samet Ağamalıoğlu komiteye başkan tayin edilir. Önce Moskva'da olan baş ofis 1928' yılı Mayıs'ın 1'de Bakü'ye göçer (**İsahanlı İsahan, 2006: 45**).

Bir yıl sonra Semed Ağamalıoğlu öldüğü ve Ferhat Ağazade'nin hastalığına göre fiili başkanı Bekir Çobanzade olur. Bu da ona Türk Cumhuriyetleri'ni serbest gezmeğe gizli teşkilatlar arasında ilişki kura bilmek için imkan sağlar.

Yorulmak bilmeden Türk bölgelerini dolaşarak tebliğler sunan, mataryaller toplayan alim 1927. yılı Kasım ayında, 1929 yılı Ekim ayında Kırım'da, 1928. yılı Ocak ayında Azerbaycan'da, 1929. yılı Mayıs ayında Özbekistan'da yapılan İmla Konferanslarında konuşmaları ile Latin alfabesine geçişi hızlandırdı (**İsahanlı İ., 2006: 45**).

Bu seferlerini deyerlendirerek türk halklarının gizli fealiyyete geçmiş üyeleri ve Sovyet rejiminden bıkmışparti, sovyet çalışanları ile görüşür. Mühalif teşkilatlar arasında ilişki

yaratmanın yanı sıra yeni teşkilat da yaratmağa çaba gösterir.

Azerbaycan'da milli kadronun sıkıştırılmasında, medeniyetin, dil ve edebiyatın gelişmesinden raatsız olan parti, Sovyet çalışanları ve aydınların bir kısmı gizli faaliyet yapmış Müsavat, İttihad, Ehrar gibi partilere üye olsa da, bir kısmı da Azerbaycan Milli Partisi'ni (Azerbaycan Milli Firkasını) kurdu. Aşağıdakiler partinin maksadını oluşturdu:

1.Kapitalist ülkeler tarafından SSRİ'ye müdahale zamanı Sovyet hükümeti aleyhine askeri isyan hazırlamak yoluyla Sovyet Azerbaycanı'nın SSRİ'den ayrılması ve müstakil milli cumhuriyet yaratılması.

2.Mevcut kuruluşa karşı savaş vasıtası olarak propogandanın uygulanması, zararverme ve casusluk işlerinin yapılması.

3.Sovyet hükümetine ve partiye karşı beraber savaşmak maksadıyla trodskiciler, müsavaticılar ve diğer antidevrimci teşkilatlarla birleşme yoluyla bütün antidevrim güçlerinin toplanması. Azerbaycan Milli Partisi hatta trodskici merkez onlara bu işde yardım ederse, yani eğer

Azerbaycan SSRİ'nden ayrılır ve müstakil hükümetini kurarsa onlara petrol sanayisinden güzıştler verilmesini vad eder (**Bünyadov Z., 1993: 125**).

Bu durum bir tek Azerbaycan'da deyil, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan Cumhuriyetlerinde, Tataristan, Başkırdistan ve b. bölgelerde de vardı. Bekir Çobanzade ve meslektaşları bütün mühalif güçleri birleştirmek ve geçmiş yanlışları tekrarlamamak için 1930'lu yıldan Vahid Türk-Tatar Devleti yaratmağa girişirler (**Bünyadov Z., 1993: 94**).

1925-1929. yıllarında Azerbaycan Yüksek İلمي İdarisinde Terminoloji Komitesi'ne, 1929. yılından sonra Azerbaycan Devlet İلمي Tetkikat Enstitüsü'nün Aspirantura bölümüne, Yeni Türk Alfabeti Umum-İttifak Merkezi Komitesi'ne başkanlık eden Bekir S.Çobanzade'yi aynı yıl Moskova Doğu Halklarının İلمي Tetkikat Enstitüsü'ne ve 1935. yılının 16 Mart'ta Paris'teki Milletlerarası Dilcilik Cemiyeti'ne asli üye seçerler (**Babayev A., 1998: 109**).

Britanya ve Erdebil nüshalarına dayalı Hatai divanının mukayeseli metnini hazırlayan, “Türk dili ve edebiyatının tedrisi usulü”, “Türk grameri”, “Kumık dili ve edebiyatı tetkikleri”, “Türk-Tatar dialektolojisi”, “Türk-Tatar lisaniyatına medhal”, “Kırım-Tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik”, “Azeri edebiyatının yeni devri, nasyonalizmden enternasyonalizme” ve s. gibi ilmi eserleri yayımlatan alim daima Sovyetlerin takip ve baskısı ile karşılaşmıştır. Bütün bunlara rağmen, A.Tahirzade ve Veli Hulufli ile birlikte üç ciltlik “Azerbaycanca-Almanca-Ruşça lügat” üzerinde çalışır. Basında devamlı olarak onun eserleri hakkında makaleler de yayımlanır (**Gahramanlı N., 1994: 24**).

4.Birleşik Türk Tatar Devleti kurmak uğrunda mücadelesi

Bütün bunlar hiç de sebepsiz değildi. Taşkent, Fergane ve Buhara yüksek okullarında türkoloji bölümlerinin açılmasında büyük rolü olan, Dağıstan’da, Başkirdistan’da, Tataristan’da tebliğler sunan Bekir S. Çobanzade Moskova ve

Leningrad'ın yüksek okullarında Türk dilleri, edebiyatı, tarihi dersleri vermekle türkologların hazırlanmasına çalıştı, hem de gittiği yerlerin aydınları arasında köprü rolünü oynadı. Bu seyahatlerdeki diğer maksadı da Sovyetler Birliği'ni dağıtıp Birleşik Türk-Tatar Cumhuriyeti'ni yaratmak isteyenleri bir araya getirmek oldu.

Sovyet hükümetinin Bekir Çobanzade gibi yetenekli elemana büyük ihtiyacı olduğu için bir müddet onun milletcilik faaliyetine ne kadar “göz yumsalar” da, dikkatlerini ondan ayırmazlar. Gizlice takip ettikleri bilim adamını 1930 senesinden bu yana basında eleştirerek yolundan döndermeğe çalışırlar. 1931. senesinde basında ona karşı tehdit ve aşşğılama dolu makalelerin sayısı çoğalır.

Bu makaleler arasında Mikayil Refilin'in, Mustafa Kuliyeve'in, Osman Efendiyev'in, Mehdi Hüseyin'in yazıları özellikle, göze çarpardı. Alimin sadece kendisini değil, aile fertlerini, yakınlarını da incitirlerdi. 1904. yılında doğmuş bacısı Zılıha'yı da (Züleyha'yı) sıkıştırırlardı. 18 yaşında Akmescit'teki Darülmuallimatı (kadın

pedagoji mektebini), sonra ise Kırım Pedagoji İnstitutunun gıyabî şubasını bitiren Zılıha'yı (Züleyha) 1933 yılında Karasubazar'daki 9 sayılı mektepte işinden çıkarırlar. Günümüze kadar ulaşabilmiş belgelerden görülüyor ki Zılıha ağabeyinden farklı olarak, mücadelesini açıkça yapmayı sevmiş ve ağabeyinin makalelerindeki bazı cümlelere bakılırsa, onu suçlamış. Bekir S. Çobanzade de bacısının (kızkardeşi) ithamlarına cevap olarak 1930. yılında şöyle yazmış: “Bana böyle bir makale yazmak kolay mı geldi, zan ettin? Yüreğim kanayarak yazdım. Yaptıklarımın hepsini kendi elimle silmek kolay olmadı. Lâkin makalede az da olsa kendi ilmî ve içtimaî faaliyetimden niçin vaz geçtiğimi anlatmakla birlikte, onların ileride yine de dünya yüzüne çıkaracaklarına ve benim adımla lekelemeye değil de, ebedileştirmeye hizmet edeceklerine emin olduğumu ifade ettim. Sen bunu anlamalısın, bunun için beni suçlamağa hakkın var, ama başka çarem kalmadı. Alt-üst oldum, bu daha çok devam edecek mi, bilmiyorum”. (Adilov M., 2007: 11).

1933. yılında Karasubazar'daki 9 sayılı mektepte işinden çıkarılan Zılıha'yı (Züleyha)

coçuklarını da alıp Bakü'ye kardeři Bekir obanzadeni ziyarete gelir. Bekir obanzade kendi zor durumda olsa da Moskvaya, Kalinine mektup yazarak Zılıha'yı (Züleyha) yardımçı olmasına ricada bulunur. Müsbet cevap aldıktan sonra kızkardeşini tirenle Tbilise aparır ve buradan Kırırma yola salır. Bu onların son görüşleri olur. Züliha (Züleyha) hanım 1960 yıllarda yazdığı hatıralarda Bakü seferinden kardeşile son görüşümden kalp dađlayan setirler yazır.

Arşiv belgeleri Bekir S.obanzade'nin daima gözlemlendiđini ortaya koyar. Kendisi, bunu bildiđi halde, yolundan dönmemiştir. 1935. yılı sonunda Moskova'dan, Merkezi Komite'den, Azerbaycan SSC Halk Dahili İşler Komiseri (o devirde KGB'ye de o başkanlık ederdi) Yuvelian Sumbatov-Topuridze'ye Bekir S.obanzade'nin haps edilmesi hakkında talimat gelir. Yuvelian Sumbatov-Topuridze ise elde yeterince delil olmadığından Bekir S.obanzade'nin hapsini uygun görmez. O devrin kanunlarından azçok haberdar olanlar Moskova'nın talimatının kolay kolay böyle cevaplandırılmayacağını iyi bilirler.

Yuvelian Sumbatov-Topuridze de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci katibi Mir Cefer Bağirov'dan cevap almadan böyle cevap vermeğe cesaret edemezdi. 1920-1930'lu yılların belgeleri ile tanıştığımızda Mir Cefer Bağirov'un hükümettekilerle tartışmalarda aktif bir şekilde iştirakını görürüz. O, rakiplerine karşı mücadelede milli yönlü, yetenekli aydınları, vatanseverleri kullanmayı başarmıştır **(Hüseynoğlu A. Ş., 2012: 82).**

II Dünya Savaşının yaklaştığını gören Sovyet hükümetinin ileri gelenleri Bekir Çobanzade gibi insanları aradan kaldırmayı pılanlar. Azerbaycan'dan yeterince delil olmadığı hususunda cevap aldıktan sonra, yüksek mevkilerden gerekli deliller ve talimatlar gelir. Bu delillerde Bekir Çobanzade'nin haricteki (dış ülkeler) antisovyet teşkilatlarla ve SSCB merkezi kurumlarında çalışsalar da, gizli teşkilatların üyesi olan milletcilerle ilişkileri vardı. Soruşturmalarda özellikle bu konuların altı çizilir.

5. Bekir S. obanzade'nin göz altına alınması

SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Őubesi'ndeki vazifesinden ve ğretim ocaklarından uzaklařtırılan Bekir S.obanzade takip ve baskılardan geçici de olsa, uzaklařmak isteėiyle, Azerbaycan Opera ve Bale Tiyatrosu'nun solisti olan hanımı Rukiye Kerey (Girey) ile birlikte Kislovodsk'taki "Gornyak" ("Maden alıřanı") sanatoryumuna gider. Lakin onun dinlenmesi uzun sürmez. 1937. yılı 26 Ocak'ta Azerbaycan SSC Halk Dahili İřler Komiserliėi Devlet Güvenlik İdaresi'nin 4. Őubesine baėlı 4. bölümünün müdür yardımcısı, güvenlik teėmeni Őer'in hazırladıėı belgede Őunlar belirtilir: "1893. doėumlu, Simferopol'lu, Kırım Tatarı, SSCB vatandařı, Parti yesi olmayan, dilci, 1924 yılından beri Bakde yařayan, Azerbaycan Pedogoji Enstitüsü'nde ve Azerbaycan Devlet niversitesi'nde dil ve edebiyat kürsüsünün bařkanı, önemli pantürkist Őahıs, Kırım Milli Fırkası'nın eski katibi, Kırım Kurultayı'nın yesi Bekir obanzade 1926.

yılından beri Milli Fırka namına Müsavat Partisi'nin Merkezi Komitesi ile görüşmelerde bulunduğu (sanık Memmedhesen Baharlı'nın ifadesi), anti devrimcilerle (Yakub Zeki, Şirinski v. b.) anti devrimci, faşist ve zararlı işler yaptıklarına, Ruhulla Ahundov'la parti ve sovyet hükümeti aleyhine blokda trotskici teşkilatla birlikte çalışmak hakkında sözleştiklerine, eserlerinde ve tebliğlerinde anti devrimci, mil-letci fikirler yaydığına binaen Azerbaycan SSC Cinayet mecellesinin 72-73. maddelerince sorguya alınsın” (**Bünyadov Z., 1993: 89**).

Bir sene önce Bekir S.Çobanzade'yi hapsedmek için yeterince delil olmadığını yazan Yuvelian Sumbatov-Topuridze bu defa merkezin emrini yerine getirerek tutuklama kararını imzalar. Karar Bakü'de hazırlandıktan iki gün sonra, yani 1937. yılı 28 Ocak'ta Bekir S.Çobanzade Kislovodsk'taki “Gornyak” sanatoryumunda tutuklanarak Pyatigorsk hapisanesine, oradan da Bakü'ye getirilir. Soruşturma mataryelerinde onun Bakü'ye hangi tarihte getirildiği gösterilmemiş.

KGB mensupları Şer ve Ohanesov'un 7 Şubat'ta başlattıkları sorgulama üç gün sürer. Soruşturma mataryellerinden belli olur ki, Azerbaycan'daki sosyal politik durumdan pek haberdar olmayan, hatta insanların isimlerini, soyisimlerini, meşgul oldukları işi bile doğru düzgün bilmeyen komiserlerin elinde Bekir S.Çobanzade hakkında geniş bilgi var. İlk soruşturmada Bekir S.Çobanzade, üye olduğu gizli teşkilatlarının faaliyeti ve başkanlık ettiği gruplar hakkında geniş bilgi verir. Soruşturma mataryellerini okuyan filoloji ilimler doktoru, profesör Adil Babayev şunları yazar: “Birinci sorgulamada onu her şeyi anlatırsa Salı vereceklerine *“inandırırlar”*. Filologlar saf, her şeğe inanıveren insan olur. Bu yüzden de o, komiserin tuzağına düşüverir” **(Babayev A., 2003: 84)**.

Engin bir dünya görüşüne sahip, Avrupa'nın birçok ülkesinde belli aralıklarla yaşamış, onların özel hizmet organlarının soru suallerine cevap vermiş, gizli ve siyasi teşkilatların içinde bulunmuş bir profesörün böyle saf olabileceği inandırıcı gözüküyor. Bizce o, soruşturmada

verdiği cevapla komiserlere açıkca meydan okumuş olmaz, faaliyetlerinin tarihini de yazardı. Bu kanaate gelmemiz hiç de tesadüfi değil. 1930'lu yılların soruşturma mataryellerinde komiserlere meydan okuyan, cemiyetin noksanlarını belirten mert kişilerin cevaplarını az görmedik.

Bekir S.Çobanzade'yi genelde 2 veya 3 komiser aynı anda sorgulamış. Bu sorgulamaların 11'i 3 er gün sürmüştü. Herhalde soruşturmadaki gizli teşkilatta oldukça mühim bir şahıs sayıldığından 17-20, 23-25 Nisan ve 7 Mayıs'taki sorgulamalarda Halk İç İşler Komiserinin yardımcısı Gerasimov da olmuş. Genellikle Bekir S.Çobanzade'nin sorgulanmasını o devirde gad-darlıkları ile nam salmış Kirkoryan, Ohanesov, Zıkov yürütmüştü. 1937. yılı 16 Şubat'tan aynı yılın Ekim ayına kadar Bekir Çobanzade'nin 57 defa uzun ve işkenceli sorgulanması olmuş. Sonuçta 1021 sayfalık bir suçlama dosyası hazırlanmış.

Soruşturmadan anlaşılıyor ki, gizli teşkilat Azerbaycan'da beş grup şeklinde faaliyet göstermiş. Bu gruplardan ikisine Bekir

Çobanzade başkanlık etmiş. Gizli antisovyet teşkilatının Moskova'da, Leningrad'da, Samara'da, Astrahan'da, Saratov'da, Ulyanovsk'da, Orenburg'da, Donbas'ta ve Sibiry'a'da şubeleri olmuş. Teşkilata Rusya Federasyonu Halk Komiserler Şurası başkanının muavini Rıskulov⁷, Rusya Federasyonu Merkezi İcra Komitesinin eski katibi Sanjar İsfendiyarov⁸, Rusya Federasyonu Halk Maarif Komiseri Yumankulov⁹,

⁷Burada sözü geçen kişi milletce kazak türkü, 1920. yılında Türkistan Merkezi İcra Komitesinin başkanı, 1921-22. yıllarında Rusya Federasyonu Halk Komiserler Sovyeti başkanının milli meseleler konularında muavini olan, 1938. yılının 10 şubatında, 43 yaşında kurşuna dizilen Turar Rıskulov'dur.

⁸Burada sözü geçen kişi milletce kazak türkü, Almatı Tıp Üniversitesinin kurucusu ve ilk rektörü, 1920-21. yıllarında Türkistan SSC'nin Sağlık ve Yer-Su İşleri Bakanı, Türkistan Komünist Partisinin baş kâtibi, 1927-28. yıllarında Moskova'daki "N. Narimanov –Şarkşinaslık İstitutunun rektörü, 1931-32. yıllarında Kazakistan SSC Sağlık Bakanı v.b. vazifelerde çalışmış, 1938. yılının 25 şubatında kurşuna dizilmiş Asfandiyar Sanjar'dır.

⁹Burada sözü geçen kişi milletce başkırt türkü 1917. yılında Başkırd vilayet şurasının ve Başkırd hükümetinin üyesi, 1919. yıllarında Geçici Başkırd Harbi İnkilabi Komitenin başkanı, "İrek" Başkırd

Özbekistan Kom. Partisi Merkez Komitesi katibi Rahimbayov ¹⁰ , Kırım Muht. SSC Halk Komiserler Şurasının başkanı Şuku Emirasan, Dağıstan Muht.SSC Halk Maarif Komiseri Taho Kodi, Karaçay-Çerkez Muht. SSC Merkezi İcra Komitesinin başkanı Ömer Aliyev, Azerbaycan SSC Merkezi İcra Komitesinin başkanı Soltanmeced Efendiyev, Zakafkaziya (*Transkafkasya*) Sovyet Federativ Sosyalist Cumhuriyeti Halk Torpak Komiseri Dadaş Bünyadzade, Azerbaycan SSC Halk Maarif Komiseri Mustafa Kuliyeu, Azerbaycan Kommünist (bolşevikler) Partisi. Merkezi komitesinin eski katibi Ruhulla Ahundov v.b. önderlik eden parti ve sovyet

Milli Partisinin başkanı, 1921-31. yıllarında Ümumittifak Merkezi İcra Komitesinde Başkırdistan MSSR-in daimi üyesi ve b. görevlerde çalışmış, 1937. yılda Tutuklanmış Haris Yumakulov'dur.

¹⁰Burada sözü geçen kişi milletce özbek türkü, 1920. yılında Türkistan MSSC Merkez İcra Komitesinin başkanı, 1934-1937. yıllarında Tacikistan SSC Halk Komiserler Sovyetinin başkanı v.b. vazifelerde çalışmış, 1938. yılının 7 Mayısında 42 yaşında kurşuna dizilmiş Abdolla Rahimbayev'dir.

devleti adamları da dahilmiş (**Bünyadov Z., 1993: 92-93**).

Sorgulanmalarda onların faaliyet programları hakkında yeterince bilgiye rast gelinir. Mesela, Azerbaycan SSC Halk İç İşleri Komiserinin muavini Gerasimov başkanlığında yapılan sorgulamada Bekir Çobanzade Sovyet hükümetine karşı isyanın başlamasının üç şeklinden “1. İsyanı dağlık bölgelerden (Destafur’da, Gedebey’de, Kelbecer’de v.b.) başlanması. (1930’lu yıllarda bu illerde başlamış isyan ilk etapta başarısızlığa uğramış ve ordunun zoruyla gaddarlıkla bastırılmıştır. – A. Ş.) 2. İsyana İran ve Türkiye ile sınırdaki illerden başlanması. Çünkü oradan hem silah alınmalı, hem de eşkiya çeteleri şeklinde adamlar yardıma gelmeliydi, 3. İsyanın Bakü’nün kendisinde başlanması. Çünkü teşkilatın hesabına göre, Bakü’yü ele geçirmek bütün Azerbaycan’ı ele geçirmek demektir” (**Bünyadov Z., 1993: 92**).

Haziran’ın 25’indeki sorgulamada ise isyan zamanı Azerbaycan Kommünist (bolşevikler) Partisi Merkezi Komitesinin birinci katibi Mir Cefer Bağirov’u öldürmek hükumete 1891.

yılında Gedebey ilinin Karabulak köyünde dünyaya gelmiş, 1920. yılı 28 Nisan'da Bakü şehir ve Kaza Halk Milisi İdaresinin reisi, Moskova'da Halk Milli İşler Komiserliğinde şube müdürü, Azerbaycan SSC Halk İçişleri Komiserinin muavini, Azerbaycan Kommünist (bolşevikler) Partisi Laçın Kaza Komitesinin katibi, Azerb. SSC Merk. İcra Kom.-nin katibi, halk içtimai güvenlik komiseri, Sanayi Şurası İdare Heyetinin başkanı (**ASE, 1987: 288, 10. cild**) vazifelerinde çalışmış Rehim Memmedcefer oğlu Hüseyinov'u getirmek planlandığı anlatılır (**Bünyadov Z., 1993: 92-93**).

Soruşturma mataryellerinden gizli milleteci teşkilatın üyeleri ülkedeki rejimden memnun olmayan gruplaşmalarla, hatta Trotskici-Zinonyevci gruplaşmalarla da ilişki kurmağa çalışmış, onlarla birlikte harekete geçmenin yollarını müzakere etmişler.

Bir birinden habersiz olarak sorgulanan gizli teşkilat üyelerinin verdiği ifadeler Bekir S.Çobanzade'nin söyledikleri ile çatışmaktadır.

Uzun yıllar Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanlığının arşivlerinde çalışmış, oradan elde

ettiği mataryellere dayanarak 10-dan ziyade kitap yazmış, filoloji ilimleri doktoru unvanını almış Celal Kasımov Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanı general-leytenant Namık Abbasov'un baş denetçiliğinde hazırlanan “Repressiyadan deportasiyaya doğru” kitabında (**Kasımov C., 1998**) şöyle der: “...bazı müellifler (Sovyet devrinde represiyaya – *zulme* maruz kalmış ilim adamlarından ve sosyal politik mevki sahiplerinden makaleler ve kitaplar yazan müellifler kast edilir – A.Ş.) herhangi bir şahsiyet hakkında makale veya inceleme yazısı yazarken sıkca “güya antisovyet propagandası yapıp”, “güya sovyet hükümetini sevmeyip”, “güya pantürkist olup”, “güya panislamist olup”, “güya milletçi olup”, “güya...” gibi ifadeler kullanır ve bununla da “günahsız hükümlü” portresi yaratmağa çalışırlar. Aslında ise bu günahsız hükümlülerin büyük ekseriyetinin günahı olmuştur. Aynı günahlar bugünkü nesle örnek olabilecek, iftihar edilebilecek, gururlanılacak günahlardır ve onları perdelemek tarihi tahrif etmekten başka bir şey değildir. Böyle ifadelerin kullanılması sovyet devrinde makbul sayılsa da,

bugün çok şaşırtıcı gelir. Elbette, biz represiyaya maruz kalanların hepsini fark gözetmeden, müstakil Azerbaycan uğrunda mücadele etmiş olarak ta taktim etmek istemeyiz.

...Bolşevikler tarafından “Anti devrim milletci teşkilat”ın üyeleri olarak adlandırılanlar onların yürüttüğü siyasete karşı itiraz edenlerdi. “Anti devrim milletci teşkilat” derken sovyet hükümeti müsavattıları, ittihatçıları, turancıları, tek kelimeyle milli kurtuluş uğrunda mücadeleye katılanları göz önünde bulundurur.

Arşiv mataryelleri adlarını bugün de “güya” ibaresi ile kullandığımız teşkilatların gerçek mevcudiyetlerini ortaya koyar. Aynı zamanda muhacerette yaşayan azerbaycanlı mütefekkirler de bolşeviklere karşı gizli teşkilatların faaliyetini inkar etmezler” (Gasimov C., 1998: 70-71).

Mart’ın 3-5’de soruşturmada komiserin “Siz mücadele derken ne düşünürsünüz?” sorusuna Bekir S.Çobanzade: “Bence birincisi, Tataristan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırım, Kazakistan ve Azerbaycan anti devrimcilerin faaliyetini irtibatlandırıp tek merkezden idare etmek, ikincisi emigrasyada (*diasporada*) olan pantürkist ruh

halindeki dairelerle ilişki kurmak. Bu yönden ben C.Seyd Ahmetov ve prof. Köprülüzade'ye ümit ettim” cevabını vermiştir. Komiserin “Bu tedbirleri gerçekleştirmek için siz ne yapmıştınız?” sorusuna ise Bakü'de gerçekleştirdikleri 5 anti devrimci gruptan ve bu grubun üyelerinin faaliyetinden söz açar (**Babayev A., 2003: 85-86**).

Bekir S. Çobanzade 100'den fazla kırımlı talebenin Bakı'da okumasını sağlamıştı. Onların hepsi aynı dünya görüşünü paylaşan kimseler değildi. Biz Bekir S. Çobanzade'nin açıklamasından onların Kırımlı millietci talebeler olduklarını çıkara biliriz. Bekir S.Çobanzade'nin önderi olduğu ikinci grup, yani Kırımlılar grubuna Zeki Yakub, Kürkçü Hüseyin, Akimova Asiye, Toplu Osman, Ametov İsmail, Refatov Reşad, Enan Abdürrehman, Refatov Asan, Tanabeyli Veys Akmolla, Bekirbayev Osman, Tarpi Zeki, Bayasanov Bilal, Bayasanov Osman?, Kasımov Tofik, Şeyhametov Osman, Celilov Receb, Hacı oğlu Mehemed, Kurkçi Ömer dahildi (**Babayev A., 2003: 85-86**).

KGB arşivinde araştırma yaparken gördüğüm en büyük soruşturma mataryeli Bekir S.Çobanzade'nindir. Yani 1021 sayfalık bir soruşturma mataryelidir. Bu soruşturma mataryeli bir daha 1960- 80'li yıllarda söylendiği ve yazıldığı gibi, Bekir S. Çobanzade “hiç sebepsiz yere”, “birilerinin yüzüne karşı konuşmasından”, birilerinin ona “iftira etmesinden” hapse atılıp kurşuna dizilmiş olmadığı anlaşılır. Onu bu şekilde savunmağa kalkmak aslında Bekir S.Çobanzade'yi ve meslektaşlarını millet ve vatan karşısındaki büyük işlerini küçültmeğe hizmet etmek demektir.

Bekir S. Çobanzade ve SSCB'nin esareti altında olan halkların yüzlerce milletsever evladı Sovyetler Birliği'ni dağıtarak Birleşik Türk-Tatar devleti kurmağa çalışmışlardır.

Büyük alim, coşkun Türkçü, esarete olan Türklerin kurtuluşu için çalışan Bekir S.Çobanzade'yi 1937. yılı 12 Ekim'de arkadaşları ile birlikte kurşuna dizdiler.

Sonuç

Bekir S.Çobanzade ve arkadaşları kurşuna dizilse de, onların basılmamış eserleri mahv edilse ve ya başkalarının adıyla basılsa da, onların düşüncelerini mahv etmek, hafızalardan silmek mümkün olmadı. Zaman-zaman gizli milletçi örgütler KGB elemanları tarafından tutuklanarak ceza evlerine gönderildiler. Bütün bu baskılar Sovyetler Birliği'ni dağılmaktan koruyamadı. Onların arzularının bir kısmı gerçekleşti. Sovyetler birliğindeki Türk Cümhuriyetleri özgürlüklerine kavuştular.

Bekir Çobanzade ve arkadaşlarının örgütlerle gerçekleştirmek istedikleri Vahid Türk-Tatar devleti kurma konusundaki fikirler Türk Cümhuriyetleri ve topluluklarının bakan ve başkanlarının toplantılarında gündeme getirildi. Bu yönde ilk adımlar atılmağa başlandı.

Kaynaklar

1. Adilov Memmed. (2007). Ön söz, Bekir Çobanzade “Seçilmiş eserleri” , “Şark-Garb” neşriyyatı, Bakü.

2. Babayev Adil. (1998). Bekir Çobanzade, Bakü.

3. Babayev Adil. (2003). Elimizin ve elmimizin soykırımı (I kitap), Bakü Universiteti neşriyyatı, Bakü.

4. Bünyadov Ziya. (1993). Kırmızı terror, Azərneşir, Bakü.

5. Fazıl Riza, Nagayev Safter. (2001). Kıyrımtatar Edebiyatının Tarihı (Kısa bir nazar), Akmescit.

6. Gahramanlı Nazif. (1994). Karasubazardan olan professor, Bakü.

7. Gasımov Celal. (1998). Repressiyadan deportasiyaya doğru, “Mütercim” neşriyyatı, Bakü.

8. Hüseyinoğlu Ali Şamil. Birleshik turk tatar devleti yaratmaq ugrunda shehit olan Bekir Sitgi Chobanzade \\ ученые записки таврического национального университета им. Вернадского. серия филология. социальные коммуникации. Том 25 (64), № 3, ч.1, seh.79-88

9. İsahanlı İsahan, Ferhad Ağazade ve latin alifbasına keçid, Journal of Azerbaijani Studies

10. Memmedov Adıgözel. (2012). Kremlin türk agentı Beriya - 0029 nömrəli iş. Bakü.

11. Otar İsmail. (1999). Kırımli Türk şairi ve bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade, Lebib Yalkın yayımları ve basım işleri A.Ş., - İstanbul.

12. Şamil Ali.(2012) Kırım sevgisi, KCI “Kırımdevokuvpedneşir” neşriyyatı, Simferopol, 200 seh.

“Bekir Sıtkı Çobanzade’nın Türk Halklarının Kültürel Etkileşim ve Degişiminde Rolu” məqaləsi (5. Uluslararası Etkileşim ve Medeniyetler Kongresi, “Kültürel Etkileşim ve Medeniyetler İttifakı”, 19-20 Səyir-Nisan-Апрель-Апрil 2013, Баяндамалар жинағы, Түркүстан, səh.267-276.) kitabında çar olunmuşdur.

AZƏRBAYCANLA SIX BAĞLI OLAN ASAN (HƏSƏN) SƏBRİ AYVAZOV

Özət

Asan Sabri Ayvazov yalnız doğulduğu Kırım, Kırım-Tatarlar arasında deyil, Türkiyədə, Azərbaycanda, Türkistanda da tanınan bir şəxsiyyətdir. Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə oxucu rəğbətini qazanmasına baxmayaraq Sovetlər Birliyi dönəmində onu gözdən salmaq üçün haqqında tənqid və təhqir dolu məqalələr yazılmış, kitabların səhifələri ona həsr edilmişdir. Antireklam reklama çevrildiyi kimi Asan Səbri Ayvazov haqqında yazılan tənqidlər də onun gündəmdə qalmasına, yaddan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra araşdırmaçılar yenidən Türk dünyasının millətsevər övladının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə və təbliğinə diqqəti artırmışlar.

Yaradıcılığının çicikləndiyi, ən məhsuldar yazıb-yaratdığı bir zamanda Sovet repressiya

maşını onu məhv etsə də, əsərlərinə qadağa qoysa da ideyalarını aradan qaldıra bilməmişdir. Onun əsərləri keçmiş qəzet, jurnalların səhifələrindən, Sovet sensorunun diqqətindən yayınmış kitabxanalardan, həbs olunmaqdan və çəzalandırılmaqdan qorxmayan insanların arxivlərindən toplanaraq nəşr edilməyə başlanmışdır. Çünki bu əsərlərin çoxu günümüzdə də aktuallığını itirməmişdir.

Açar kəlimələr: Asan (Həsən) Səbri Ayvazov (Eyvazov), Kırım, Azərbaycan, milli məsələ, türkçülük.

Giriş

Azərbaycanla sıx bağlı olan Kırım Tatarlarından biri də Asan Səbri Ayvazovdur. Tələbə yoldaşlarımız arasında bəzən Asan (onun adını və soyadını Azərbaycanda adətən Həsən və Eyvazov kimi yazırlar – Ə.Ş.) Səbrinin azərbaycanlılığı, yoxsa kırımlılığı olması haqqında mübahisələr də gedirdi. Azərbaycanda Eyvaz adı, Eyvazov soyadı yayğındır. Bəzi bölgələrimizdə isə bu adı Ayvaz kimi tələffüz edir və yazırlar.

1.Asan Sebri Ayvazova qarşı haqsız hücumlar

Sovet dönəmində Azərbaycanın istər orta, istərsə də ali məktəb dərslərlərində, proqrama daxil edilmiş dərslər vəsaitlərində Asan Səbri Ayvazovun adı çəkilməsə də, bəzi məqalə və monoqrafiyalarda tənqid hədəfinə çevrilmiş Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Haşimbəy Vəzirov və başqaları ilə eyni sırada onun da adı çəkilirdi. Bu adçəkmələr çox vaxt tənqid səviyyəsini aşaraq təhqir həddinə çatdırılırdı. Məsələn, Asan S.Ayvazovun 1907-ci ildə Bakı, «Füyuzat» jurnalının 15-ci sayında (29 aprel) çap olunan məqaləsi haqqında Qədim Mustafayev yazırdı: «H.S.Ayvazov *həyasızcasına* bildirirdi ki, «bu gün aramızda təqlid olmayan nasıl bir şey vardır ki, lisanımız da təqlid olmasın? Əlbisəmiz firənglərdən, qalpaqlarımız yəhudilərdən, botinlərimizi rumlardan alıyoruz, lisanımızı da osmanlı türklərini təqlid edərsək nə lazım gəlir? Osmanlılar...çalışmışlar, çabalamışlar ərəbdən almışlar, farsdan əxz etmişlər...

mükəmməl bir lisan sahibi olmuşlar... Lisanımızda qullarılan ərəbi, farsı sözlərinə gəlincə məhəbbəti milliyəsi olanlar ögrənə bilərlər» **(Mustafayev Q., 1973: 49)**

Qədim Mustafayev və Sovet dövrünün tərənnümçüləri ömürlərinin ortaq türk dilinin, ortaq türk mədəniyyətinin təbliğinə həsr edənləri tənqid və təhqir etməklə yanaşı, onların məqalələrini çap edən qəzet və jurnallara da hücum edirdilər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabın 32-ci səhifəsində oxuyurduq: «Kaspi»nin, «Tərcüman»ın millətçilik, islamçılıq meyllərinə qarşı çıxış edən qəzet («Şərqi-Rus» – Ə.Ş.), eyni zamanda qatı panislamist, pantürkist Əbdürrəşid İbrahimovun, habelə Ərtoğrul oğlu (Qazan), Rəşid bəy İsmailov (Buxara), Asan Səbri Ayvazov (Kırım) və b. millətçilik və dini ideologiyayı təbliğ edən məqalələrinə yer verilmişdir» **(Mustafayev Q., 1973: 32).**

Müəllif təkcə bir-iki qəzet-jurnalı tənqid etməklə kifayətlənmirdi. XX yüzilliyin ilk onilliklərində çap olunan milli ruhlu mətbuatı nəzərdə tutaraq yazırdı: «Şərqi-Rus» qəzetindən başlayaraq bütün klerikal, feodal-burjua, liberal

burjua mətbuatında Ə.İbrahimov, H.S.Ayvazov, Y.Akçuraoğlu, S.İbrahimov, İ.Qasprinski və başqa tatar ziyalıları panislamizmin, pantürkizmin təbliği üçün geniş fəaliyyət göstərmişlər» **(Mustafayev Q., 1973: 150).**

Sovet dönəmində ən çox tənqid hədəfinə çevrilən «Füyuzat» və füyuzatçılar idi. Azərbaycan Dövlət Universitetində dərslər deyən Qədim Mustafayev də «Füyuzat»ı tənqid edərək yazırdı: «O, («Füyuzat» – Ə.Ş.) milli məcmuə olmaqdan çox, nəinki ümumrusiya müsəlmanlarının, hətta ümumdünya müsəlmanlarının məcmuəsi olmaq iddiasını öz üzərinə götürmüşdü. «Füyuzat»da Ə.Hüseynzadənin «Abdulla Cövdət», «Mihət paşa», «Şamil və həfidi», «Baqeyialəmə bir nəzər», «Əhvali aləm», «Məcnun və Leylayi-islam», «Tolstoyçuluq nədir?», «Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi» və s. H.S.Ayvazovun «Həyatı-əqvam», «Təlimi-ətfal» və s. kimi silsilə məqalələrini, «Nədən bu hala qaldıq?» adlı dini-millətçi məzmun daşıyan «pyesi», A.Y.Talıbzadənin «Cameyi-islam nə deməkdir?» və s. məqalələri, habelə onun «İslam və məzahib» adlı «risaləsi» haqqında Əli Kamalın Türkiyə,

Misir həyatına, «ədəbi-tənqidi» məsələlərə dair məqalələri dərc olunmuşdu. Bu məqalələrdə «islamın keçirdiyi böhranın» səbəbləri, «ittihadi-islamın» məzmunu, elm ilə islamın bərişdirılması dini idealist-milliyətçi mövqedən şərh edilir, «İslam mədəniyyəti» Avropa mədəniyyətinə qarşı qoyulur, müsəlman aləmində ictimai-siyasi həyatın guya «özünəməxsus yolla» inkişaf edəcəyi göstərilir, «nicat məhəbbətdədir» şüarı irəli sürülərək «sınıf sülh» ideyası təbliğ edilirdi **(Mustafayev Q., 1973: 103-104)**

2. Tənqidin əks təsiri

Bu tənqidlər, qadağalar, çox vaxt əks təbliğat rolunu da oynayır, həmin məsələyə marağı daha da artırır. Mənim də Asan Səbri Ayvazovu tanımağıma, onun həyat və yaradıcılığını öyrənməyimə, onu böyük məhəbbətlə sevməyimə bu qadağalar şərait yaratmışdı.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsində oxuduğum illərdə (1968-1973) bizdən bir kurs aşağıdakı qruplara elmi ateizm dərsi deyən Qədim Mustafayevlə hərdən

görüşəndə kitabında yazdıqları ilə bağlı diskussiyaya girmək istəyəndə onun gözlərinin dərinliyində bir məhəbbət, sevinc olduğunu sezirdik. Dildə isə: «Kitabımı diqqətlə oxuduğunuza görə çox sağ olun!» deməklə söhbətdən yayınırdı.

Təkcə Qədim Mustafayev deyil, millətçiləri, pantürkist və panislamistləri tənqid edən müəlliflərin əksəriyyəti onların məqalə və kitablarını diqqətlə oxuduğumuzdan, onlarla mübahisəyə girişmək istəyimizdən məmnun qalsalar da, müzakirələrdən qaçırdılar.

Ali məktəblərdə ana dili dərsliklərinin azlığından əsas bilik mənbəyimiz müəllimlərimizin oxuduğu mühazirələr idi. Bəzi diribaş tələbələr isə müəllimlərin mühazirələrilə kifayətlənmir, ilkin mənbələrlə tanış olmağa çalışırdılar.

İlkin mənbələrin bir çoxuna isə nə kitabxanalarda, nə də arxivlərdə rast gəlmək olmurdu. Çünki onların əksəriyyətinin üzərinə «məxfi», «ən məxfi» qrifləri yazdıqlarından nəinki tələbələr, hətta müəllimlər də tanış ola bilmirdilər. Müəllimlərimiz mühazirələrində, bəzi alimlərin kitab və məqalələrində millətçi burjua ideoloqları

arasında tez-tez İsmail bəy Qasıralı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Haşım bəy Vəzirov, Əliabbas Müznib və başqa ideoloqlarla yanaşı, Asan Səbri Ayvazovun da adı çəkilirdi. Müəllimlərimizə sual verdikdə isə aydın və geniş cavab ala bilmirdik. Tələbə yoldaşlarımızın bir çoxu isə Asan Səbri Ayvazovu Azərbaycan türkü sayırdı.

Respublika kitabxanasında, universitetin və Elmlər Akademiyasının kitabxanalarında, bəzi ailə arxivlərində 20-ci yüzilliyin əvvəllərində çap olunmuş qəzetlərin saxlanması ərəb əlifbasını bilən gənclərin işini asanlaşdırırdı. Onlar həmin qəzetləri oxuduqda müəllimlərimizdən eşitdiklərimizdən tamamilə fərqli vəziyyətin olduğunu görürdülər.

Həqiqətləri bilmək, yazılanları oxuyub bilgi əldə etmək və özüm nəticə çıxarmaq üçün çətin də olsa, ərəb əlifbasını öyrəndim. Bundan sonra istədiyim vaxt «Tərcüman», «Həyat», «İrşad», «Açıq söz» və b. qəzet-jurnalları gözdən keçirə bilirdim. Asan Səbri Ayvazovun ömür yolu və yaradıcılığı ilə də bax beləcə, köhnə qəzetlərin səhifələrindən tanış oldum.

İnsafən onu deməliyik ki, müəllimlərimizin hamısı Asan Səbri Ayvazovu kəskin tənqid etmirdi. Onlar xüsusi xidmət orqanlarının, rəhbərliyin cəzasından qorxsalar da, mülayim şəkildə də olsa, xoş sözlər söyləyər, «onlar tənqid yazmasalar siz çoxlarını heç tanımazdınız» – deyərək milli düşüncəli aydınları tənqid edən müəllifləri də çılğın gənclərin hücumundan qorumağa çalışırdılar (**Şamil Ə., 2012: 85**)

3.Asan Səbri Ayvazovun Azərbaycanadakı fəaliyyəti

Bakıda 1963-cü ildə nəşr edilən «Azərbaycan kitabı (Bibliografiya) 3 cildə 1-ci cild, 1720-1920. 1-ci cildi tərtib edən Ə.Y.Əliyev») kitabının və 31-ci və 53-cü səhifələrində Asən Səbri Ayvazovun haqqında belə məlumat verilir:

Ayvazov Həsən Səbri. «Üsuli-Tədris və təlim tərbiyə». Mühərriri Həsən Səbri Ayvazov Alupka məktəbi müəllimi-sabiqi Kırım, Bakı, «Kaspi mətbəəsi», 1906, kitabxaneyi – «Həyat» ədəb. 233, səh. 23x15.

Ayvazov Həsən Səbri. «Nədən bu hala qaldıq?» Teatr mühərriri və naşiri Həsən Sabri Ayvazov 1907-78 səh. 1 portret 21x14 sm.

Azərbaycanın pedaqogika tarixinin araşdırıcısı A.Abdullayev 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» kitabında yazır: «Müəllif bu əsərdə (Söhbət «Usuli-Tədris və təlim tərbiyə» kitabından gedir – Ə.Ş.) dərs üsulları və pedaqogika haqqında geniş məlumat vermişdir. Hasan Səbri dil müəllimlərinə 12 qayda ilə dərs verməyi məsləhət görür. Məsələn, o göstərir ki: 1.Müəllimin nitqi qısa və aydın olmalıdır; 2. Tədrisdə əyaniliyə əhəmiyyət verilməlidir;3.Müəllimin izahatı inandırıcı olmalıdır; 4. Öyrədilən hər hansı bir sahənin səbəbi şagirdə aydınlaşdırılmalıdı, 5.Şagirdlərə yığcam, lakin dərin məlumat verilməlidir; 6.Elmlərin əsasını öyrədərkən nəzəriyyə ilə təcrübə arasında əlaqə yaratmalı və təcrübə (əməli) cəhətə daha artıq diqqət edilməlidir; 7.Hər bəhsi keçəndən sonra şagirdlərə həmin bəhsə aid müəyyən nəticə əldə etdirilməlidir; 8.Tədris tədricən asandan çətinə doğru, təkmilləşdirməyə doğru getməlidir;

9.Dərs müsahibə, sual-cavab üsullarına geniş yer verilməlidir; 10.Məşğələlərdə şifahi və yazılı suallardan istifadə etməlidir, 11.Müəllim mövzudan asılı olaraq, sinfin səviyyəsi nə üçün münasib olan üsullar seçilməlidir, 12.Yazı işlərinə diqqət edilməli, yazısız dərs olmamalıdır, əlifba dövründən başlanmış ta yuxarı siniflərə qədər həmin yazıya xüsusi əhəmiyyət verməlidir.

Bunlardan sonra müəllif «Üsuli-sövti» sərəlövhəsi ilə sövti üsulun mahiyyəti və aparılması yollarını da geniş surətdə izah etmişdir.

Kitabın sonunda «Məktəbin müəllimlərinə aid nizamnaməsi», «Məktəbin şagirdlərə aid nizamnaməsi» adı ilə məktəb rejimi barədə təlimat verilmiş və kitaba təhsil müddəti 5 il olan məktəblər üçün proqram nümunəsi də əlavə olunmuşdur» (**Abdullayev A. 1966: 255**).

Sovet dönəmində Asan S.Ayvazov kəskin tənqid olunmasına baxmayaraq, bu tənqidlər içərisində gözəl etiraflara da rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru, dövrünün ən nüfuzlu alimi və pedaqoqu sayılan Əli Sultanlı 1964-cü ildə

Bakıda nəşr etdirdiyi «Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixi» kitabında yazır: «Füyuzat» dramaturgiyası romantizmin ən səciyyəvi əlamətlərini özündə toplamış olan bir dramaturgiya idi» (**Sultanlı Ə., 1964: 194**).

Bu dramaturgiyanın əsası isə H.S.Ayvazovun «Füyuzat» jurnalının 12-ci sayında (əslində pyes jurnalın 1907-ci ildə nəşr edilən 12-ci sayının 187-190-cü səhifəsində, 14-cü sayının 217-222-ci səhifəsində, 15-ci sayının 232-235-ci səhifəsində, 16-cı sayının 254-256-cü səhifəsində, 16-cı sayının 287-288-ci səhifəsində, 20-ci sayının 317-320-ci səhifəsində, 21-ci sayının 335-336-cı, səhifəsində, 22-ci sayının 334-352-ci səhifəsində çap olunmuşdur – Ə.Ş) çap olunmuş «Nədən bu hala qaldıq?» pyesi ilə qoyulurdu. Ondan sonra 15 il içində yazılan 20-yə qədər pyesin «umumi xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, onlar tarixi keçmişə dönməkdəydilər. Onlardan bir qismi islam tarixinə, ikinci qismi Türkiyəyə və Türkiyə tarixinə baxaraq onlardan özlərinə mövzu seçməkdəydilər» (**Kəngərli-Əliyeva A., 2008: 58-59**).

4. Mədəniyyət mələyi

Bu cümlələr içimizdə bir rahatlıq yaratdığı kimi onu yazan müəllimlərimizə də hörmətimizi artırırdı. D.P.Ursun Asan S.Ayvazovu «Mədəniyyət mələyi» adlandırması millətsevər gənclərin dillər əzbərinə çevrilmişdi. Çox vaxt hökumət dairə-lərindən və ya yanımızdakı insanın xəbərçi ola biləcəyindən ehtiyatlananda Asan S.Ayvazovun adının əvəzinə «mədəniyyət mələyi» deməklə kifayətlənirdik. Qarşı tərəf də kimdən söz açdığımızı anlayırdı.

O zaman çoxlarımız üçün aydın deyildi ki, 1878-ci il may ayının 6-da Alupkadakı kasıb bir ailədə doğulan, bitirdiyi mədrəsədə xocalıq edən, İstanbulda, Qahirədə təhsilini artıran, «Tərcüman» qəzetinə məqalələr yazan, hətta bir müddət qəzetin redaktoru olan Asan Səbri Ayvazov nədən Azərbaycanla bu qədər bağlı olmuşdu? Nədən Ağməscid-Simferopolda 1917-ci ildə nəşrinə başladığı «Millət» adlı gündəlik siyasi, ictimai, iqtisadi, ədəbi qəzeti 1918-1919-cu illərdə Bakıda çap etməli olmuşdur?

Peterburqdakı Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivindəki 821-ci fondun siyahı 133, iş 472-də olan Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin bir məlumatında deyilir: «İstanbul müsəlman cəmiyyətinin rusiyalı başçıları, məsələn, Əbdürrəşid İbrahimov, şair Akçurin və publisist Ağayev son zamanlar öz ideyalarının yayılması yolunda səylə çalışırlar. Rusiya müsəlmanları içərisindəki güclü yüksəliş onların işi üçün əlverişli zəmin yaradıb. Onlar Rusiya müsəlman əhalisi arasında populyar olmalarından istifadə edirlər. Türkiyə və Misir dövrü mətbuatında türk və ərəb dillərində çap edilən kinli russofob məqalələrin hamısı onların qələmindən çıxır. Adlarını çəkdiyim şəxslər Rusiyanı həmişəlik tərk etsələr də, hazırda şəxsi yazışmaları yolu ilə rus müsəlmanları ilə möhkəm əlaqə saxlayırlar. Eyni zamanda onlar İstanbuldakı panislamist təşkilatın görkəmli xadimləridirlər».

«Rusiya müsəlmanları içərisindəki güclü yüksəliş»i təmin edənlər isə Asan Sərbi Ayvazov və onun məsləkdaşları idi. Asan Səbrinin Azərbaycandakı məsləkdaşlarının sayı Kırımдықılardan heç də az deyildi. Baxmayaraq ki,

Rusiyanın hakimiyyət orqanları Bakıdan Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, Əhməd Kamal Rasim oğlu, Xalid Xürrəm Səbribəyzadə, eləcə də Rusyanın başqa yerlərindən və Ə.İbrahimov, H.S.Ayvazov Y.Akçuraoğlu və başqalarının vətənlərini tərk edərək İstanbula getməyə məcbur etmişdi. Onlar Rusiyadakı məsləkdaşlarının dayağıyla İstanbulda «İttihadi-islam» (1909), «İttihadi Məhəmmədiyə» (1909), «Türk dərnəyi» (1908), «Türk ocaqları» (1910), «Türk yurdu cəmiyyəti» (1911), «Cəmiyyəti-elmiyyəyi-islamiyyə» və s. yaratmış, «Taarifi-müsəlman» (1910), «Siratül-müstəqim» (1908), «Səbil ül-Rəşad» (1911-ci ildən «Siratül-müstəqim»in davamı kimi), «Türk yurdu» (1911-ci ildən) və s. qəzet və jurnalları nəşr edərək müxtəlif yollarla vətənlərinə göndərmişlər. Bu da Rusiyanın hakimiyyət orqanlarını bərk narahat etmişdir.

«Tərcüman»da, «Füyuzat»da, «Vətən xadimi»ndə, «Millət»də və b. qəzet-jurnallarda H.S.Ayvazovun çap etdirdiyi məqalələr günümüzədək aktuallığını qoruyub saxlamışdır. «Füyuzat» jurnalının 1906-cı ildə nəşr olunan 2-ci sayındakı «Həyat»ın qürubundan «Füyuzat»ın

tülulundan hasil olan təəssüratım» (səh.25-27), 3,4 və7-ci saylarındakı «Həyati-əqvan nə ilə qaimdir?» (səh. 42-43, səh. 59-60, səh. 106-108), 5-ci sayındakı «Bəşər və səy» (səh. 74-76), 6-cı sayındakı «Kırımlılar nə üçün tənqid edilmişdir?» (səh. 93-96) və «Həyatı ailə və ailəçilərimiz» (səh.93-96), 1907-ci ildə nəşr olunan 7-ci sayındakı «Qivai mənəviyyə» (səh.107-108), 13-cü “sayındakı «Təlimi-ətraflı məsələsi» (səh.200-203), 16-cı sayındakı «A.H.S. Lisan qovğası» (səh.251-254), 17-ci sayındakı «Əsarət qurbanları» (səh.263-265), 25-ci sayındakı «Qadınlar və qadınların əhəmiyyəti» (səh. 415-416) məqalələri müəllifin məhsuldar yaradıcılığından xəbər verir (“Füyuzat”, 2002).

5. Siyasi mubarizənin önündə

Kəndlilər tərəfindən İkinci Dövlət dumasına deputat seçilən idtedadlı publisist, islahatçı görüşlərilə seçilən Rəşid Mehdiyev 1906-cı il may ayının 1-dən Qarasubazarda «Vətən xadimi» qəzetini nəşrə başlayır. Həftədə dörd sayı çıxan bu qəzetə redaktorluq (mühərrirlik) Asan Səbri

Ayvazov edir. Millətin qəflət yuxusundan oyanmasında, tarixi keçmişini öyrənməsində, azadlıq uğrunda savaşa hazırlanmasında qəzetin rolu böyük olur. Bundan qorxuya düşən hökumət «Vətən xadimi» qəzetini 1908-ci ildə bağlayır.

Özünü həmişə İsmail bəy Qasıralının tələbəsi sayan Asan Səbri onun həm də köməkçisi və məsləkdaşı olmuşdur. «Tərcüman» qəzetinin redaktorluğunu da İsmailbəy Qasıralı məhz Asan S. Ayvazova həvalə etmişdi. İsmail bəy Qasıralı dünyasını dəyişəndə onun başı üzərində olan və onun son sözlərini Türk dünyasına çatdıran da Asan Səbri olmuşdur.

Xalqını oyandırmaq, onları zülmə, istismara, müstəmləkə-çiliyə qarşı mübarizəyə səfərbər edən Asan Səbri təqib və təzyiqlərdən qurtulmaq üçün bir müddət Moskvaya gedir. Oradakı Lazarev adına Şərqsünaslıq İnstitutunda dərs deyir. Lakin Azərbaycanla əlaqəsini yenə də kəsmir. Bakıda nəşr edilən qəzetlərin Moskva müxbiri kimi də fəaliyyət göstərir. 1910-cu ildə Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi (Baş Naziri) olan Hüseyn Hilmi Paşa ikinci dəfə istefa verərək Avropa səyahətinə çıxır. Oradan da Rusiyaya

dönən Hüseyn Hilmi Paşa Rusiya çarı İkinci Nikolay və xanımı, eləcə də o zamankı baş nazir Stolpin tərəfindən hörmət və ehtiramla qarşılır. Rusiyaya səfər edən ilk Osmanlı baş naziri Hüseyn Hilmi Paşa Peterburqla tanış olmaqla kifayətlənmişdir. O, 1910-cu ilin aprelin 8-də Moskvaya gəlir.

Moskvada Asan S.Ayvazov Hüseyn Hilmi Paşaya tərcüməçilik etməklə yanaşı, onun haqqında xəbərləri və aldığı müsahibələri Bakıda nəşr edilən «Həqiqət» qəzetinə göndərir. Diqqətçəkən bir cəhət odur ki, Osmanlı dövlətinin istifadədə olan baş naziri Rusiyanın dövlət rəhbərlərini avtomobillərlə deyil, Murtuza Muxtarov və Şəmsi Əsədullayevin avtomobillərlə gəzir.

Moskvada məscidlərə gedən, müsəlmanların öndəgədənlərlə görüşən Hüseyn Hilmi Paşa oradan Nijni Novqoroda gedir. Kazan şəhərində ona göstərilən maraq və diqqətə görə üç gün qalmalı olur. Paşa Kazandan da Samaraya gedir. Həştərxana da getməsi əvvəlcədən planlaşdırılsa da, nədənsə Samaradan geri qayıdaraq, Rusiya

tabeliyində olan Varşavaya, oradan da İstanbula dönür.

Osmanlı dövlətinin istifadədə olan sədrəzəminin Rusiya səfərinin Qafqazda, Türküstanda, İranda və b. yerlərdə təbliğində Asan Səbrinin Bakıda çap olunan məqalələrinin böyük rolu olmuşdur.

Asan Səbri Ayvazov harada yaşamasından, harada işləməsindən asılı olmayaraq maarifçiliklə yanaşı, ictimai-siyasi fəaliyyətlə də məşğul olur. Bəzən də vətəninə çətin durumdan qurtarmaq üçün yaradıcılığına ara verib dövlət quruculuğu ilə məşğul olur.

1917-ci ilin fevralında Rusiyanı sarsıdan inqilab Kırımdan da yan keçmədi. Kırımın vətənpərvər və millətsevərləri ölkələrini azad və müstəqil görmək üçün ayağa qalxır. Müstəqil dövlətlərini də qura bildilər. 1917-ci il martın 26-da Kırım Xalq Cümhuriyyəti elan edilir və Noman Cihan Çelebinin (Çelebiyev) rəhbərliyində Kırım Millî hökuməti qurulur.

Kırımında çağırılan məşhur Birinci Qurultayın əsas təşkilatçılarından biri də Asan Səbri Ayvazov olur. 1917-ci il noyabrın 17-də Kırımında

ilk dəfə qadınların da tam hüquqlu vətəndaş kimi iştirak etdiyi bir seçki keçirilir. Aralarında qadınlar da olan 76 deputat Bağçasarayda toplaşır. Kırım Müsəlmanları İcra Komitəsi adından Noman Cihan Çələbi onları salamlayır. 1917-ci il noyabrın 26-da Qurultay nümayəndələri Xan camidə namaz qıldıqdan sonra Kırım Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Noman Çələbi toplantını açır. Qurultayda Kırım Xalq Cümhuriyyətinin Anayasasını (konstitusiyasını) hazırlamaq üçün komissiya yaradır. Bu komissiyaya Noman Cihan Çələbi, Cafer Seyd Ahmet, Cafer Ablaş, Asan Səbri Ayvazov üzv seçilir. (**Kandimov Y., 1991: 16**). Onların hazırladığı Anayasa geniş müzakirədən sonra qurultay iştirakçıları tərəfindən dekabrın 13-də qəbul olunur. Qurultay Kırımı bütün həyatı idarə etmək üçün ciddi addımlar atır. Ölkədə parlamentli respublika yaradıldığı elan olunur. Asan Səbri Ayvazov yeni yaradılmış parlamentə sədr seçilir.

Qurultayda Kırımdan kənar olan əsgəri birliklərin vətənə gətirilməsi qərara alınır. Erkan-1 Harbiye Rəisi (Hərbi nazir) Cafer Seyit Ahmet

Ukrayna cəbhəsindəki Kırım Süvari bölüklərini gətirmək üçün çox çətinliklə də olsa, Kiyevə gedir. Süvari alaylarını Kırımaya yola salmağa başlayır. Fəqət Rumıniya cəbhəsindəki müsəlman və tatar əsgərlərdən ibarət 28.000 nəfərlik ordu məsafənin uzaqlığından və bölgədəki qarışıqlıq ucbatından, dəmir və şosse yollarının normal işləməməsindən vaxtında Kırımaya gətirmək mümkün olmur.

Asan Səbri Ayvazovun 1917-ci il iyulun 27-də nəşrinə başladığı gündəlik siyasi, ictimai, iqtisadi, ədəbi «Millət» qəzetinin 132 sayını dekabrın 19-na kimi çap edə bildi. Qurduqları hökumətin bolşeviklər tərəfindən qan içində boğulması, hökumətin başçısı Noman Çələbi Cahanın şəhid edilməsi, ölkədə yaranmış qarışıqlıq Asan Səbrini yenidən Bakıya gəlməyə məcbur edir. Nazim Axundovun hazırladığı «Azərbaycan mətbuatı (Bibliografiya)» kitabında «Millət» qəzetinin Bakıda 1918-ci il fevralın 1-dən dekabrın 30-dək 186, 1919-cu il avqustun 15-də yalnız bir sayının çap edildiyi göstərilir (Axundov N., 1965).

Sovet hakimiyyəti illərində daima tənqid edilən Asan Səbri Ayvazovun nəşr etdiyi «Milliyyət» qəzetinin Azərbaycanın kitabxanalarında 65, 67, 68, 70-86, 89, 91-176 saylarının qorunub saxlanmasını hünər saymaq olar.

Lakin bolşeviklər Kırımında çox duruş gətirə bilmir. 1918-ci ilin yazında Almanlar onları yarımadadan vurub çıxarır və "müsəlman korpusu"nu tərksilah edir. General Masey Sulkeviç əsasən Polşa tatarlarından ibarət bir qrup zabitlə Kırma gəlir. Burada o, alman hərbi komandanlığı ilə əldə edilmiş razılıq əsasında Kırım hökumətini formalaşdırmağa başlayır. Özü hökumətdə baş nazir postunu tutmaqla yanaşı müdafiə və daxili işlər naziri vəzifələrini də icra edir. Xarici işlər naziri vəzifəsinə Kırım tatarlarının tanınmış liderlərindən biri, sonralar Türkiyədə və Polşada Kırım siyasi mühacirətinin rəhbəri və Kırım dövlətçiliyi ilə bağlı bir sıra tədqiqatların müəllifi kimi məşhurlaşan Cafer Seyid Ahmet təyin edilir. Ədliyyə naziri postu milliyyətçə Litva tatarı Aleksandr Əhmədoviçə (sonralar, 1928-ci ildə Polşa Senatının üzvü

seçilmişdi) həvalə olunmuşdu. Yerli rus icmasının nümayəndələri Nikiforov və Nikitin müvafiq surətdə maliyyə və sənaye-ticarət naziri vəzifələrini tuturdular. Kırımdakı alman icmasının təmsilçisi Friman kənd təsərrüfatı və təchizat naziri vəzifəsinə təyin olunur.

1918-ci il iyun ayında hökumətdə aparılan yerdəyişmə və yeni təyinatlarda Kırım-Tatarı Mustafa Mirzə Kırçaq kənd təsərrüfatı, rus generalı Çarikov təhsil, Polşa tatarlarından general Aleksandr Milkevski müdafiə, Litva tatarı Boquşeviç dövlət əmlakı, polyak Donbrova təchizat naziri vəzifələrinə təyin edilirlər.

Məhəmməd Sulkeviç 1918-ci il iyunun 25-də elan etdiyi memorandumda bildirilirdi ki, “mövcud şəraitdə onun təmsil olunduğu hakimiyyətin qarşısında dayanan əsas vəzifə keçmiş Rusiya imperiyasının taleyi müəyyənləşənə və yeni yaranmış dövlətlərlə bağlı situasiya aydınlaşana qədər Kırım yarımadasının müstəqilliyini qorumaq və milli mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün Kırım əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etməkdir” (**Quliyev V., 2009: 321**).

“Yeni dövlətin hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmək üçün Məhəmməd Sulkeviç Kırım Seyminin fəaliyyətə başlamasını zəruri sayırdı. Yarımada əhalisinin 40 faizini təşkil edən Kırım tatarlarının dini və mədəni problemlərin həllində muxtariyyət hüququnu tanımaqla, Kırım-tatar parlamentinin - Qurultayın və onun komissiyalarının fəaliyyətini təqdir etməklə bir sırada əhalinin bütün təbəqələrinin və milli icmaların hamısının öz nümayəndələrini göndərdiyi Seym vasitəsi ilə Kırımın gələcək siyasi quruluşunu müəyyənləşdirməyi daha etibarlı və vacib hesab edirdi.

Lakin Seymə seçkilərin keçirilməsi uzun vaxt və ciddi hazırlıq tələb etdiyindən, dəyişən şərait isə hər gün qarşıya yeni vəzifələr qoyduğundan hökumət başçısı kimi Sulkeviç özü bir sıra qanun qüvvəsində olan hüquqi aktlar qəbul etmişdi” **(Quliyev V., 2009: 321).**

Bizcə Məhəmməd Sulkeviçin qəbul etdiyi qanunlar sırasında ən önəmlisi geriyə mühacirət (reemigrasiya) haqqında qanun idi. Bu qanun 150 ilə yaxın davam edən Rusiya işğalı dövründə zorakı yollarla Türkiyəyə və Rusiyanın daxili

quberniyalarına köçürülmüş Kırım-Tatarlarının maneəsiz şəkildə ata-baba yurdlarına qayıtmalarına imkan verirdi.)

Durumun getdikcə ağırlaşdığını görən Cafer Seyit Ahmet, Seyitcəlil Xəttat, Asan Sebri Ayvazov, Ahmet Özanbaşı, Amdi Bəkirzadə və Xəlil Çapçaqçının iştirakı ilə gizli bir toplantı təşkil edilir. Toplantıda qərara alınır ki, Asan S.Ayvazov Osmanlı dövlətinə səfir göndərilsin. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Osmanlı dövlətinə düşmən gözüylə baxan ruslar bununla razılaşmayacaqlar. Odur ki, qərarlarını yalnız Baş Nazir Süleyman Sulkeviçə dedilər və ondan xahiş etdilər ki, məsələ reallaşanaqədək heç kimə heç nə deməsin.

Əslində bu məsələ yeni deyildi. Xarici İşlər Naziri Cafer Seyit Ahmet 1918-ci ilin aprelində Osmanlı Dövlətinin Sədrəzəmi (Baş vəziri) Tələt Paşadan Kırımnda səfirlik açmalarını xahiş etmişdi. O da bunun reallaşması üçün Kırım hökumətinin İstanbulda bir elçilik açmasının lazım gəldiyini vurğulamışdı.

1918-ci il avqustun 1-də İstanbula gələn Asan S.Ayvazov təcili mətbuat konfransı çağırır,

gəlişinin məqsədini açıqlayır və Kırım Hökuməti Dərsədət Mümessili Siyasiliyi adıyla konsulluq fəaliyyətinə başlayır. Türkçülüyün ideoloqlarından biri kimi tanınan Asan Səbri İstanbulda böyük hörmətlə qarşılır və o, Kırımın müstəqilliyi ideyasına Osmanlı dövlətinin mənəvi-siyasi dəstək verməsinə nail olur. Azərbaycan hökumətinin başçısı Məhəmmədəmin Rəsulzadə Osmanlı paytaxtındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə 1918-ci il avqustun 4-də yazdığı mək-tubunda da qələm və əqidə dostu Asan Sebri Ayvazovun İstanbulla gəlməsi və diplomatik fəaliyyətə başlaması haqqında məlumat verilir, onunla sıx əlaqə qurmalarını tövsiyə edir (**Quliyev V., 2009: 324**).

Kırım hökumətinin rus üzvləri Asan.S.Ayvazovun İstanbulda işə başlamasından bərk əsəbləşərək onun fəaliyyətini qanunsuz sayırlar. Lakin Asan Səbri ruhdan düşmür, fəaliyyətini davam etdirir. O, var gücü ilə Kırımın Almaniyanın koloniyasına çevrilməməsinə çalışır. Osmanlı hökumətinin üzvləri ilə, İstanbul

ziyalıları ilə yaxından tanışlığı və dostluq əlaqələri onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Osmanlı Hərbi nazirliyinin gizli təhsisatından Kırım-Tatar Milli İdarəsinə 100.000 Osmanlı lirəsi ayrılmasına nail olur.

Kırımın müstəqilliyini qoruyub-saxlamaq üçün bir neçə istiqamətdə ardıcıl və düşünülmüş fəaliyyət göstərilə də beynəlxalq vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Bir tərəfdən Ukrayna Radası Qurultay işyirakçılarına təbrik məktubu göndərir, o biri tərəfdən Kırımı «tarixi torpaqları» kimi öz tərkibinə qatmağa can atırdı (**Quliyev V., 2009: 323**).

Ukrayna hökuməti 1918-ci ilin iyulunda yarımadaı iqtisadi blokadaya alır. „Bu məqsədlə Kırım hökumətinin Ədliyyə Naziri Aleksandr Əhmədoviçin başçılığı ilə 1918-ci ilin sentyabrında Kiyevə nümayəndə heyəti göndərilmiş və Ukraynanın yarımadaı qarşı apardığı "gömrük müharibəsinin" qarşısını qismən almaq mümkün olmuşdu“ (**Quliyev V., 2009: 324**).

Birinci Dünya Müharibəsində Almanıyanın və Osmanlının məğlubıyyətə uğraması, Tələt

Paşanın istefası ayrılmış pulların Kırırma gətirilməsini əngəlləyir. Lakin o, yenə də ruhdan düşmür, Əhməd İzzət Paşanın rəhbərlik etdiyi hökumətlə, xüsusən, xarici işlər naziri Nəbi Bəylə əlaqəsini kəsmir. 1919-cu il yanvarın ortalarında İstanbulla qalır və Kırımın hüquqlarını qoruyur.

Yeni-yeni möhkəmlənməyə çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də Kırımdakı soydaşlarının taleyini diqqətlə izləyir. “1918-ci il noyabrın 1-dən Azərbaycanın Ukraynadakı diplomatik nümayəndəsi Mir Yusif Vəzirova (Çəmənşəminli) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Kırımda da təmsil etmək tapşırıldı. Öz növbəsində, Kırım hökuməti də qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq, Qara dəniz hövzəsi, xüsusən də limanları ilə bağlı razılaşdırılmış siyasət məsələlərini müzakirə etmək üçün öz nümayəndəsi Əli Aleksandroviçi 1918-ci il noyabrın əvvəlində Azərbaycana göndərdi.

Azərbaycan Hökumətinin elçisi Mir Yusif Vəzirov 1919-cu ilin yanvarında Simferopolda Kırım türk parlamentinin sədri Seyid Camal

Xəttatovla və milli direktoriyanın başçısı S.Misxarlı ilə görüşdü və Cümhuriyyətin Kırım türklərinin milli müstəqillik uğrunda mübarizəsini müdafiə etdiyini bildirdi. Azərbaycan Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski 1919 il yanvarın 14-də Kırım türk milli direktoriyasının başçısı S.Misxarlıya göndərdiyi məktubda onun Hökumətinin Kırım müstəqil dövlət kimi görməyi arzu etdiyini və Paris sülh konfransında Kırım nümayəndəsinin Azərbaycan nümayəndəliyi ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyini bildirdi.

1919 il martın 19-da doktor Cəfər bəy Rüstəmbəyov Azərbaycan Cümhuriyyətinin Krimda və Kubanda diplomatik nümayəndəsi və ticarət agentı təyin edildi. Lakin 1919-cu il aprelin 9-da Kırımın Qırmızı ordu tərəfindən işğalı, iyulun 1-də isə yenidən Denikin ordusunun əlinə keçməsi onun müstəqilliyinə qəti olaraq son qoyduğu üçün Cəfər bəy Rüstəmbəyovun bu missiyanı icra etməsi mümkün olmadı. Ona görə də, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi bölgədə baş verən prosesləri yaxından izləmək üçün 1919-cu il sentyabrın 22-də iqtisadçı alim Şeyx Əli

Hüseynovu Azərbaycanın Kırıda konsul agentini təyin etdi” (**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004: 203-204**)

1919-cu ildə daha çox ağqvardiyaçılar kimi tanınan, Rusiyada zor gücünə hakimiyyəti ələ almış bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan «Könüllü ordu» və ya general Anton Denikin (16.12.1872-08.08.1947) rəhbərlik etdiyi Rusiyanın Cənubundakı Baş Silahlı Qüvvələr Kırımı işğal etməklə bölgədə vəziyyəti daha da gərginləşdirir. 1920-ci ilin aprelin 4-dən isə Anton Denikin hakimiyyəti general Pyotr Nikolayeviç Vrangelə (15.08.1878-25.04.1928) verərək xaricə gedir. General P.N.Vrangelin rəhbərlik etdiyi «Könüllü ordu» Kırıda at oynatmağa başlayır.

6.Siyasət və dövlət quruculuğundan ictimai işlərə

1920-ci ilin noyabrında bolşeviklər ağqvardiyaçı adlandırdıqları hərbi qüvvələrə qalib gələrək Kırımı yenidən işğal edir və 1921-ci il oktyabrın 18-də RSFSR-in tərkibində Kırım Muxtar

Sovet Sosialist Respublikasını yaratdıqlarını elan edirlər.

Bolşeviklər hakimiyyəti zorla ələ ala bilsələr də, onların dövlət idarələrində, məktəblərdə, xəstəxanalarda çalışacaq ki-fayət qədər kadrları yox idi. Odur ki, burjua kadrları adlandırdıqları mütəxəssislərdən, hətta bolşevikləri sevməyən kadrlardan da istifadə etmək məcburiyyətində idilər.

Bolşeviklər Asan Səbri Ayvazovun keçmiş fəaliyyətini yaxşı bilsələr də, ondan imtina edə də bilmirlər. Onu Kırım MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin tərcümə şöbəsində işə götürürlər. Bölgənin iqtisadi durumunun ağırlığını, yüzlərlə insanın acından öldüyünü görən bolşevik rəhbərləri vəziyyətdən çıxmaq üçün Türkiyəyə müraciətdən başqa yol görmürlər. Kırım Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1922-ci il martın 2-4-də keçirdiyi ikinci sessiyasında Türkiyə Böyük Millət Məclisinə yardım üçün müraciət etməyi və bu məqsədlə bir nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır. Asan Səbri Ayvazov yenidən gənc Türk Respublikasına elçi göndərilir.

Asan S.Ayvazov və katibi Mamut Nedim uzun və ağır səfərdən sonra aprelin 17-də Ankaraya gəlib çata bilir. Türkiyədəki Sovet böyük elçisi Semyon Aralov Asan S.Ayvazovu xoş qarşılayır və onu səfirliyin müşaviri vəzifəsinə götürür. İki gün sonra isə Kırımда aclıq çəkənlərə yardım toplamaq məqsədilə Cafer Seyit Ahmetin başçılığı ilə Ankaraya yeni bir heyət də gəlir.

Asan S.Ayvazovun və Cafer Seyit Ahmetin birgə fəaliyyəti, qəzetlərə verdikləri müsahibələr, dövlət xadimləri və iş adamları ilə apardıqları söhbət öz bəhrəsini verir. Aclıq və səfalət içərisində olan gənc Türkiyə Kırımа yardım toplama kampaniyasına başlayır.

Kırım aclarına yardım üçün təşkil edilmiş mərkəzi komitə genişləndirilir. Buraya deputatlar, paşalar, Ankara qubernatoru, Ankara Müftisi və b. daxil olurlar. Təşkilatın rəhbərliyinə məşhur generallardan Refet Paşa seçilir. Onun rəhbərliyi ilə aprelin 25-də keçirilən ilk toplantıda bütün Anadolu və İstanbul xalqına yardım üçün müraciət edilir. Toplanacaq yardımlarının Hilal-i Əhmər (Qızılay) Cəmiyyəti hesabına yığılması qərara alınır.

Bu toplantılara Azərbaycanın Türkiyədəki elçisi İbrahim Əbilov, yazıçı və ictimai xadimlərdən Yunus Nadi, Yusuf Akçura və Ağa Gündüz, deputatlar Mahmut Esad və Tefvik Rüşdü kimi çox məşhur adamlar iştirak edirlər.

Türkiyədən Kırımaya göndərilən birinci yardım kampaniyasında Anadoludan və İstanbuldan toplanan 1000 çuval un, ikinci dəfə isə 2000 çuval un, 696 sandıq səbzə və ət konservləri olur. Xalqını aclıqdan qurtaran, bununla da bolşevikləri də çətin vəziyyətdən çıxaran A.S.Ayvazov 1922-ci ilin sonunda vətənə dönür. Sovet məmurları yerlərini möhkəmlətdikcə Asan S.Ayvazov kimi nüfuzlu və bacarıqlı insanlara da münasibətləri dəyişir.

7.Elmi-pedaqoji fəaliyyəti

Savadsız, məhdud dünyagörüşlü insanların rəhbərliyi altında işləməyin mümkünsüz olduğunu görən Asan Səbri Ayvazov 1922-ci ilin sonlarında Kırım Pedaqoji İnstitutunda Ərəb və Türk dillərindən dərs deməyə başlayır. 1923-cü il iyun ayında onun ədəbi və ictimai-siyasi

fəaliyyətinin 25 illik yubileyini qeyd edirlər. Yubileydə Asan S.Ayvazovun üç cildlik «Kırım-Tatar dili və ədəbiyyatı tarixi» yazdığını qeyd edirlər.

Azərbaycanla əlaqəsini kəsməyən Asan Səbri Ayvazov 1926-cı il fevralın 26-da Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya gəlir. Qurultayın 131 nümayəndəsi arasında ən fəal iştirakçılardan biri də Asan Səbri olur.

Qurultay iştirakçısı milliyyətçə alman olan T.Menzel Qurultayı məşhur türkoloq V.Radlovun şərəfinə, Türkiyədən gələn nümayəndələr isə İsmail bəy Qasıralının şərəfinə keçirilməsini təklif etmişlər. Hər iki təklif qəbul olunduqdan sonra Türk xalqlarının dilinə, tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə həsr edilmiş 17 iclas keçirilir və bu iclaslarda 38 məruzə dinlənilir.

Qurultayda çıxış edən Asan Səbri türk xalqlarının dillərinin anlaşılıqlı olduğundan bir-birlərini asanca başa düşdüklərindən söz açır. “Türkiyədə, Qazanda, Özbəkistanda elə bir ziyalı, mədəni türk yoxdur ki, Nəvainin əsərlərini

həvəslə oxumasın”, – deyə fikrini isbat edir **(1926-cı il Bakı Türkoğlu..., 2006: 206).**

1926-cı il martın 6-da başa çatan Qurultayda Kırım-Tatarlarından Asan Səbri Ayvazovla yanaşı Osman Aqçoqraqlı, Bekturə Şevqi, İsmail Lemanov, Mamut Nedim, Xabibulla Abdureşid oğlu Odabaş, Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə və Yakum Memet oğlu Yakubkamal iştirak etmişdilər. Bu da əhalinin sayına görə Kırımlıların daha çox olduğunu göstərir.

Asan Səbri Azərbaycanda səfərdə olduğu müddətdə köhnə dostlarının çoxunu Bakıda görə bilmir. Onların bəziləri bolşeviklər tərəfindən güllələnmiş, bəziləri həbsxanalara göndərilmiş, bəziləri mühacirətə getmək məcburiyyətində qalmışdı. Buna baxmayaraq o, Kırıma yeni əhval-ruhiyyə, yaranmış vəziyyətdən beynəlmiləlçilik, kasıb-kusubun rifahı naminə adı altında istifadə etmək Türk xalqlarının birliyi uğrunda mübarizə əzmi ilə qayıdır.

Türk xalqlarının latın əlifbasına keçməsinə böyük xidmətləri olan, 1927-ci ildə keçirilən Birinci və 1929-cu ildə keçirilən İkinci Ümumkırım dil konfranslarında məruzələr edən

Asan Səbri 1927-ci ildə «Latın əlifbasına dair», «Oktyabr inqilabı və tatar münəvvərləri», 1928-ci ildə «Qiraət kitabı», «Meyus şairlərimiz» və başqa əsərlərini çap etdirir, «Yeni dünya», «İleri», «Oxul işləri» jurnallarına dilçiliklə bağlı silsilə məqalələr yazır, latın əlifbasıyla çap olunan «Kozaydın» jurnalına redaktorluq edir (**Fazıl R., Naqayev S., 2001: 226**).

Vilyam Şekspirin «Otello» faciəsini Haşimbəy Vəzirovla birlikdə tərcümə edən (Azərbaycan teatrının salnaməsi, 1975: 565) Asan Səbri Ayvazov İvan Turgenevin «Babalar və balalar» əsərindən parçalar, Çexovun 20-dən çox hekayəsini, Tolstoyun və b. rus klassiklərinin, Lonqellinin «Tayfun», Kunt Qamsunun «Yarım ay altında» dramını ana dilə tərcümə etmişdir (**Fazıl R, Naqayev S., 2001: 226**).

Azərbaycanla əlaqəsini kəsməməyə çalışan Asan Səbri Ayvazov Azərbaycan teatrlarında tamaşaya qoyulan əsərlər haqqında «Na rubeje Vostoka» jurnalına və b. rusdilli mətbuata olduqca dəyərli məqalələr də yazmışdır (**Cavid – ömrü boyu, 1982: 207, 219**). Bu məqalələr belə

qənaət yaradır ki, o, Bakıda 1927-28-ci illərdə olmuş və teatr tamaşalarına baxmışdır.

Sonuc

Asan Səbri Ayvazovu keçmişdəki ictimai-siyasi fəaliyyətinə, yazdığı məqalə, pyeslərə görə 1932-ci ildə çalışdığı pedaqoji institutdan işdən çıxarırlar. Bununla da ondan əl çəkmirlər. 1937-ci il aprelin 4-də 59 yaşlı vətənpərvər ədibi həbs edib 1938-ci il aprelin 4-də güllələyirlər (**Fazıl R, Naqayev S., 2001: 227**).

Diqqəti cəkən odur ki, 1937-ci ildə Azərbaycanda həbs olunan, güllələnən aydınların istintaq materiallarında da Asan Səbri Ayvazovun adı tez-tez çəkilir. Demək DTK (KQB) istintaqda da onu azərbaycanlı məsləkdaşlarından «ayırmağı» lazım bilməyib.

Qaynaqlar

1. Abdullayev A. (1966). Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı.

2. Axundov Nazim (1965). Azərbaycan mətbuatı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

3. Azərbaycan kitabı (1963). (Bibliografiya) 3 cildə I cild 1720-1920. (Birinci cildi tərtib edəni Ə.Y.Əliyev), Bakı.

4. Azərbaycan teatrının salnaməsi. 1850-1920 (toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi Qulam Məmmədli). (1975). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası.(2004). İki cildə, Birinci cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı.

6. Cavid-ömrü boyu (Həyat və yaradıcılıq səlnaməsi 1882-1941). (1982). “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı.

7. Kandimov Yunus. (1991). 1917 sene Kurultay. O nasıl olğan edi (oçerk). “Abdet” qəzetinin nəşri, Bağçasaray.

8. Kəngərli-Əliyeva Aybəniz. (2008). Azərbaycanda romantik türkçülük, İstanbul.

9. Qəhrəmanlı Nazif. (1994). Qarasubazardan olan professor, Bakı.

10. Quliyev Vilayət. (2009). Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: General

Masey Sulkeviç, Son illərin yazıları, “Ozan” nəşriyyatı, Bakı.

11. Mustafayev Qədim. (1973). 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı.

12. Sultanlı Əli. (1964). Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixi, Bakı.

13. Şamil Əli.(2012). Azərbaycanla sıx bağlı olan Asan (Həsən) Səbri Ayvazov “Kimlik”(Elmi-ictimai dərgi), sayı 7, mart, Bakı.

14. Fazıl Riza, Naqayev Safter. (2001) Kırım tatar ədəbiyyatının tarixi. (Kısa bir nazar), Ağməscid.

15. «Füyuzat» jurnalı. (2002). Biblioqrafiya (tərtib edəni Aydın Xəlilov), Az. Ata.M. nəşriyyatı, Bakı.

16. 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto sənədlər) (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Professor Nərimanoğlu Kamil Vəli, elmi işçi Ağakışiyev Əliheydər. «Çinar Çap» nəşriyyatı, Bakı.

“Azerbaycanla sık bağlantısı olan Asan (Hasan) Sebri Ayvazov” məruzəsi (Bildiriler (Відповідальні за випуск / kitabı hazırlayanlar: İrfan Юнвер Насраттиноглу, (проф.) / prof. Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Ф.İ. Арнаут, канд. філол. наук, доцент / doç. Dr. Fedora Arnaut, Київ, 2012, seh. 258-265) Kiyevdə 2012-ci il sentyabrın 18-22-də keçirilən III Uluslararası Ukraynada Türkçə Konuşan Halklar Sempozyumunda oxunmuş məruzədir. Məruzə “Türkiyənin səsi” radiosunda “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2010-cu il oktyabrın 18-də saat 10.38-də efirə getmiş “Asan Səbri Ayvazov” verlişi əsasında hazırlanmışdır.

**XƏTTAT, TƏRCÜMƏÇİ,
YAZIÇI–JURNALİST
OSMAN NURİ AQÇOQRAQLI**

Özət

Keşməkeşli bir ömür sürmüş, yazıçı, pedaqoq, alim və tərcüməçi Osman Nuri Aqçoqraqlı yalnız Kırım Türkləri-Tatarları üçün deyil, əsarət altında olan xalqların azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, insan haqlarını qorumağa çalışmışdır.

1879-cu il yanvarın 3-də Bağçasarayda anadan olan Osman Aqçoqraqlı Avrasiyanın bir çox şəhərlərində yaşamışdır. Peterburqda hərbi xidmət keçəndə ustadı İlyas Boraqanskinin rus, latin və ərəb əlifbası ilə mətnlər yığan və çap edən mətbəəsində çalışmış, Universitetinin Şərq Dilləri Fakültəsində oxuyan tələbələrə xəttatlığın sirlərini öyrətmişdi.

1905-ci il yanvarın 5-də çara məktub aparan xalqın arasında olmuş, çar sarayını qoruyan hərbiçilərin dinc əhalini gülləbaran etməsinə

etiraz əlaməti olaraq kiçik zabit rütbəsindən imtina edərək, ordudan istefa vermişdir.

Gənc yaşlarından yaradıcılığa başlayan Osman Nuri Aqçoqraqlı Aleksandır Puşkinin, İvan Kırlovun, Nikolay Qoqolun, Viladimir Şufun, Qriqori Danilevskinin əsərlərini ana dilinə çevirmişdir.

Onun 1900-cü ildə “Mirat” jurnalında nəşr etdirdiyi “Peterburqda yaşayan Abdurəşid İbrahimov cənablarına”, “Mirat”a bir xatirə”, “Şair və onun şeiri nə işə yarayar”, “Qazi Mansur ziyarəti” məqalələr maraqla qarşılanmışdır.

Kırımndakı “Tərcuman”, “Vətən xadimi” qəzetlərinin redaktoru, Orenburqdakı “Şura” jurnalının redaktor müavini işləmiş, Azər-baycandakı qəzetlərlə əməkdaşlıq eləmiş Osman Nuri Aqçoqraqlı yalnız Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqları arasında deyil, Osmanlı dövlətindəki aydınlar arasında da böyük nüfuz sahibi olmuşdur.

Kırımnda gedən ictimai-siyasi mübarizədə Abdürreşid Mehdiyev, Menseyit Cemilyev, Asan Sabri Ayvazov, Mustafa Kurtiyev, Appaz

Şirinskiy və b. daxil olduğu “Gənc Tatarlar” qrupunun fəallarından olmuşdur.

Açar sözlər: Osman Nuri Aqçoqraqlı, Kırım, Azərbaycan, Xəttat-i islamiyə, Nenkecan xanım türbesi.

**OSMAN NURY AQCHORAKLY: THE
CALLİGRAPH, TRANSLATOR,
JOURNALIST and WRITER**

Abstract

Osman Nuri Agchogragly, the writejr, pedagogue had straight for the freedom of the nations, not only for Crimea turks-tatars, he also tried to protect their human rights.

Osman Agchogragli Born in Bagchasaray on the 3rd of January of 1879 and lived in many cities of Eurasia. When he was at Petersburg for his military service, he worked at the printing-house of Ilyas Boraganski, where could trype-write with Arabic also Latin alphabet. He thought Oriental languages at the University as well.

He was between the people who carried the letter to czar and because of the militaries killed civilians he went into retirement on 5th January of 1905.

He translated into native language the works of Alexander Pushkin, Ivan Krilov, Nikolai Gogol, Vladimir Shuph, Gregory Danilevski,

He published on the “Mirat” journal his articles such as “Peterburqda yaşayan Abdureşid İbrahimov cənablarına”, “Mirat”a bir xatirə”, “Şair və onun şeiri nə işə yarayar”, “Qazi Mansur ziyarəti” on 1900 yy.

He had worked the editor of “Tarjuman” and “Vatan khadimi” newspapers, also sent articles to the newspapers in Azerbaijan as well. Osman Nuri Aqchokrakli was famous not only in Russia, he also was famous in Ottoman as well. Researcher loved and respected him so much.

He was one of the activists of organization fo “Young Tatars” which included the members such as Abdurrashid Mehdyev, Menseit Jemilev, Asan Sabri Ayvazov, Mustafa Kurtiyev, Appaz Shirinskiy and etc.

Keywords: Osman Nuri Agchogragli, Crimea, Azerbaijan, Hattay-Islamia, Nennekjan tomb

**ОСМАН НУРИ АКЧОРАКЛЫ:
КАЛЛИГРАФ, ПЕРЕВОДЧИК,
ЖУРНАЛИСТ и ПИСАТЕЛЬ**

Аннотация

Осман Нури Акчокраклы, писатель, педагог имел прямое отношение к свободе народов, не только для крымских турок-татаров, он также пытался защитить их права.

Осман Акчокраклы родился 3 января 1879 года в Бахчисарае и жил во многих городах Евразии. Когда он был в Петербурге на военной службе, работал в типографии Ильяса Бораганского, где мог писать на арабском и латинском алфавите. В университете он думал и о восточных языках.

Он был между людьми, которые несли письмо царю, и из-за того, что солдаты царя

убили мирных жителей, он ушел в отставку 5 января 1905 года.

Он перевел на родной язык произведения Александра Пушкина, Ивана Крылова, Николая Гоголя, Владимира Шуфа, Григория Данилевского,

Он опубликовал в журнале «Мират» свои статьи названием «Peterburqda uşaayan Abdurəşid İbrahimov sənablarına», «Mirat»a bir xətirə «,» Şair və onun şeiri nə işə yarayar»,» Qazi Mansur ziyarəti « в 1900 гг.

Он работал редактором газеты «Гарджуман» и «Ватан хадими» также направил статьи в азербайджанские газеты. Осман Нури Акчокракли был знаменит не только в России, но и в Османской империи. Исследователи очень любили и уважали его.

Он был одним из активистов организации «Молодые татары», в которую входили такие члены, как Абдуррашид Мехдиев, Менсейт Джемилев, Асан Сабри Айвазов, Мустафа Куртиев, Аппаз Ширинский и др.

Ключевые слова: Осман Нури Акчокраклы, Крым, Азербайджан, Хаттай-Исламия, могила Ненкежан.

Giriş

Osman Nuri Aqçoqraqlı doğulanda Kırım Rusiyanın işğalı altında idi. Bu işğal təsadüfi deyildi. Osmanlı imperiyası getdikcə gücünü itirirdi. Onun vassalı olan Kırım xanlığında da saray çəkişmələri ara vermirdi. Ata-babalarının gücü, qurduqları dövlətin əzəməti ilə öyünən Kırım xanları dünyada gedən sənayeləşməni, iqtisadi dircəlişi sanki görmürdülər.

Rus-Osmanlı savaşı 1774-cü ildə Küçük Qaynarca andlaşma ilə başa çatmışdır. Beləcə Kırım xanlığında ikihakimiyyətlik rəsmiləşdirilsə də, bölgə əslində Rusiyanın təsiri altına keçmişdi. Rusiyanı idarə edənlər andlaşma imzalasalar da ona əməl etmirdilər. Kırımı tam işğal altına alaraq Rusiyanın bir əyalətinə çevirməyə can atırdılar. Qısa bir zamanda buna nail oldular. 1783-cü il fevralın 8-də çar 2-ci Yekaterina “Kırım yarımadasının, Taman

adasının və bütün Kuban tərəfinin Rusiya dövlətinin tabeçiliyinə qəbul edilməsi haqqda” manifest imzalayır. Bu işğal Rusiya millətçilərində bir ruh yüksəkliyi yaradır. Onlar düşünür ki, az zamanda orduları Konstantinopolu (İstanbulu) tutacaq. Hətta çariça 2-ci Yekaterina 1787-ci ildə, yəni işğaldan dörd il sonra böyük bir təmtəraqla Kırıma gəlir.

Xristian bir dövlətdə yaşamağı arzulamayan, ailələrini gözləyən fəlakətdən qurtarmaq istəyən Kırımlı müsəlmanların bir qismi toplu halda Osmanlı dövlətinə köçür. Bu tarixə birinici köç kimi daxil olur.

Rusiyanın hakim təbəqəsi böyük həvəslə Kırımdakı torpaq sahələrini tutaraq özlərinə saraylar tikməyə başlayır.

İqtisadi və mədəni cəhətdən Avropa dövlətlərindən geridə qalan aqrar Rusiyanın idarəçiləri islahatlar aparılmasına can atmır, bütün güclərini hərbi qüdrətlərinin artmasına yönəldirlər. Təhkimçilik hüququnun ləğv edilməməsi Kırımın ruslaşdırılmasını da əngəlləyir. Kəndlər və kəndlilər knyazların xüsusi mülkü sayıldığından hökumət savaşı

zamanı boşaldılmış Kırım torpaqlarına rusları yerləşdirə bilmir. Rusiya Osmanlı dövlətindən gətirdiyi xristianlarla, Rusiyadan köçürülmüş "Eski inanclılar" [Starobryatsı] və başqa xristian təriqətlərindən olanlarla Kırımın boşalmış ərazilərini doldurmağa çalışır. Beləcə, Rus və Ukraynalılarla yanaşı, bölgədə Alman, Bulqar, Yahudi, Erməni, Rum, Leh, Serb və digər xalqların kalonyaları yaradılır. 1850-ci ildə bu kalonyalarda yaşayanların sayı 70 minə keçir **(Kırımlı, 2010:10-11)**.

Lakin bu Rusiya idarəçilərini qane etmir. Güney sərhədlərini genişləndirmək üçün 1853-cü ildə Osmanlı dövlətilə yenidən savaşa girir. Bu savaştan söz açan Q.P.Qorqanova yazır: "Qara dəniz sahilləri insan cəsədindən yaranmış boyunbağını xatırladırdı". 1853-56-cı il savaşında Rusya məğlub olsa da Osmanlı dövlətini bu münaqişəyə təhrik edən güclü Avropa dövlətləri diplomatik danışıqlarda Rusiyanın tərəfini tutdular. Beləcə, Rusiya Kırımda müsəlman türklər yaşayan 784 kəndi boşaldır, 230 min nəfər Osmanlı dövlətinə köçürülür. 1860-63-cü illərdə

baş verən bu hadisə tarixə ikinci köç kimi daxil edilir.

Rusiya işğal etdiyi bölgələrdə müsəlmanlara təhkimçilik hüququnu tətbiq edə bilməməsi, xüsusən Quzey Qafqazda Şeyx Şamilin başçılığı ilə 30 ildən çox davam edən mübarizə hökuməti islahatlar aparmağa məcbur edir. Təhkimçilik hüququnun ləğvi knyazların kəndliləri, onların ailə üzvlərini quldarlıq dövründə olduğu kimi satmasına son qoyur. Təhkimçilik hüququnun ləğvi Kırım Rus kəndlilərinin köçürülməsini sürətləndirməyə təkan verir. Rusiyanın Kırım xristianları köçürmələrini davam etdirməsinə baxmayaraq, XX yüzilin əvvəllərində də bölgədə müsəlman türklər çoxluq təşkil edir.

Osman Nuri Aqçoqraqlı vətən, millət anlayışlarının nə olduğunu başa düşənədək onun soydaşları üç dəfə toplu halda Osmanlı dövlətinə köç etmək məcburiyyətində qalmışdı. Üçüncü toplu köçə səbəb isə Rusiya hökumətinin Kırım müsəlmanları məcburi əsgəri mükəlləfiyyətə cəlb etməsi olmuşdur. İşğal Kırım Türklərini ictimai və iqtisadi təşkilatları yox edilmiş bir xalq halına

gətirmişdi. Kırım-Tatarlarının ədəbiyyatında, mədəniyyətə bir çökmə meydana gəlmişdi.

İşğalçı dövlət yerli strukturları dağıtmağa çalışmaqla yanaşı, bölgədə öz idarəetmə aparatını da möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Yerli mirzaların (bəyzadələrin) uşaqlarını Rusiyanın müxtəlif təhsil ocaqlarında oxutmaqla yanaşı, bölgədə Rus dilində məktəblər açdı. Bu məktəblərdə əsasən xristian missionerlər dərs deyirdilər. Burada məqsəd hökumətə sədaqətli məmur kadrları hazırlamaqla yanaşı, müasirləşmək, çağdaş dünya ilə uyğunlaşmaq adı altında xristianlaşdırmaq siyasəti yeridilirdi.

Beləcə, iki mədəniyyətin qarşıdurması baş verirdi. Bir tərəfdə arxasında böyük güc, dövlət dəstəyi duran xristian mədəniyyəti, o birində isə məğlub olmuş xalqın özünüqoruma instikilə yaşatdıqları müsəlman mədəniyyəti.

Kırımlılar döyüslərdə uduzduqlarından, Rusiyaya qarşı yeni mübarizə metodu seçdilər: Əsarəti altında olan türkləri marifləndirmək və bir bayraq altında birləşdirmək! Bunu başa düşən Rusiya yetkililəri əks tədbirlər görməyə başladılar.

İsmaylı bəy Qaspıralının “Üsuli cedit” adlandırdığı yeni təhsil sisteminin ən önəmli cəhəti uşaqlara ana dillərini öyrətməklə yanaşı, onlara islam dininin qanunları, tarix, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, təbiət elmləri haqqında da bilgi verirdi. Qırx gündə oxuma, yazma öyrədən bu yeni təhsil sisteminin başanlı olması, Rus imperiyasının müsəlmanları arasında sürətlə yayılmasına səbəb oldu. Beləcə, 1914-cü ildə “Üsuli cedit” məktəblərinin sayı 5 minə çatdı.

“Çarizm islama, müsəlmanlara münasibətdə yalnız kobud, bayağı ruslaşdırma siyasəti ilə, “polis kilisəsinin” köməyi ilə “müsəlmanları xaç suyuna çəkməklə” kifayətlənmədi. Bu siyasət ölkənin cənub sərhəd rayonlarında, başdan-başa müsəlmanların yaşadığı əyalətlərdə, islamın dərin kök saldığı yerlərdə “bəhrə” vermirdi. Buna görə çarizm “müsəlmanları öz mədəniyyətinə yaxınlaşdırmaq”, “yadelli əhalinin özündən dövlət dilini bilən” xırda məmurlar hazırlamaq məqsədilə “qeyri-rus əhalisi”, eyni zamanda islama iman gətirən əhali içərisində rus dilində məktəblər açmağı, islam ruhanilərini öz tərəfinə çəkmək məqsədilə “müsəlmanların ruhani

işlərini nizama salmaq” üçün “müftiat” və “şeyxülislamlıq” yaratmağı, İslamı mövcud quruluşun xidmətinə vermək məqsədilə bir sıra “mədəni-maarif” tədbirlərinə də əl atmağı unutmurdu. Bu tədbirlər “arzu olunan nəticələr” vermədiyi halda, çarizm daha ciddi tədbirlərə əl atır, “fanatiklərə” divan tuturdu” (**Mustafayev, 1973: 57**).

Rusiyanın nəinki kiçik məmur hazırlayan məktəblərini, hətta ali məktəblərini də bitirənlərin bir çoxu xalqının maariflənməsi, əsarətdən qurtarması üçün mübarizənin müxtəlif formalarından istifadə edirdi. Kırım da rusların açdıqları missioner məktəblərində (Tatarskaya şkola) oxumuş Reşit Mediyev, şairlərdən İlyas Mirza Boraqanski, Hüseyin Şamil Toktarqazi, Hasan Çergeyev, etnograf Hüseyin Bodaniski, ictimai-siyasi xadim və ədiblərdən İsmail Lemanov, Osman Zaatov, Mithat Rifatov, Ali Bodaniski, Menseyit Cemilyev, Mahmut Nedim, Halil Çapçakçı, tarixçi, ədəbiyyatçı, etnoqraf Osman Nuri Aqçoqraqlı və b. ömürlərini işğalçılara qarşı mübarizəyə həsr etmişlər. Rus idarəçiləri tərəfindən "Yaş Tatarlar" adlandırılan

bu qrup yeni Kırım Türk ədəbiyyatını formalaşdırmışlar.

Yeni Kırım Türk ədəbiyyatının və mədəniyyətinin formalaşmasında böyük əməyi olanlardan biri də Osman Nuri Aqçoqraqlı olmuşdur.

1. Osman Nuri Aqçoqraqlının uşaqlığı və gəncliyi

Osman Nuri Aqçoqraqlıdan yazanların bir qismi onun keçmiş Tavriya quberniyası Yalta qəzasının Bağçasaray şəhəri yaxınlığındakı Aqçoqraq kəndində doğulduğunu qeyd edir. Bölgəni yaxından tanımayanlarda “nədən Osman Nurinin Kırımında deyil, Tavriyada doğulduğunu yazırlar?” sualı yaranır. Rusiya bölgənin işğalını başa çatdırdıqdan sonra Kırım xanlığının varlığını yaddaşlardan silmək üçün bir zamanlar yarımadanın güneyində yaşamış, sonralar tarix səhnəsindən silinmiş tavrılıların adından istifadə edərək Tavriya quberniyası yaratdı. Bununla türklərin Kırımı gəlmə olduğunu, bu bölgənin tavrılıların torpaqları sayıldığını vurğulamış

oldular. Lakin onların bu arzusu baş tutmadı. Bütün ciddi-cəhdə baxmayaraq nə Kırım sözü unudulur, nə də Kırımда yaşayan türklər ata-baba yurdlarından əl çəkirlər.

Osman Nuri Aqçoqraqlının doğulduğu yer, doğum ili, ayı haqqında qaynaqlarda fərqliliyə rast gəlirik. 1937-ci il repressiyadan sonra qorxuya ilk qalib gələnlərdən biri kırım-tatar araşdırıcısı Bəsir Ğafarov oldu. O, müəllimi Osman Nurinin haqqındakı məqaləsini sürgündə yaşayan Kırım Tatarlarının Daşkənddə nəşr etdirdikləri “Yıldız” jurnalında çap etdirdi (Ğafarov, 1980, 1: 155-160). Məqələdə Osman Nurinin 1879-cu ilin oktyabrında Aqçoqraqda kəndli ailəsində doğulduğu və ilk təhsilini də orada aldığı yazılır. Rus dilində hazırlanmış vikipedia məqaləsində isə Osman Nurinin 1878-ci il yanvarın 3-də Bağçasarayda xəttat ailəsində doğulduğu göstərilir. Bunlardan başqa, rast gəldiyimiz əksər qaynaqlarda Osman Nurinin 1879-cu il yanvarın 3-də Aqçoqraq kəndində doğulduğu yazılır. Buna görə də vikipediyaadakı 1878-ci ili bir korrektor xətası sayırıq.

Alimin ömür yolu və yaradıcılığı haqqında ən dəyərli qaynaq professor İsmail Kerimin məqaləsidir (**Kerim, 2006, 2: 35**). Qaynaqlarla işləməyi və onlara həssas yanaşmağı sevən professor İsmail Kerimə görə Osmanın atası Asan Memet aqçoqraqlı, anası Zübeydə isə belbeklidir. Onların altı uşağı olmuşdur. Bu uşaqların bir neçəsi hələ körpə ikən xəstəlikdən ölmüş, Osman da Aqçoqraqda deyil, ailəsi Bağçasarayda köçdükdən sonra orada dünyaya gəlmişdir. 15 yaşınadək Bağçasarayda yaşayıb və ilk təhsilini də burada almışdır.

Kırım türklərində uşaqlara iki adın qoyulması yayğındır. Bəkir Çobanzadəyə Sıtkı, Asan Ayvazova Sabri, Usein Toxtarqaziyə Şamil, Umer İpçiyə Femi, Memet Çelebiyəvə Nuzet, Umer Arbaytliya Sami adları verildiyi kimi, Osmana da Nuri adı əlavə edilmişdir (**Kerim, 2006, 2: 35**). Buradan belə anlaşılır ki, Osman Nuri Asan Memet oğlu ata-babasının kəndinin adını, Aqçoqraqı özünə soyad seçdiyindən onun özkeçmişindən söz açanların əksəriyyəti Aqçoqraqda doğulduğunu yazmışlar. Belə yanlışlığa yalnız Osman Nurinin özkeçmişində

deyil, İsmail Qaspıralı, Bəkir Çobanzadə və b. da rast gəlinir.

Atası Asan Memet dindar, ənənəyə bağlı birisi olduğundan oğlu Osman Nurini Doğu ölkələrində, islam müqəddəslərinin doğulduğu və yaşadığı şəhərlərdəki mədrəsədə oxutmağı planlaşdırır. Buna görə də ilk təhsilini məhəllədəki ibtidai məktəbdə alaraq Qurani-Kərimi oxumağı, şəriəti, atasından xəttatlığı və s. öyrənmiş, iti yaddaşı, işgüzarlığı ilə yaşadlarından seçilən Osmanı atası 1889-cu ildə Bağçasaraydakı Rüşdiyyə (orta məktəb – Ə.Ş.) səviyyəsində təhsil verən, yeni tipli “Qaytaz ağa” məktəbində oxumağa göndərir. Burada dövrünün istedadlı pedaqoqları, vətənsəvər müəllimləri dərs deyirdi. İstanbuldakı “Daruş şafaq” məktəbinin məzunu, istedadlı pedaqoq Ahmed Nureddin də həmin vaxt “Qaytaz ağa” məktəbində işləyirdi (**Kerim, 2006, 2: 37**).

Ahmed Nureddin şagirdlərə dərs deməklə kifayətlənmir, onları Bağçasaray və çevrəsindəki tarixi abidələrə, maraqlı təbiət mənzərələri olan yerlərə gəzməyə aparır. Bir sözlə, vətəninin hər daşını, hər ağacını şagirdlərinə sevdirməyə

çalışır. Məktəbdə keçilən tarix, coğrafiya, riyaziyyat, həndəsə, fizika, təbiətşünaslıq fənlərinin həyatla bağlılığını gənclərə öyrətməyə çalışır. Osman Nuridə müəlliminə böyük bir sevgi yaranır, ona oxşamağa çalışır.

Atasından xəttatlığı öyrənən Osman Nurinin diqqətini tarixi abidələr üzərində ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə yazılan, oxunması çətin görünən, bəzəyi xatırladan mətinlər daha çox çəlb edir. “Qaytaz ağa” məktəbində oxuyan Osman Nuri burada İlyas Boraqanski (1852-1942) ilə də tanış olur. Bağçasaraylı İlyas Boraqanski 1867-ci ildə İstanbulla gedərək orada məşhur xəttat Nergizidən hüsn-i xətti, mətbəəçiliyi, rəssamlığı, naxış vurma sənətini öyrənib vətənə dönmüşdü. Osman Nuri İlyas Boraqanskinin yanında çalışaraq xəttatlığın sirlərinə dərinlən yiyələnir. Usta şagird arasındakı səmimi münasibətlər sıx dostluğa çevrilir.

İsmail Kerim Osman Nuri Aqçoqraqlının 1894-cü ildə “Qaytaz ağa” məktəbini bitirdikdən sonra, yəni 1895-ci ildə bir il İstanbuldakı Davud Paşa mədrəsəsində oxuduğunu yazır (**Kerim, 2006, 2: 37**).

Ana dili ilə yanaşı, Osmanlı ləhcəsində, ərəb, fars və rus dillərində yazıb oxumağı bacaran Osman Nuri anlayır ki, Rusiyada yaşayacaqsa rus dilində təhsil almasına da böyük ehtiyac var. Odur ki, Akmescidə (Simferapol) gedərək orada gimnaziyaya daxil olur.

Orta məktəbdə oxuduğu illərdə poeziyaya maraq göstərən və şeirlər yazan Osman Nurini gimnaziyanı bitirdikdən sonra, 1899-cu ildə əsgər aparırlar.

Peterburqda əsgər olarkən xəttatlıq bacarığına və bir neçə dil bildiyinə görə onu hərbi qərərgahda katib işlədirlər. Bu həmin illərə təsadüf edir ki, həmyerlisi və ustadı İlyas Boraqanski də Peterburqa gələrək burada rus, latın və ərəb əlifbası ilə mətinlər yığan və çap edən bir mətbəə açır. Mətbəəyə xəttatlığı yaxşı bilən işçilər lazım gəlir. İlyas Boraqanski şagirdini köməyə çağırır. Hər ikisi əl-ələ verib maraqlı kitablar, təqvimlər hazırlayırlar. 1899-1901-ci illərdə Peterburq Universitetinin Şərq Dilləri Fakültəsində tələbələrə xəttatlığın sirlərini öyrədir. Onun tələbələr arasında gələcəyin böyük

alimi, “Qurani-Kərim”i rus dilinə çevirən İqnat Kraçkovski (1883-1951) də olur.

Osman Nuri Aqçoqraqlı yalnız universitetdə tələbələrə xəttatlıq öyrətməklə kifayətlənmir, praktik işlə də məşğul olur. Peterburqdakı, Bağçasaraydakı bəzi məscidləri və binaları Quran ayələri ilə süsləyir (**Fazıl və b., 2001: 227**).

Nümunəvi hərbi xidmətinə və təhsilinə görə Osman Nuri kiçik zabit rütbəsi alır. Ölkədə baş verən özbaşınalıq və qanunsuzluqdan çarın xəbəri olmadığını düşünən bir qrup insan keşiş Qaponun təşəbbüsü ilə 1905-ci il yanvarın 9-da Peterburqdakı Qış sarayına, çar 2-ci Nikolaya xalqın istəklərinin yazıldığı məktub aparır. Məktub aparanların sırasında çar ordusunun kiçik zabiti Osman Nuri də olur. Sarayın mühafizəçiləri məktub aparanlara tüfənglərdən və plemyotlardan atəş açırlar. Onlarla dinc nümayişçi ölür və yüzlərlə insan yaralanır. Bu hadisə Birinci Rus inqilabının başlanmasına təkan verir (**Ğafarov, 1980, 1: 155-160**). Dinc nümayişçilərin gülləboran edilməsinə etiraz

əlaməti olaraq Osman Nuri Rusiya ordusundakı ştab kâtibi (kiçik zabit)vəzifəsindən istefa edir.

3.Osman Nuri Aqçoqraqlının yaradıcılığının ilk dövrü

Osman Nuri yeniyetməlik illərində klassik üslubda şeirlər yazsa da onları çap etdirməmişdir. Dəfələrlə bir yerdən başqa bir yerə köçdüyündən, təqiblərə məruz qaldığından, repressiya illərində evi müsadirə edildiyindən bir çox əsəri kimi şeirləri də itib-batmışdır. Sankt-Peterburqda əsgərlik etməsi və İlyas Boraqanskinin litoqrafiyasında işləməsi ona Rusiyanın paytaxtı, ədəbi-mədəni mühiti ilə yaxından tanışlığına şərait yaratmışdır.

Həmin illərdə rus ziyalıları arasında olduğu kimi əsarət altında olan türk-müsəlman xalqlarının öndərləri arasında da güclü bir Avropalaşma meyli vardı. Onlar Rusiya və Avropa ədibləri kimi yazıb-yaratmaga çalışmaqla yanaşı, Rus dilində yazılmış və Avropa dillərindən bu dilə tərcümə edilmiş əsərləri ana dillərinə çevirməklə, ədəbiyyatlarını

zənginləşdirmək istəyirdilər. 1899-cu ildə Rusiyada Aleksandır Puşkinin (1799-1837) anadan olmasının 100 illiyinin təntənə ilə qeyd edilməsi Osman Nuri Aqçoqraqlıya da təsirini göstərir.

O, Aleksandır Puşkinin Kırımla bağlı olan “Bağçasaray çeşməsi” (Bu əsəri Azərbaycan türkcəsinə çevirəndə orjinala uyğun olsun deyə “Bağçasaray fantanı” adı ilə çeviriblər. Əslində Kırımda, Gəray xanların sarayındakı nakam məhəbbətin rəmzi olan, göz yaşını xatırladılan, mərmərdən axan sısqa bir bulaqdır. Ona görə də Kırımlılar əsəri “Bağçasaray çeşməsi” adı ilə çeviriblər – Ə.Ş.) şeirini ana dilinə çevirərək nəşr etdirir. Tərcümə ona böyük uğur qazandırır. Sankt-Peterburqda nəşr edilən "Murat Hamus" jurnalının 1900-cü ildəki beşinci sayındakı “Keşfi Çelebi” məqaləsində Osman Nurinin tərcüməsini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Osman efəndi qırım tatar edebiyatında böyük şair, körümlü nesirci, birinci tercimecidir” (Ğafarov, 1980, 1: 155-160).

Bundan ruhlanan ədib Aleksandır Puşkinin “Talisman”ını, “Yevgeni Onegin” mənzum

romanından parçaları çevirib nəşr etdirir. İlyas Boraqanskinin litoqrafiyasında Osman Nuri Aq-çöqraqlının əsərlərini pulsuz nəşr etməsi onu daha da ruhlandırır. İsmail bəy Qaspiralının təsiri ilə yazdığı “İkayət-i Nənkecan xanım dürbesi” (1899) povestini yazır və nəşr etdirir. Povestdə Qızıl Orda xanı Toxtamışın qızının qəbri üzərində ucaldılmış abidə haqqında rəvayətlərdən təsirlənmiş gənc ədib Toxtamış xanın hakimiyyəti illərində iki gəncin sevgi macəralarının timsalında dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi mənzərəsini şirin bir dillə təsvir edir.

Ədibin ikinci nəsr əsəri "Qırım gəncləri"dir. Hekayə dilinin sadəliyi və axıcılığı ilə yanaşı, gözəl təbiət təsvirləri ilə də oxucunu özünə cəlb edə bilir. İctimai-siyasi məzmunlu hekayəyə müəllif dəniz sahilləri, bağlar-bağçalar, göz oxşayan təbiət mənzərələri olan illisturasiyalar da çəkir.

Rusiyada sərt sensor nəzarəti olduğundan insanlar düşüncələrini hər yerdə deyə və mətbuat vasitəsilə yaya bilmirdilər. Buna görə də cəmiyyətdən, hökumətdən narazılıqlarını sətiraltı, eyhamla, təmsillər vasitəsilə xalqa

çatdırmağa çalışırdılar. Bu işdə Rus şairi İvan Kırilovun (1769-1844) təmsillərindən istifadə edirdilər. Əsarətdə olan türk-müsəlman xalqlarının ziyalıları da təmsilləri ana dillərinə çevirərək nəşr etdirir, ümumtəhsil məktəblərinin dərslərinə daxil edirdilər.

Osman Nuri Aqçoqraqlı da böyük həvəslə İvan Kırilovun "Qarğa və tülkü", "Meymun və gözlük", "Xoruz və inci dənəsi", "Tısbağa, durna balığı və xərçəng", "Sığırçın", "Kiçik və böyük sıçan", "Meymun və güzgü", "Eki fuçı", "Arı və çivinlər", "Tülkü və üzüm" təmsillərini ana dilinə çevirərək 1901-ci ildə Sankt-Peterburqda İlyas Boraqanskinin litoqrafiyasında kitab kimi nəşr etdirir (**Fazıl və b., 2001: 233**).

Sankt-Peterburqda yaşadığı illər Osman Aqçoqraqlının tərcüməçilik və ədəbi-bədi yaradıcılığının ən məhsuldar illər olur. Belə ki, 1900-cü ildə Aqçoqraqlı Osman Nuri ibn Xasan al Kırımlı imzası ilə "Xəttat-i islamiyə", Nikolay Qoqolun (1809-1852) "Evlənmək" komediyasının tərcüməsini, 1906-cı ildə özünün orjinal "Qırım gəncləri" hekayəsi və Aleksandr Puşkindən, Viladimir Şufdan (1863-1913), Qriqori

Danilevskdən (1829-1890) etdiyi tərcümələri bir yerə toplayaraq kitab kimi nəşr etdirir. Sankt-Peterburqdakı “Mirat” jurnalının 1900-cü ildəki saylarında Kəşfi Çələbi imzası ilə “Peterburqda yaşayan Abdureşid İbrahimov cənablarına”, “Mirat”a bir xatirə”, “Şair və onun şeiri nə işə yarayar”, “Qazi Mansur ziyarəti” məqalələrini çap etdirir (**Kerim, 2006, 2: 37**). Sonuncu məqalədə Qazi Mansur türbəsinin baxımsızlığından, dağılmaqda olduğundan, millətin mədəni mirasına, tarixinə sahib çıxmasının vacib olduğundan söz açır.

Kırım yazıçılarının Rus dilindən etdiyi tərcümələrdən söz açarkən Zühal Yüksel yazır: “Rusların açdıkları misyoner okullarında (Tatarskaya Şkola) yetişən Reşit MEdiyev, şair İlyas Mirza Boraganski, tarixçi, edebiyatçı, etnoqraf Osman Nuri Akçokraklı, şair Nüseyin Şamil Toktargazi, Hasan Çergeyev, etnoqraf bilgin Hüseyin Bodaniski, bolşevik Ali Bodaniski, aktif gazeteçi, tercüman, inkilapçı Mithat Rıfatov, gazeteçi sosioloq Mahmut Nedim, filolog İsmail Lemanov, edebiyatçı, tercüman Osman Zaatov, tanınmış aydınlardan Halil

Çarçakçı, gazeteçi Menseyit Cemiyev Rus şairlerini taklit edərək Kırım türkcüsü ilə eserlər yaratmışlar” (Yüksel, 1992:692).

4.Osman Nuri Aqçoqraqlının jurnalistlik fəaliyyəti

20-ci yüzilin başlarında Rusiyanı bürüyən qarışıqlıq, vətəndaş itaətsizliyi, tətillər, mitinqlər tarixə 1905-1907-ci illər inqilabı kimi daxil olur. Ölkənin idarəolunmaz hala gəldiyini görəndə çar 2-ci Nikolay 1905-ci il oktyabrın 17-də Manifestini imzalayır. Bu manifestə görə sərt sensor nəzarəti yumşaldılır, insanlara sərbəst toplaşma, ictimai-siyasi təşkilat yaratmasına, məscid, dini ibadətgah tikməsinə icazə verilir. Dövlət Dumasına seçkilər başlanır. Bütün bunlar Rusiyanın nisbətən demokratikləşməsi demək idi.

Lakin xalq kütlələri bu islahatlarla kifayətlənmirdi. Uzun illər islahatlar aparılmayan, sənayesi, maarifi, səhiyyəsi, mədəniyyəti inkişaf etdirilməmiş ölkənin qısa bir zamanda Avropa səviyyəsinə çatmasını istəyirdilər. Avropada da idarəetmədən, islahatların zəif

aparılmasından narazı qalanlar küçələrə çıxır, mitinqlər keçirir, tətıl edərək sahibkarların işini pozur, ölkə iqtisadiyyatına ziyan vururdular.

Dünyanın belə bir qarışıq dönəmindən əsarətdə olan xalqların ziyalıları və iş adamları milli mənafeələrinin xeyirinə istifadə edə bilmirdilər. Çünki onların öndərləri, ziyalıları arasında fikir birliyi, mübarizədə birgə hərəkət etmə taktikası yox idi. Bunu Kırımın timsalında da aydın görmək olur. 17 oktyabr Manifestindən sonra Kırımda da yeni qəzet və jurnallar açıldı, məscidlər tikildi, ictimai təşkilatların sayı artdı. Vətəni azadlığı, müstəmləkədən xilas olmaq hamının arzusu olsa da azadlığa gedən yollar haçalanmışdı. Kırım türkləri arasında fikir ayrılığı bir yana qalsın, ədəbi dil məsələsində də ortaq məxrəcə gələ bilmirdilər.

İslahatçılığı təbliğ edən, inqilabi əhval-ruhiyyədən uzaq olan İsmail bəy Qaspiralının maarifçilik islahatı gənc milli aydınlar dəstəsini meydana çıxarmışdı. Hətta 1871-ci ildə Akmes-ciddə Rusiya hökuməti tərəfindən açılmış Tatar seminariyasını bitirənlərin əksəriyyəti müstəmləkəçiliyə, zülmə, haqsızlığa qarşı mübarizə

yolları axtarırdılar. Avropanı bürümüş “Komunizm kabusu” Rusiyadan da yan keçməmişdi. Rus mətbuatını oxuyan, Rus ziyalıları və millətçiləri ilə ünsiyyətdə olan Kırımli gənclər arasında inqilabi əhval-ruhiyyə olduqca güclü idi. Onlar çarizmə qarşı mübarizədə Rus inqilabçıları ilə birgə hərəkət edirdilər. 1905-ci ilin oktyabr manifestindən sonra özünü daha qabarıqlığı ilə göstərdi. Abdürreşid Mehdiyev, Menseyit Cemilyev, Asan Sabri Ayvazov, Mustafa Kurtiyev, Appaz Şirinskiy və b. “Gənc Tatarlar” adlandırılmağa başladılar.

Gənc Tatarlar əsasən İsmail bəy Qaspiralının reform hərəkətini qəbul etsələr də, onun mülayim və ehtiyatlı fəaliyyətinin əksinə radikal siyasi bir platformadan çıxış etməyə, çar üsul-idarəsini kökündən dəyişməyə çalışırdılar. 1906-1908-ci illərdə Qarasubazarda “Vatan xadimi” adlı qəzet çıxaran Gənc Tatarlar sırasında Osman Aqçoqraqlı da vardı. 1905-ci il Rus inqilabının və 1908-ci ildə Osmanlıda baş verənlərin təsiri altında İstanbulda oxuyan Gənc Tatarlar-Noman Cihan Çelebi, Cafer Seyd Ahmet və Abdülhakim Hilmi Arifzadənin təşəbbüsü ilə 1909-cu ildə

İstanbulda Vatan Cemiyeti adında gizli təşkilat qurulur. Həmin illərdə hökumətin verdiyi imkanlardan istifadə edərək açıq ictimai təşkilatlar yaratmaqla yanaşı, Kırımında gizli dərnəklər də təşkil edilir və bu dərnəklərin üzvləri xaricdəki həmfikirlərilə əlaqə yaradırlar. Beləcə haqsızlığa, zülmə qarşı mübarizə aparacaq gənclər formalaşır. Lakin bu gənclər arasında dünyagörüş fərqliliyi, mübarizə metodları, gələcəkdə görmək istədikləri cəmiyyətin quruluşu haqqında fikir birliyi yox idi.

Rusiyanın açdığı məktəblərdə təhsil alan Reşit Mediyeu, İlyas Mirza Boraqanski, Osman Aqçoqraqlı, Hüseyn Şamil Toktarqazi, Hasan Çerqeyev, Hüseyn Bodaninski, Ali Bodaninski, Mithat Rifatov, Mahmut Nedim, İsmail Lemanov, Osman Zaatov, Halil Çapçakçı, Menseyit Cemilyev və b. rus mədəniyyətinin və ədəbiyyatının təsiri altında Kırım türkcəsində yazıb yaradırdılar. Lakin onların arasında da fikir birliyi yox idi. Yarımadanın quzeyində yaşayanlar və Noqay kökənləri ilə qürur duyanlar qıpçaq, güneydə, yalıboyunda yaşayanlar və özlərini tat, yalıboylu adlandıranlar Oğuz

ləhcəsində yazırdılar. Bunlara nümunə yalıboyu şivəsində yazan Şamil Toktarqazini və Noqay şivəsində yazan Hasan Çerqeyevi göstərmək olar. Zühel Yüksel Abdullah Latifzadenin Ukrayna dilində yazdığı “ Kırım Edebiyatına Kısa bir Bakış” əsərinə dayanaraq yazır: “1905 inqlabıyla Kırırmda Şamil Toktargazinin Cenup şiveri ve Nasan Çerqeyevin Şimal şivesi ortaya çıkmaya başlayıp 1917 senesine kadar süren Kırım edebiyatına “Yeni Devir Edebiyatı” adını verdi **(Yüksel, 1992:692)**.

Türklər üçün ortağ ünsiyyət dili yaratmaq istəyənlər isə Osmanlı ədəbi dilini əsas götürüb onu sadələşdirmək, türk xalqlarının ziyalılarının hamısının anlayacağı bir hala gətirməyə çalışırdılar. Bu hərəkətin öndərləri İstanbulda təhsil alanlar, Osmanlı dövlətindən gəlib Kırırmda məktəb açan müəllimlərin təsiri altında yetişənlər idi. Onların sırasında Cafer Seyid Ahmet Kırırmer, Asan Sabri Ayvazov, Cemil Qermencikli və b. vardı. İsmail bəy Qaspiralı da bu qrupu dəstəkləyirdi. Noman Cihan Çelebi kimi coşğun,

vətənsəvər və üsyankarlar şeirlərini Kırım Türkcəsində yazdığı halda məqalələrini Osmanlı Türkcəsində yazırdı.

Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması Rusiya Osmanlı münasibətlərinin kəsilməsinə səbəb oldu. Osmanlının tərəfini saxlayanlar çar hökumətinin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən cəzalandırılmaya, təqib edilməyə başladı. Kazanın gənc şairi Abdulla Tukayın pərəstişkarlarının artması və hökumətin təqibləri Kırım-da Osmanlı türkcəsinin zəifləməsinə, Kazan türkcəsinin güclənməsinə səbəb oldu (**Yüksel, 1992: 692**).

"Yeni dövr ədəbiyyatı"nın yaradıcılarından olan, 1905-ci ildə Peterburqdakı Qış sarayının qarşısında dinc insanların güllələnməsini görmüş Osman Aqçoqraqlı 1905-ci ildə Kırıma dönür və Reşit Mediyev dəstəsinə qoşulur. 1905-ci il inqilabının təsiri altında olan kırımli gənclər İsmail bəy Qaspıralının islahatçı, maarifçi baxışlarını olduqca yumşaq, zamanə ilə ayaqlaşmayan sayırdılar. "Tərcüman" qəzetinin hökumətə qarşı sərt mövqe tutmamasından narazı qalan inqilabi əhval-ruhiyyəli gənclər – Asan

Sabri Ayvazov, Ablamit Şeyxzade, Osman Nuri Aqçoqraqlı və b. Rusiya Dövlət Dümasının deputatı Reşit Mediyev rəhbərliyi ilə, çapına icazə aldığı "Vətən xadimi" qəzetini nəşrə başlayırlar. Qəzetin ilk sayı 1906-cı il mayın 1-də Qarasubazarda işıq üzü görür. Asan Sabri Ayvazovun redaktorluğu ilə həftədə dörd sayı çıxan qəzet ilk gündən çar hökumətinin zülmünü tənqid edir, Kırımın toprağın ədalətsiz bölündüyünü, kəndlilərə torpaq paylanmasının vacibliyini yazır. Qəzetdəki "Baylar və fukarelər", "Toprak ve uriyet" kimi məqalələrə, eləcə də Reşid Mediyevin sərt inqilabçı çıxışlarına görə "Vətən xadimi" yeddi ay sonra bağlanır. Bir aylıq mübarizədən sonra qəzetin çıxmasına icazə verilsə də 1908-ci ilin yazında yenidən bağlanır və bir daha nəşrinə icazə verilmir (Yüksel, 1992: 691).

Osman Nuri Aqçoqraqlı gəncliyindən doğan bir coşğuyla inqilabı təbliğ etsə də islahatçı İsmail bəy Qaspiralıya da hörmətlə yanaşır. O, 1903-cü ildə Aleksandr Puşkindən çevirdiyi "Arzu" şeirini "Tərcuman" qəzetinə göndərir. İsmail Qaspiralı da bu şeiri qəzetin 14 may 1903-

cü ildə çap olunan 18-ci sayında nəşr edir. Qarşılıqlı səmimiyyət onu ruhlandırır. Beləcə qəzetdə “Qiraətxanalar” (1906-cı il, 24 fevral, sayı 18), “Milli teatro” (1907-ci il, 17 yanvar, sayı 5, Kəşif Çelebi imzası ilə - Ə.Ş.), “Milli xəzinəmiz” (1915-ci il, 11 sentyabr, sayı 202) məqalələri və Aleksandr Puşkinin “Yevgeniy Onegin” əsərindən tərcümə etdiyi parçalar (1906-cı il) işıq üzü görür.

Bağçasarayaya döən Osman Nuri Aqçoqraqlını İsmail bəy Qaspıralı 1906-cı ildə “Tər-cuman” qəzetinə redaktor vəzifəsində işləməyə dəvət edir. Lakin onun redaktorluğu çox da uzun sürmür. Qəzətdən uzaqlaşmasının səbəbləri haqqında bir qaynağa rast gəlmədik.

Professor İsmail Kerim Osman Nuri Aqçoqraqlının 1908-1910-cu illərdə Orenburqda işlədiyini yazır. Qızıl sənayeçisi Rameyevin vəsaiti ilə 1908-1918-ci illərdə nəşr edilən “Şura” jurnalına tanınmış din adamı, filosof, yazıçı, milliyətcə başqırd Rızadtin Fəxretdinov (Fəxretdinin) (1859-1936) təyin edilmişdi. Doğu ölkələrinin elm ocaqlarında təhsilini təkmilləşdirmiş, mədəniyyət mərkəzlərini

gəzərək dövrünün tanınmış elm adamları ilə diskussiyalarda iştirak etmiş bu insan Kırımı da sıx bağlı idi.

1881-ci ildə Kazanın məşhur iş adamı, tacir İsfəndiyar Akçuranın qızı, Peterburqdakı qadınlar məktəbini bitirmiş Zöhrə xanım əmisi ilə Kırımı gəzməyə gələndə onları Rızadtin Fəxretdinov müşayət etmişdir. 16 yaşlı Zöhrə xanıma İsmail bəy Qaspıralının məqalələrini oxumağa verən və qızda İsmail bəyi görməyə maraq oyadan, onları görüşdürən də Rızadtin Fəxretdinov olmuşdur. Lakin o bu tanışlığın çılğın bir sevgiyə çevrilə biləcəyini düşünməmişdi. İsfəndiyar Akçuralı yaşının çox olduğuna və b. səbəblərə görə Zöhrə xanımın İsmail bəy Qaspıralı ilə evlənməsinə sərt təkpi göstərmişdi. Rızadtin Fəxretdinov İsamil bəylə Zöhrə xanım evlənersə xoşbəxt bir ailə qura biləcəklərini, bu ailənin gələcəkdə millətə və vətənə xeyir verəcəyini düşünərək onlara yardımçı olmuşdur.

1906-08-ci illərdə tatar dilində nəşr edilən “Vakt” qəzetində redaktor muavini işləyən Rızadtin Fəxretdinov “Şura” jurnalına redaktor təyin edilən kimi, Kırımdan tanıdığı Osman Nuri

Aqçoqraqlını özünə müavin dəvət edir. Osman Nuri Aqçoqraqlı nəinki Rusiyada yaşayan müsəlmanlar arasında, dünya müsəlmanları arasında yayılan və sevilən “Şura” jurnalında iki ilə yaxın işləyir (**Fazıl və b., 2001:277**). Çox təəssüf ki, Osman Nuri Aqçoqraqlının jurnalistlik fəaliyyəti dərinədən öyrənilmədiyi kimi, qəzet və jurnallardakı məqalələri də toplanaraq yenidən çap edilməyib.

Orenburqda işlədiyi vaxt Kırımla əlaqəsini kəsmir. Jurnalə gələn məqalələrinin əsasən islam dünyagörüşlü olduğunu görür. Məqalələri redaktə edə-edə özünün də islam tarixi, şəriət, bəlağət, məntiq və s. sahədə bilikləri artır. İslamın dini qanunlar toplusu deyil, yaşam tərzi, müsəlman xalqları arasında sıx bağ olması, yalnız Rusiya hökumətini deyil, din xadimlərini, mühafizəkar ziyalıları da çox rahatsız edir. “Çarizmin islama, müsəlmanlara qarşı münasibəti provoslav kilsəsinin nöqtəy-nəzərindən, dini düşmənçilik baxımından olan münasibət idi. Bu, mütləqiyyətin xarici siyasətinə uyğun olduğu kimi, daxili siyasətinə də uyğun idi.

Müsəlmanlar arasında pravoslav-xristian dinini yaymaq işində geniş miqyasda fəaliyyət göstərən Rus provoslav kilisəsi “büt-pərəstlik kimi, islamın da yalançı din olduğunu” elan edərək, həmişə rus çarları, onların ailə üzvləri tərəfindən himayə edilmiş və xəzinədən külli miqdarda maddi yardım almışdır” (**Mustafayev, 1973:56**).

“Tərcuman”, “Həyat”, “İrşad” və b. qəzet jurnallar, eləcə də “Şura” jurnalı səhifələrində islam dininin təbliğinə, xurafatın tənqidinə geniş yer ayırırdı. Rusiyada 19-cu yüzilin sonlarından başlamış Ümumrusiya Missionerlər Qurultayları 1905-ci ildən sonra fəaliyyətini daha da aktivləşdirmiş, ölkədə müsəlmanlara qarşı mübarizə tədbirləri müzakirə edilmiş, provoslav missioner hərəkatının fəaliyyəti üçün yeni vasitələr və üsullar işlənib hazırlanmışdır. Onların proqramında göstərilirdi ki, missioner cəmiyyətinin məqsədi büt-pərəstlərin və müsəlmanların provoslav-xristian dininə döndərilməsi yolunda provoslav dininin yayılmasına kömək göstərməkdən ibarətdir. Proqrama Rusiya daxilindəki

aztorpaqlı rus kəndlilərinin ucqarlara, müsəlmanlar yaşayan əyalətlərə köçürülməsi və yerli əhalinin zorla ata-baba torpaqlarından məhrum edilməsi də vardı (**Mustafayev, 1973: 57**).

“Bir neçə xarici dil bilən və Rusiyada, dünyada baş verənləri diqqətlə izləyən Osman Nuri Aqçoqraqlı missionerlərin yeritdiyi siyasətin arxasında duranları soydaşlarına çatdırmaqla onları ayıq salırdı. Osman Aqçoqraqlı və onun məsləkdaşlarının yazıları çarizmin rus olmayan xalqların milli mətbuatının inkişafına milli şüurun oyanması və milli hərəkatın genişlənmə vasitəsi kimi baxmasına və ona qarşı qəti mübarizə tədbirlərinə əl atmasına səbəb olurdu. Bu iş də əsasən Daxili İşlər Nazirliyinin xətt ilə həyata keçirilirdi” (**Mustafayev, 1973: 30**). Stolipinin hakimiyyəti illərində isə mübarizə tədbirləri daha da sərtləşdirilmişdir.

1910-cu ilin aprelində Rusiya Daxili İşlər Naziri Nazirlər Şurasına yazırdı: “Bir çox daxili və xarici siyasətlərin təsiri altında axır zamanlarda Kırım, Volqaboyu, Qafqaz və Uralarxası tatar-müsəlman əhalisi arasında milli dini təbliğatın gücləndiyi özünü göstərir. Təkə

Rusiyadakı müsəlman aləminin dini və mədəni müstəqilliyinə deyil, həm də dövlətin şərq ucqarlarındakı bütün müxtəlif tayfalı və müxtəlif etiqaqlı “yadların” tatarlaşmasına və müsəlmanlaşmasına cəhd edilməsi yolunda müəyyən istiqamət şəkilini alan bu təbliğat dövləti narahat etməyə bilməz” (**Mustafayev, 1973: 72**).

Görünür çar hökumətinin bu rahatsızlığı və təzyiqlər Osman Nuri Aqçoqraqlının Orenburqdan Kırıma dönməsinə səbəb olub. Geri döndükdən sonra, 1910-cu ildən 1916-cı ilədək (qəzetin nəşri dayananaədək) yenidən “Tərcuman”la əməkdaşlıq etməklə yanaşı, Bağçasaraydakı Kredit Bankının da direktoru işləyir, şəhər kitabxanasının rəyasət heyətinə üzv seçilir (**Kerim, 2006, 2: 38**). 1915-ci ildə “Tərcuman”ın 202-ci sayındakı “Bizim milli xəzinəmiz” məqaləsində yazır: “Milli maarifimiz yaşayar ikən, xalqımız da yaşayır. Xalqımız yaşayar ikən İsmail bəy Qaspirinskinin adı da yaşayır” (**Fazıl və b., 2001: 190**). Bağçasarayda “Tərcuman” qəzetini redaktə edərkən həm də Zincirli

mədrəsədə müxtəlif fənnlərdən dərs deməklə xalqın savadlı ziyalılarının yetişməsinə çalışır.

1914-cü il avqustun 14-də Birinci Dünya Müharibəsi başlayandan sonra, onu ehtiyatda olan zabit kimi orduya çağırır və Odessa şəhərindəki hərbi hissəyə göndərirlər. Bu onu ədəbi, ictimai fəaliyyətdən ayırır (**Kerim, 2006, 2: 38**). Burada o ailə həyatı qurmaq haqqında düşüncə seçim edərkən, Odessa məscidinin imamı Sabircan əfəndini qızı Zöhrə xanımla (1890-1940) evlənmək qərarını verir. Xalq ağız ədəbiyyatını yaxşı bilən, nağılları, atalar sözlərini toplayan Zöhrə xanım ömür-gün yoldaşına yalnız ailə işlərində deyil, elmi fəaliyyətində, ictimai-siyasi işlərdə də köməkçi olur (**Ğafarov, 1980, 1: 155-160**).

Sonuc

Osman Nuri Aqçoqraqlı 20-ci yüzilliyin öndərlərindən olmuşdur. O, yalnız doğulub boya-başa çatdığı Kırımnda deyil, Türk dünyasında yeni dünyagörüşlü bir nəslin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun çoxsahəli fəaliyyəti isə

millətə müxtəlif vasitələrlə təsir edərək onda milli şüuru yüksəltməyə xidmət edirdi.

1937-ci il repressiyasının qurbanı olsa da, əsərlərinin oxunması, nəşri və təbliği uzun illər yasaqlansa da, zaman öz işini gördü. Sovetlər Birliyi çökməyə başlayan kimi Osman Nuri Aqçoqraqlını öyrənməyə, tanıتماğa, əsərlərini xalqa çatdırmağa başladılar.

Qaynaqlar

1. ĞAFAROV Basır. (1980). Osman Asan-oğlu Aqçoqraqlı, //“Yıldız” (Taşkent) dergisi, sayı 1, seh.155-160

2. FAZIL Riza, NAQAYEV Safter. (2001). *Kırım tatar ədəbiyyatının tarixi. (Kısa bir nazar)*, Akmesit.

3. KANDIMOV Yunus. (1991). 1917 sene, kurultay. O nasıl olğan edİ, //Bağçasaray.

4. КЕРИМ А. Исмаил. (2006). Осман Акъчокъракълынынь шахсиети хусусында базы эски ве яньы малюматлар, //Йылдыз, No2, с . 35 –42.

5. KIRIMLI Hakan. Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916) 2. Baskı, // Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-sayı:167.

6. YÜKSEL Zühal. (1992). Kırım Türk Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü cilt, Edebiyat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 121, seri:1, sayı: A-23, Ankara.

7. NƏRİMANOĞLU K.Vəli, AĞAKİŞİYEV Əliheydər (Red). (2006). *1926-cı il Bakı Türkojisi qurultayı. (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto sənədlər.* Bakı: Çinar Çap.

Xəttat, tərcüməçi, yazıçı-jurnalist Osman Nuri Aqçoqraqlı məqaləsi “Prof. Dr. Mehmet İSMAİL Armağanı” (Editör Ayfer Aytaç), Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım, Çanakkale, 2022, seh 965-984) kitabında çap olunmuşdur. Məqalə “Türkiyənin səsi” radiosunda “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə efirə getmiş “Osman Nuri Aqçoqraqlı” verlişi əsasında hazırlanmışdır.

**OSMAN NURİ AQÇOQRAQLININ
REDAKTORLUĞU VƏ SİYASİ
FƏALİYYƏTİ, ELMİ-BƏDİİ
YARADICILIĞI
(1917-1923)**

Özət

Kırımın bir çox ədibləri zamanının dahi siyasətçi və ədibləri idilər. Onlardan biri də Osman Nuri Aqçoqraqlı idi. O, həm siyasətçi, həm jurnalist kimi fəaliyyət göstərərək xalqının maariflənməsinə çalışmışdır. Osman Nuri Aqçoqraqlı ali məktəblərdə peşəkar jurnalist təhsili almayıb. Buna baxmayaraq, həyat onu peşəkar jurnalist, təşkilatçı bir redaktor kimi formalaşdırıb. Orenburqdakı “Şura” jurnalının redaktor müavini, Kırımdakı “Tərcüman”, “Vətən xadimi” qəzetlərinin redaktoru işləyib. Türk dilli qəzet və jurnalda dövrün problemlərinə işıq salan çoxsaylı məqalələri nəşr edilib .

Birinci Dünya Savaşı illərində qəzetlərin çoxu kağız qıtlığından və senzura nəzarətinin

güclənməsindən bağlananda o dramaturq kimi fəaliyyətə başlayıb, “Kırım Giray” və “Adil Giray” dramlarını yazaraq səhnələşdirilməsinə nail olub. Türk-müsəlman xalqları arasında ilk demokratik respublika qurulanda deputat seçilib və qurultayında milli bayraq, dövlət simvolları haqqında məruzə edib.

Cədidçilik hərəkatının öndərlərindən olan Osman Nuri Aqçoqraqlı Kırımın Avropa tipli muzeylərin qurulmasına rəhbərlik edib. Kırım türklərinin ədəbiyyat tarixinin Avropa metodları ilə yazılmasının ilk təşəbbüsçülərindən olan Osman Nuri Aqçoqraqlı Kırım-Tatarlarının ilk operası “Çora Batır”ın liberettosunu yazıb. Xalq dastanı əsasında yazılmış operanın ideya müəllifi olmaqla yanaşı, əsərin səhnələşdirilməsində də əməyi böyük olub. Osman Nuri Aqçoqraqlı 1937-ci il aprelin 7-də Bakıda həbs edilərək Kırıma aparılıb və 1938-ci il aprelin 18-də güllələnib.

Bu məqalə müqayisəli-araşdırma metodu ilə yazılmışdır. Dövrün xüsusiyyətləri, mədəni, ictimai-siyasi hadisələr nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: Aqçoqraqlı, “Şura”, “Tərcüman” və “Vətən xadimi”, “Kırım Giray” və “Adil Giray” dramları, Çora Batır operası.

**EDITORSHIP AND POLITICAL
ACTIVITY, SCIENTIFIC WORK OF
OSMAN NURI AKCHOKRAKLİ**

Abstract

Osman Nuri Akchokrakli hadn't graduated the journalistic faculty. But his life way made him to grow him up as a professional journalist and organizer editor. He worked as an editor of journal of “Şura” in Orenburg, at the newspaper of “Tarjuman” “Vatan khadimi” in Crime. He published so many articles in the Turkic-speaking newspapers and journals.

When the most of the newspapers stopped to publish because of the censorship and lack of paper during the 1st World War, he began to write dramas of “Kırım Giray” and “Adil Giray” and his dramas were staged.

Osman Nuri Akchokrakli, one of the leaders of enlightenment movement led the forming of the European type museums in Crime. Osman Nuri Akchokrakli, one of the first initiators of the writing of literature history with the European methods, composed the first opera of Crime Turks, named, "Chora Batır". He was the author of opera, also played a big role in the staging of opera. Osman Nuri Akchokrakli was arrested in Baku on 7th April of 1937 and was executed by shooting in Crime on 18th April of 1938.

Key words: Akchokrakli, "Shura", "Tarjuman" and "Vatan khadimi", "Kırım Giray" and "Adil Giray" dramas, Chora Batır opera.

**РЕДАКЦИОННАЯ И
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ,
НАУЧНОЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ТВОРЧЕСТВО ОСМАНА НУРИ
АКЧОКРАКЛИ**

Аннотация

Осман Нури Акчокракли не окончил журналистский факультет. Но его жизненный путь заставил его вырасти как профессионального журналиста и организатора-редактора. Работал редактором журнала «Шура» в Оренбурге, в газете «Терджиман» «Ватан хадими» в Крыму. Он опубликовал много статей в тюркоязычных газетах и журналах. Когда большинство газет прекратили публикацию из-за цензуры и отсутствия бумаги во время 1-й мировой войны, он начал писать драмы «Кырым Гирай» и «Адиль Гирай», и его драмы были инсценированы. Осман Нури Акчокракли, один из лидеров просветительского движе-

ния, возглавляет формирование музеев европейского типа в Крыму. Осман Нури Акчокракли, один из первых инициаторов написания истории литературы европейскими методами, сочиняет первую оперу криминальных турок под названием «Чора Батыр». Он был автором оперы, также сыграл большую роль в инсценировании оперы. Осман Нури Акчокракли был арестован в Баку 7 апреля 1937 года и расстрелян 18 апреля 1938 года.

Ключевые слова: Акчокракли, «Шура», «Терджиман» и «Ветан хадими», драмы «Кырым Гирай» и «Адил Гирай», опера «Чора Батыр».

Giriş

1917-ci ilin fevralında Rusiya Dövlət Duması çar 2-ci Nikolayın hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığını elan edir. Aleksandr Krenskinin (04.05.1881-11.06.1970) rəhbərliyi ilə yaradılan Müvəqqəti Hökumət demokratik islahatlar aparmağa çalışır. Müəssisələr Məclisinə seçkilər

keçirilməsi planlaşdırılır. Lakin monarxiyaya qarşı mübarizə aparən ictimai-siyasi təşkilatlar idarəetmə məsələsində fikir birliyinə gələ bilmirlər. Bir tərəfdən də keçmiş zabitlərin və məmurların çoxu yenilikləri müdafiə etmirlər.

Çarı hakimiyyətdən salmaqda, monarxiyanı devirməkdə birləşmiş qüvvələr hakimiyyətə təkbaşına yiyələnmək üçün bir-birinə qarşı mübarizəyə başlayırlar. Əsarət altında əzilən xalqların öndərləri də fikir birliyinə gəlib milli azadlıq mübarizəsini formalaşdırma bilmirlər. Kırımıda yüz ildən çox idi Rusiyanın yeritdiyi siyasət nəticəsində türklərin kimisi azadlıq və bərabərlik şüarlarına aldanaraq bolşevikləri dəstəkləyir, kimisi Rusiyanın Fedaral Dövlətə çevrilməsini istəyən Katətlər partiyası ilə bir mövqedə çıxış edir, kimisi əsərləri (İnqilabçı Sosialistlər), menşevikləri, bolşevikləri və s. partiyaları xilaskar kimi görür.

Rusiya Federasiyasının hər yerində olduğu kimi Kırımıda da bir qarışıqlıq hökm sürür. Birinci Dünya Savaşınnın doğurduğu iqtisadi çətinliklər və ictimai-siyasi sabitliyin olmaması xalqın güzəranını getdikcə pisləşdirir. Kırımıda

qəzet və jurnalların çoxu bağlanır. İnsanlar ölkədə baş verənlər haqqında vaxtlı-vaxtında və doğru-dürüst bilgi ala bilmirlər.

Belə bir qarışıq dövrdə Osman Nuri Aqçoqraqlı var gücü ilə xalqını maarifləndirməyə, vətəninə Rus işğalından xilas etməyə çalışır.

Sovet idarələrində insanları işə götürərkən onlardan ərizə ilə yanaşı, özkeçmişini yazılmış geniş bilgi, “Şəxsi iş” deyilən A-4 ölçüdə dörd səhifəlik bir sənəd də alırdılar. Bu sənəddə insanlar harada, nə vaxt doğulduğu, hansı məktəblərdə, neçənci illərdə oxuduğu, işə nə vaxt girdiyi, hansı səbəbdən nə vaxt işdən çıxdığı, hərbi mükəlləfiyyəti, partiyalılığı, yaxın qohumlarının yaşı və harada yaşadığı, xarici ölkələrə nə vaxt və nə üçün səfər etdiyi və s. haqqında dəqiq məlumatlar yazılırdı. Osman Nuri Aqçoqraqlının belə bir “Səxsi iş”i ilə tanış ola bilmədiyimizdən ömür yolu haqqında bəzən qəti və doğru fikir söyləyə bilmirik. Buna görə də onun haqqında indiyədək yazılanlardan istifadə etməli oluruq.

1. Osman Aqçoqraqlının redaktorluq fəaliyyəti

Basir Ğafarov keçmiş müəllimi Osman Nuri Aqçoqraqlının ömür yolu haqqında yazır: “Osman oca öz zenaatı boyunca dünya coğrafiyasını temelindən bilgen ve bir çox devletləri közlerinden körgen adam. O, yaşlığında Odessa, Kiyev, Petrograd, Moskva, Qazan, Ufa, Orenburg, Taşkent, Samarqand, Aşhabad, Buhara, Baku şəerlerinde qaç defalar bulunğanı kibi, Yunanstanı, İtaliyanı, Siriyanı, Mısırını, Türkiyəni, Bulğarstanı, Almanianı ziyarət etti, Peterburg, İstanbul, Beyrut, Kair universitetlerinde tasil kördi, rus, arap, fars, alman, fransız tillerini mükəmmel öğrendi, ilmiy işlərdə bu tillərdən faydalanmağa bildi. Osman Aqçoqraqlı, İsmail Gaspralı, İsmail Lemanov, Yahya Bayburtı kibi aqiqiy halq muallimi oldı” (Ğafarov, 1980: 1-155-160).

Repressiyadan sonra Orman Nuri haqqında yazılmış ilk və dolğun məqalə olduğundan araşdırıcıların əksəriyyəti ondan yararlanmışdır. Xəttatlıqla məşğul olan, rus ədiblərinin əsərlərini

ana dilinə çevirən, hekayələr yazan Osman Nuri Aqçoqraqlı gəncliyində jurnalistikaya daha çox önəm vermişdir. "Vətən xadimi" və "Tərcuman" qəzetlərini redaktə edən, "Şura" jurnalının redaktor müavini işləyən ədibi Birinci Dünya Savaşı sevdiyi işdən ayırır. Savaş illərinin sərt senzura nəzarəti, qıtlıq, kağız qiymətinin bahalaşması qəzetlərin bağlanmasına təsirini göstərib. Türk xalqları arasında ən geniş yayılan, ardıcıl 30 il nəşr olunan "Tərcuman" qəzeti də bağlanıb.

Düşüdüklərini xalqına çatdırmaq, millətini maarifləndirmək üçün qəzetdən istifadə edə bilmədiyini görən ədib qələmini dramaturgiyada sınayıb. 1917-ci ildə onun yazdığı "Kırım Giray" və "Adil Giray" adlı dram əsərləri səhnələşdirilib.

Ömrünü müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəyə həsr emiş, Kırımın azadlığı uğrunda hərəkətin daim ön sıralarında olmuş Cəfər Seydamet tamaşa haqqında yazır: "Bu günlərdə Bağçasaray gənclərinin Qurultay azaları şərəfinə Osman Aqçoqraqlı arkadaşımızın yazdığı "Kırım Giray" pyesini başarı ilə oynamış olmalarını qeyd etmək istəyəm. Bələdiyyə salonunda oynanmış olan və

gənclərin bütün həyəcanları ilə canlandırdıqları bu pyes, hepimizə iyi təsir etmiş, hepimiz kendilerini və əsərin qiymətli yazarını ürəkdən və ən hərarətli bir surətdə alqışlamışıq” **(Kerim, 2006: 2-38).**

Tamaşaçılara güclü təsir edən, hərarətli alqışlarla qarşılanan pyesin səhnə ömrü uzun olmur. İqtisadi durum ağır olduğundan tamaşaları təkrar göstərmək, yeni əsərlər səhnələşdirmək imkansızlaşır. Osman Nuri Aqçoqraqlı da imkan və şərait olmadığından yeni dram əsərləri yazmır.

İctimai-siyasi vəziyyət, vətənin taleyi onu bədii yaradıcılıqdan müvəqqəti də olsa uzaqlaşdırır. 1917-ci il fevral inqilabından sonrakı durumdan söz açan Yunus Kandımov 1991-ci ildə Bağçasarayda hektoqrafla azsayda çap etdirdiyi “1917 sene Kurultay o nasıl olğan edi” broşurunda Kırım öndərlərinin üç yerə bölündüyünü yazır: “1. Rus dövləti içində mədəni muxtariyyət, 2. Rusiya Dövlətlər Fedarasiyasında müstəqil muxtariyyət, 3. Müstəqil Kırım Dövləti. Onun Rusiyadan ayrılması” **(Kandımov, 1991:7).**

20-ci yüzilin başlarında Kırımın sənayesi inkişaf etmiş böyük şəhərlər yox idi. İsmail bəy Qaspiralı yazırdı ki, 1783-cü ildə Kırım Rusiya işğal edəndə xanlığın ərazisində bir milyona qədər tatar yaşayırdı. İndi onların sayı 200 minə enib. Rusiya yeni torpaqlar tutmaq və Osmanlı dövlətinin işğal etdiyi ərazilərini qoruyub saxlamaq məqsədilə Kırımın çoxsaylı hərbi qüvvələr saxlayırdı. Akyardakı (Sevastapol) hərbiçilərin sayı şəhər əhalisindən qat-qat çoxdur **(Qaspiralı, 1913: 4 oktyabr)**.

Birinci Dünya Müharibəsinə hazırlaşan Rusiya Kırımın əlavə dəniz qüvvələri və quru qoşunları göndərmişdi. 1917-ci ildə isə Balkan cəbhəsindən geri çəkilən hərbi birləşmələrin böyük bir qismi də bölgədə yerləşdirilmişdir. İşğal illərində yarımadada rus kəndlilərinin, dini azlıqların, imkanlı ailələrin, eləcə də başqa xalqların nümayəndələrinin köçürülməsi vəziyyəti ağırlaşdırmışdı. Yüzlər boyu bölgədə hakim olan Kırım Tatarları indi azalmışdı.

Yarımadadakı hərbi gücü və Rusiyapərəst sakinləri neytrallaşdırıb, Kırımın işğaldan azad etmək heç də asan deyildi. Bölgə mühüm strateji

əhəmiyyətə malik olduğundan hakimiyyətə kimlərin gəlməsindən asılı olmayaraq heç biri Kırımı əldən vermək istəmirdi.

Qüvvələr nisbətinin onların xeyirinə olmadığını bilsələr də, Kırım tatarları həmişə vətənlərini işğalçılardan azad etmək üçün yollar axtarırdılar. Çar İkinci Nikolayın 1917-ci il fevralın 2-də taxtdan salınması Rusiyada bir hakimiyyət boşluğu yaratdı. Krenskinin başçılığı ilə yaradılan Müvəqqəti Hökumət demokratik idarəetmə aparatı yarada bilməmişdi. Gah Kornilovun başçılığı ilə qiyam baş verir, gah köhnə quruluşun tərəfdarları yeni hökuməti tanımadıqlarını bidirirdilər.

Yaranmış hakimiyyət boşluğundan Kırım Tatarları da yararlanmağa çalışırdılar. Belə ki, Vətən Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Kırımın hər yerində seçkilər keçirilir. 1917-ci il aprelin 7-də iki min nümayəndə Ağməscidə toplaşır. İctimai-siyasi fəallığı ilə seçilən, ədib Osman Aqçoqraqlını da nümayəndə seçirlər. O, Kırım Tatarlarının Birinci Qurultayında milli bayraq, dövlət simvolları haqqında çıxış edir. Kırım Tatarlarının milli bayrağının mavi rəngdə

olmasının vacibliyini vurğulayır. Onun tarixi faktlara dayanaraq, hazırladığı məruzə alqışlarla qarşılır (**Kerim, 2006: 2-38**).

Qurultayda yaradılan Kırım Müsəlmanları Mərkəzi İcra Komitəsinin sədirliyinə Noman Cihan Çelebi seçilir. Yeni təşkilat çar dövrünün bir çox təşkilatlarının buraxıldığını elan edir. Kırım Tatarlarının problemlərinin həllini öz üzərinə götürən yeni təşkilat çar rejimindən miras qalan idare-i ruhaniyyənin buraxıldığını, onun yerinə təşkilat – müftülük yaradıldığını, rəhbərinin də Noman Cihan Çelebi təyin edildiyini bildirir.

Həmin dövrdə Noman Cihan Çelebi Kırımda deyildi. Hərbi səfərbərliyə alınıb Odessaya göndərilmişdi. Xalqın ona sevgisi böyük olduğundan toplantıda iştirak etməsə də o, mühüm vəzifələrə seçilir. Vakıf idarəsinə rəhbərlik etmək isə Cafer Seyd Ahmetə tapşırılır.

Mərkəzi İcra Komitəsi yeni məclis yaratmaq məqsədilə Qurultay çağırmaq, qurultaya nümayəndələr seçmək üçün ciddi hazırlığa başlayır. Xalq arasında böyük nüfuzu olan Osman Nuri Aqçoqraqlı bölgələrə gedir,

musəlmanları məhəlli komitələr yaratmağa, qurultaya xalqın mənafeini qoruya biləcək insanlar seçilmələrinə həvəsləndirir.

Öndərlərin yüksək səviyyədə iş apardıqlarından seçim hazırlığı vaxtında başa çatır. Kırımın hər tərəfində məhəlli müsəlman komitələri yaradılır, oğlanlar və qızlar üçün müəllimlər hazırlayan institutlar, ümumtəhsil məktəbləri açılır. Bağçasaraydakı Kırım xanlarının tarixi Sarayı milli muzeyə çevrilir. Xan sarayının muzeyə çevrilməsində, eksponatların toplanmasında, seçilib yerləşdirilməsində Osman Aqçoqraqlı fəal iştirak edir.

Dünyada baş verənləri diqqətlə izləyən Kırım Tatarları görürdülər ki, siyasi partiyaların yaranmasına təkan vermədən demokratik dövlət qura bilməyəcəklər. Odur ki, 1917-ci ilin iyulunda Kırım Tatarları ilk siyasi təşkilatları olan “Milli Fırka”-nı yaratdıqlarını elan edirlər.

Həbslərə, təqiblərə baxmayaraq, onlar bu təşkilatı gah açıq, gah gizli 1944-cü ilədək yaşada bilirlər. 45 illik sürgündən sonra Kırım Türkləri

vətənə döndükdə yaratdıqları siyasi təşkilatı “Milli Fırka” adlandırırlar.

2. Kırımда Demokratik Cümhuriyyət qurmaq uğrunda mübarizə

1917-ci il Oktyabrın 25-də (yeni təqvimlə Noyabrın 7-də) hakimiyyəti silah gücünə ələ alan bolşeviklər Birinci Sovetlər Qurultayında bir sıra şirnikləndirici qanunlar qəbul edir. Sülh və Torpaq haqqında dekretlərin ardınca 1917-ci il noyabrın 2 (15)-də Sovet hökuməti Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsini qəbul edir **(Quliyev, 1984, 8:527)**. Xalqların hüquq bəyannaməsindən yararlanan Kırım Tatarları 1917-ci il dekabrın 9-da Bağçasarayda Qurultaya toplaşır.

Qurultayda seçkilərdə 20 yaşı tamam olmuş qadın və kişilər iştirak edir. Qadınlarla kişilərin bərabərhüquqluluğu haqqında qanunun qəbuluna Yaqub Kamal və Osman Aqçoqraqlı səs verir. Yeni yaradılan Mərkəzi Qadın Komitəsinə Ayişə İsxakova sədr, Şəfiqə Qaspıralı isə müavin seçilir **(URL-2)**. Bu seçki o dövrün bir çox Avropa ölkələrinin seçki qanunlarından daha demokratik

idi. Qurultayın rəhbərliyinə Asan Səbri Ayvazov, Safar Ablayev və Abdulkəlim Hilmi seçilir. Qurultay Ana Yasası-Konstitusiyanı hazırlamağa və hökuməti qurmağa başlayır.

1917-ci il dekabrın 26-da keçirilmiş toplantıda Kırım-Tatar hökumətinin Qanuni əsası- Konstitusiyası qəbul edilir. Qurultay Kırım Ahali Cumhuriyeti (Kırım Demokratik Cumhuriyeti) qurulduğunu və Cumhuriyyət rəhbərinin Noman Celeb Cihanın seçildiyini elan edir (**Kandımov, 1991: 9**). Bolşeviklərin necə dağdıcı və qəddar bir gücə çevriləcəyini və yaxın keçmişdə mütləqiyyətə qarşı birgə mübarizə apardıqları silahdaşlarını belə məhv edəcəklərini görməyən menşeviklər və bölgədəki xristian qrupların liderləri “Narodniy dom” (Xalq evi) deyilən binaya görə Noman Cihan Çələbi in rəhbərlik etdiyi hökumətə qarşı çıxır. Bu qarşıdurmadan istifadə edən bolşeviklər Akyardakı (Sevastopol) əsgər və matroslardan ibarət silahlı dəstələri Milli Hökumətin üzərinə göndərir. Milli Hökumət yeni yarandığından hələ ordusunu formalaşıdırma bilməmişdi. Cafer Seyidamet Birinci Dünya Müharibəsində çar ordusunun

tərkibində vuruşan Kırım Tatarlarını vətənə gətirmək üçün Ukraynaya göndərilmişdi. Əsgəri gücün geri gətirməsinə isə xeyli vaxt lazım idi.

Bolşevikləri müdafiə edən Akyardakı əsgər və matroslar 1918-ci il yanvarın 23-də Bağçasaraya hücumə keçir. Yarmadanın başqa yerlərində olan hərbi hissələr də onlara yardım edir. Beləcə, yanvarın 26-da Bağçasaray, bir gün sonra isə Ağməscid əsgər və matroslar tərəfindən tutulur. Onlar Milli Hökumətin rəhbəri Noman Cihan Çələbi Akyara aparıb orada qəddarlıqla öldürür və cəsədini dənizə atır.

Milli Hökumətin qurucuları və fəalları gizli və yarımgizli fəaliyyətə keçməli olur. Bolşeviklər Milli Hökuməti ləğv etdikdən sonra yarımada Tavrıya Sovet Sosialist Respublikası qurduqlarını elan edirlər. Yeni qurulan hökumət adından istər tatarların, istərsə də yarımadada yaşayan xristian və başqa inanlı insanların vərədövləti müsadirə edilir. Tatarların qurduqları Milli Hökumətə qarşı mübarizədə fəal iştirak edən menşeviklərə, eserlərə, katetlərə və b. siyasi və ictimai təşkilatlara qarşı da təzyiqlər başlayır. Müqavimət göstərmək istəyənlər sərt

cəzalandırılır. Bolşeviklərin zülmündən qurtarmaq üçün Kırım Tatarları Osmanlı dövlətinə köçməyə başlayır.

Bolşeviklər qurduqları proletar diktaturasını qoruyub saxlaya bilmirlər. 1918-ci il fevralın 9-da Almaniya ilə Moskvada hakimiyyəti ələ almış bolşeviklər arasında anlaşma bağlandıqdan sonra Almaniya Ukraynanın müstəqilliyini tanıyır. Rusiya işğalından azad olub müstəqil dövlətini qurmuş Ukrayna Kırımı bolşeviklərdən təmizləmək üçün alman ordularını yarımadaya dəvət edir. 1918-ci il aprelin 19-da alman əsgəri birlikləri Kırımı daxil olur.

Yaranmış imkandan istifadə edən Kırım Tatarlar 1918-ci il mayın 8-də Qurultaya toplaşır. Onlar 1917-ci ildə qurmuş olduqları Milli Hökuməti bərpa etməyə çalışır. Osman Nuri Aqçoqraqlı da bu işdə fəallıq göstərir. Lakin Almanlar Milli Hökumətin bərpasına imkan vermirlər. Əvəzində iyun ayında Kırım Tatarlarından, xristianlardan və Alman hərbiçilərindən ibarət bir hökumət qururlar. Bu hökuməti idarə etmək Litva tatarlarında olan Karaim inanlı Rus ordusunun generalı Masey

Sulkeviçə tapşırılır. O, milli dəyərlərə sayğı göstərdiyindən və xalqla ünsiyyətə üstünlük verdiyindən İslam dinini qəbul etmiş və adını da dəyişərək Süleyman Sulikeviç¹¹ qoymuşdu.

Süleyman Sulikeviç Kırımı müstəqil dövlət kimi idarə etməyə başlayır. Bundan Ukrayna hökuməti razı qalmır. Ukrayna Kırımı özünün bir vilayəti kimi görürdü. Bu da qarşıdurmanı dərinləşdirir. Almaniya Kırımın Ukraynanın bir

¹¹ Ona valideyinləri Masey adı qoymuş, uşqalıqda və gənclikdə də bu adla tanınmışdır. 1917-ci ilin mayın 1-11-də Moskvada Rusiya Müsəlmanlarının Qurultayı keçirilir. Orada əsarət altındakı türk-müsəlmanların təhlükəsizliyi, milli-mənəvi və siyasi hüquqlarının qoruması məqsədi ilə "Hərbi qurumlar haqqında" qətnamə qəbul edilir. 1917-ci il iyulun 21-31-də Kazanda keçirilən növbəti qurultayında qətnamədə irəli sürülən vəzifələrin reallaşması üçün Əsgəri Şura yaradılması qərara alınır. Əsgəri Şura tezliklə yalnız müsəlman əsgər və zabitlərdən ibarət hərbi birləşmələrin formalaşdırılması istiqamətində əməli fəaliyyətə başlayır. Qurultayın qərarı ilə bu mühüm vəzifənin icrası ümumtürk və ümummüsəlman məsələlərində fəal mövqeyi ilə seçilən general Masey Sulkeviçə həvalə olunur. Masey Sulkeviçə soydaşlarından fərqli olmadığını göstərmək üçün İslam dinini və Məhəmməd adını qəbul edir. Kırıda isə Süleyman Sulkeviç kimi tanınır.

parçası olması ilə razılaşmasa da müttəfiqi olan Ukrayna ilə də münasibətləri korlamaq istəmir. Buna görə də Birinci Dünya Müharibəsində məğlub olan Almaniya Hökuməti Süleyman Slukeviçin başçılıq etdiyi hökuməti sonadək qoruya bilmir. Rusiyada bolşevik zülmündən qaçan yüzlərlə hərbi, ictimai-siyasi xadim, vətəndaşlar əlindən alınmış insan Kırım sığınır. Çox təəssüf ki, bu insanlar da Süleyman Slukeviçin rəhbərlik etdiyi hökuməti müdafiə etmir. Əksinə, daxildə qarğışı yaradır. Buna görə də 1918-ci il noyabrın 14-də Süleyman Slukeviçin başçılıq etdiyi hökumət istefa verməli olur.

Boşevik zülmündən qaçanlar yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Kırımда liberal Rus və yəhudi siyasətçilərinin təşkilatçılığı ilə 1918-ci il noyabrın 16-da yeni bir hökumət qururlar. Milliyyətə Karaim Türklərindən olan Solomanın rəhbərlik etdiyi bu hökumət katətlərin siyasətini yeridir və yarımada Rusiyanın bir parçası kimi görünür. Yaratdıqları hökuməti də Rusiyanın bir məhəlli idarəsi sayırlar. Hökumətin başında milliyətçə Karaim Türklərindən olan Soloman dursa da Kırım Tatarları yeni hökumətin tərkibinə

daxil olurlar. Yerli dayağı və hərbi gücü olmayan yeni hökumət xilas yolunu ağqvardiyaçıları Kırıma dəvət etməkdə görür. Beləcə, general Anton Denikin (1872-1947) rəhbərlik etdiyi ağ qvardiyaçıların “kөнüllü ordu”su noyabr ayında yarmadada möhkəmlənir. Ağqvardiyaçılar Kırım Tatarlarının təşkilatlarını bağlayır və Milli Firqə üzvlərinə qarşı təqib və təzyiqlərini artırır.

1919-cu ilin aprelində bolşeviklər yenidən Kırımı işğal edirlər. Vladimir Ulyanov (Leninin) (1870-1924) qardaşı Dmitiriy Ulyanovun (1874-1943) rəhbərliyində Kırım Sovet Sosialist Respublikası qurduqlarını elan edirlər. Dmitiriy Ulyanov nə qədər Kırım Tatarları ilə mülayim davranıb, onları öz tərəfinə çəkmək istəsə də, 1918-ci ildə bölgədə bolşeviklərin göstərdiyi qəddarlığa və Sovet Rusiyasından qaçıb gələnlərin söylədiklərinə görə yerli əhali onları müdafiə etmir.

Kırım Sovet Sosialist Respublikasının ömrü qısa olur. Ağqvardiyaçılar 1919-cu il iyulun 1-də yenidən yarımadaı işğal edir. General Anton Denikin yerini tutaraq 1920-ci ilin martında

diktatura qurduğunu elan edən general Pyotr Vrangelin (1878-1928) zamanında Kırım Tatarlarına və onların ictimai-siyasi xadimlərinə qarşı hökumətin münasibəti çox sərt olur. Gizli fəaliyyətdə olan və hökumətə qarşı kəskin müxalif mövqe tutan Milli Firqə 1920-ci il noyabırın 12-də bolşeviklərin gəlişini loyally qarşılayır. Tez-tez baş verən hökumət dəyişikliklərindən, başıpozuqluqdan cana doymuş əhali də düzənli bir hökumətin qurulmasını istəyir.

Üç ildə 7-8 hökumət dəyişikliyi baş verəndə Milli Hökuməti müdafiə edən, Qurultaya nümayəndə seçilən Osman Nuri Aqçoqraqlı Bağçasaraydakı “Zincirli” Mədrəsədə, Darul-malümatda, Sanayi-nefise texnikumunda dərslər deməklə ailəsin keçindirir. İctimai-siyasi fəaliyyətdən çox müəllimliklə və elmi araşdırmalarla məşğul olur.

Kırım Tatarlarının ədəbiyyat tarixi haqqında bilgi əldə etmək istəyənlər əsasən təzkirələrə, cümlələrə və tarixçilərin əsərlərinə müraciət etməli olur, nəsil araşdırıcıları isə ədəbiyyat tarixlərinin Avropa ölkələrində olduğu kimi yazılmasını

arzulayırdılar. Lakin bu işlə ciddi və ardıcıl məşğul olan yox idi. Osman Nuri Aqçoqraqlı yeni tipli ədəbiyyat tarixinin yazılmasına girişir. Kırım Tatarlarının ədəbiyyatı tarixini Avropa metodları ilə yazmağa başlayır. Onun 1919-cu ildə yazmağa başladığı “Kırım-Tatar ədəbiyyatının qısaca tarixcəsi” 1920-ci ildə “Millət” qəzetinin 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14 saylarında çap etdirir (**URL-3**). Çox təəssüf ki, bölgədəki qarışıqlıq ona əsərini tam çap etdirməyə imkan vermir.

Osman Nuri Aqçoqraqlı “Millət” qəzetində nəşr etdirdiyi məqalələrə Osman Nuri Aqçoqraqlı, O. Aqçoqraqlı, Soldat: O. Aqçoqraqlı, Osman Aqçoqraqlı imzalarını qoyur.

3.Sovetləşmənin ilk illərində

Osman Nuri Aqçoqraqlının bolşeviklərin Kırımı 1920-ci ildəki qəfil və gözənilməz hücumu zamanı hansı mövqedə olduğu haqqında əlimizdə tutarlı qaynaqlar yoxdur. Ağqvardiyaçıların və bolşeviklərin zülmündən qaçan Rusiya vətəndaşlarının çoxu Osmanlı dövlətinə sığınmaq və ya oradan Avropa ölkələrinə getmək üçün

Kırırma gəlmək məcburiyyətində idilər. Kırırmda da hakimiyyət tez-tez əldən-ələ keçirdi. Bu iş o qədər sürətlə baş verirdi ki, səfərə çıxanlar çox vaxt baş verən dəyişikliklərdən vaxtında xəbər tuta bilmirdilər.

Bolşeviklər yarımadaya hücum edəndə istər buradakı yerli əhalinin, istərsə də bolşevik zülmündən qaçıb yarımadada özlərinə müvəqqəti sığınacaq tapanların bir qismi gəmilərlə Osmanlı dövlətinin ərazisinə keçməyə çalışır. İşğalçılar ələ keçirdikləri minlərlə insana öz siyasətlərinə uyğun “burjua”, “feodal”, “ağqvardiyaçı”, “əksinqilabçı” damğası vuraraq cəzalandırırdılar. Bu işin başında duranların arasında Bəkir Çobanzadənin yaxından tanıdığı və öncələr xoş münasibəti olan Bela Kun da (1886-1938) var idi.

Birinci Dünya Savaşında Avstriya-Macaristan Ordusunun əsgəri kimi Rusiyaya əsir düşən Bela Kun Macar yəhudilərindən idi. Əsirlikdə olarkən inqilabçılarla tanış olmuş və onların təbliğatının təsiri altına düşərək, 1917-ci ildə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasına daxil olur. O, partiyanın sırayı üzvü kimi qalmamış, qısa müddətdə təşkilat daxilində özünə

böyük nüfuz qazana bilmişdi. Dəfələrlə bolşeviklərin rəhbəri və Rusiya Federasiyası Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Vladimir Ulyanov (Lenin) və b. rəhbər işçilərlə görüşür. Onların təklifi ilə 1918-ci ilin martında Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının tərkibindəki Macarları bir yerə toplayaraq qrup yaradır. Onu Sovet Ordusundakı xarici ölkə vətəndaşlarından ibarət beynəlmiləl dəstəyə rəhbər təyin edirlər. 1918-ci ilin noyabrında bolşeviklər onu Kommunist Partiyasını yaratmaq üçün gizli Macarıstana göndərir. O, tapşırığı yerinə yetirsə də istədiyinə tam nail ola bilmir. 1919-cu ilin fevralında həbs edilir. Həbsdən çıxandan sonra, yəni 1919-cu il martın 21-də Macarıstan Sovet Respublikası qurulduğu elan ediləndə, Bela Kun Xarici İşlər Naziri və Hərbi İşlər üzrə Komissar təyin edilir. Həmin vaxt Bəkir Çobanzadə də macar kommunistlərinin sırasında Budapeştdə olur.

Lakin yeni hökumətin ömrü o qədər uzun çəkmir. Rusiyadan aldıkları köməklə qurduqları hökumət avqustun 1-də dağıdılır. Hökumətin belə qısa ömürlü olmasının səbəbi hakimiyyəti ələ

alanların demokratik bir cəmiyyət deyil, proletar diktaturası qurduqlarını elan etmələri olur. Monarxiyadan, zülümdən cana doymuş macar xalqı diktatura ilə heç cür barışmır.

Macar Sovet Respublikası uğursuzluğa düşər olduqdan sonra, Avstriyaya qaçan Bela Kun orada da duruş gətirə bilməyərək Moskvaya – onu dəstəkləyən bölsheviklərin yanına qayıdır. Macarıstandakı uğursuzluğuna baxmayaraq, Lenin, Stalin, Trotski kimi rəhbərlər Bela Kunu dəstəkləyir, ona rəhbər vəzifə verir və 1920-ci il sentyabrın 1-7-də Bakıda keçirilən Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayına nümayəndə göndərilir. Qurultayda “Şərqdə Sovet quruculuğu haqqında” mövzusunda məruzə də edir.

Bakıdan geri qayıtdıqdan sonra onu Kırımın üzərinə yeridiləcək orduya rəhbər təyin edirlər. Bolşeviklər 1920-ci il noyabrın 12-də Oskapıda Vrangel ordusunun müqavimətini qıraraq Kırıma daxil olur. Bela Kun Kırıma Fovqəladə Komisar, qısa adı ÇK(Çerezviçayını Komissiya - Əlahiddə Komissiya) olan cəza təşkilatına rəhbər təyin edilir. Bela Kunun cəza dəstəsi yalnız əksinqilabçı adlandırılanlara deyil, hətta

bolşeviklərin düşməni olan ağqvardiyaçılara qarşı vuruşmuş Kırım Tatarlarına da divan tutur. Bela Kun sanki Macarıstandakı məğlubiyyətinin acığını Kırımdakılardan çıxır. Onun rəhbərlik etdiyi təşkilat repressiya cəzalarının tətbiqində xüsusi qəddarlıq göstərir. Kırımda Bəkir Çobanzadə ilə görüşürlər. Bəkir Çobanzadə soydaşlarının nahaqdan cəzalandırılmasının, var-yoxlarının əllərindən alınmasının qarşısını ala bilmir və Bela Kuna yollarının ayrıldığını bildirir **(Şamil, 2012:107)**.

Bela Kun Ruslara bu qədər xidmət etsə də, yeni Rus imperiyasının yaranması yolunda canından keçməyə hazır olsa da, Sovet repressiyasından qurtula bilmir. 1937-ci ildə həbs edilərək uzun müddət işgəncə verildikdən sonra 1938-ci il avqustun 29-da güllələnir. Bela Kunun müavini milliyətçə latış, Yuriy Petroviç Qaven (əsil adı və soyadı Yan Ernest oğlu Dayman) (1894-1936) və ÇK-nın üzvü milliyətçə Kırım Tatarı olan Veli İbrahimov da (1888-1928) qəddarlıqda rəhbərlərindən heç də geri qalmırlar.

Yuri Qaven və Veli İbrahimov 1918-ci il martın 21-də Kırıma göndərilən və Tavriya Sovet

Sosialist Respublikasında rəhbər vəzifələrə təyin ediləndə də yarmadada çox nahaq qanlar tökmüşdür. Veli İbrahimov Bolşeviklər məğlub olduqda isə Novorossiyaya qaçmış, bolşeviklərin əsgəri birliklərinin Cənub Cəbhəsində xidmət edərkən minlərlə insanın ölümünə bais olmuşdur. Bolşeviklər Kırımı 1919-cu ilin yazında işğal edəndə yenidən buraya dönmüş, daxili işlər komissarı və başqa vəzifələrdə işləmişdir.

Bela Kun, Yuri Qaven, Veli İbrahimov kimi qəddarları rəhbərlik etdikləri Kırımда qırmızı terror yaratmaları ilə qürur duyurdular.

Bolşeviklər Kırımı işğal etsələr də, dağlarda partizan müharibəsi gedir, kənd və şəhərlərdə açıq və gizli müqavimət hərəkatı davam edirdi. Zülm və təqibdən qaçaraq xaricdə mühacir həyatı yaşayan Cafer Seydamet kimi vətəninin, millətinin azadlığını düşünənlər Kırımда gizli təşkilatlar qurur, həmin təşkilatları istiqamətləndirir. Cafer Seytamet Bəkir Çobanzadəni Milli Fırqənin gizli fəaliyyətini əlaqələndirmək və təşkilata yeni qüvvələr toplamaq məqsədilə Kırıma göndərir. Sovetlərin kağız üzərindəki insan haqları, milli azlıqlara verilmiş haqlar və s.

istifadə edən ziyalılar təşkilatlar quru, milli şüuru yüksəltmək üçün təbliğat aparırlar. Kırımда 1917-ci ildə çağırılmış Qurultayın rəhbərlərindən, gizli fəaliyyət göstərən Milli Firqənin üzvləri Xəlil Çapçaklı və Amet Ozenbaşı 1921-ci ildə Moskvaya gedərək Millətlər Komissarı İosif Stalinlə görüşür və Kırım yarmadasında müstəqil Kırım Sovet Sosialist Respublikası qurulmasını tələb edirlər. Bolşeviklər gücsüz olduğundan tələbə sərt reaksiya vermir, hökumət rəhbərlərinin məsələni müzakirə edəcəkləri bildirilir.

Həmin günlərdə Xəlil Çapçaklı və Amet Ozenbaşı Moskvada oxuyan kırımı tələbələri bir yerə toplayır, Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində bölgədəki durumla bağlı çıxışlar edirlər (**URL-5**). İosif Stalin bu fikirlə razılaşmasa da, Leninin (Viladimir Ulyanov), Mixail Kalininin (1875-1846), Avel (Abdul) Yenukadzenin (1877-1937) və b. təklifi ilə Kırım Sovet Sosialist Respublikası statusu deyil Muxtar Respublika statusu verilir və 1921-ci ilin Oktyabrın 18-də Kırım Muxtar Sovet Sossyalist Respublikasının qurulduğu elan edilir. Noyabr

ayında bölgə əhalisinə qanlı divan tutmaqda ad çıxarmış ÇK sədrinin müavini latış Yuri Qaven¹² Kırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri təyin edilir.

Əslində Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri seçki vasitəsi ilə seçilməliydi. Seçkilər formal keçirildiyindən başqa vəzifələrə olduğu kimi bu vəzifəyə də sədr Moskva tərəfindən təyin edilir. Moskvada da, yerlərdə də vəzifə tutmaq uğrunda mübarizə aparən qruplaşmalar arasında dərin bir ziddiyyət vardı. İosif Stalin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə özünə sadıq adam bildiyi Veli İbrahimovu gətirmək istəsə də onun planı baş tutmamışdı.

Belə bir gərgin vaxtda Osman Aqçoqraqlı açıq siyasi fəaliyyətlə məşğul olmur. Maarifçilik yolu ilə Kırım Tatarları arasında milli şüuru oyatmağa, bilikli və savadlı milli kadrlar hazırlamağa çalışır, savadsız kütlələrə isə teatr vasitəsilə təsir göstərmək istəyir.

¹² 1924-cü ildə Moskovaya SSRİ Dövlət Plan Komitəsində rəhbər vəzifəyə aparılan Yuri Qaveni 1932-ci ildə Trotskiçilikdə ittiham edirlər. 1933-cü ildə isə onu təqaüdə göndərirlər. 1936-il aprelin 4-də həbs edir və SSRİ Ali Hərbi Məhkəməsinin qərarı ilə həmin il oktyabrın 3-də güllələyirlər.

Yeni hökumətin gətirdiyi fəlakət nəticəsində Kırımın iqtisadiyyatı tamam çökür, kırımlıların əllərində olan-qalan azacıq ərzaq da zorla müsadirə edilərək Moskva və Peterburqa – inqilabçı proletariata göndərilir. Əkməyə toxum belə qalmır. Tərslikdən həmi il də quraq keçir. Aclığın və xəstəliyin doğurduğu fəlakət nəticəsində hər gün yüzlərlə insan ölür, ölkə idarəedilməz hala düşür. Sınıfı və ideoloji düşmən saydıqları insanlara qarşı qəddarlıq gətərən bolşeviklər məcburiyyət qarşısında qalıb milli kadrlardan istifadə edərək vəziyyətdən çıxmağa çalışırlar. Buna görə Kırım Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1922-ci il martın 2-4-də keçirdiyi ikinci sessiyasında Türkiyə Böyük Millət Məclisinə yardım üçün müraciət etməyi və bu məqsədlə bir nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır. Asan Səbri Ayvazov yenidən gənc Türk Respublikasına elçi göndərilir. Birinci yardım kampaniyasında Anadoludan və İstanbuldan toplanan 1000 çuval un, ikinci dəfə isə 2000 çuval un, 696 sandıq səbzə və ət konservləri Kırıma göndərilir (**Şamil, 2012:93**). İstər Türkiyədən, istərsə də başqa ölkələrdən gəmilərlə

göndərilən ərzaq Kırımıda boşaldılsa da, bölgənin əhaləsinə çox az pay çatır. Böyük qismi Rusiyanın mərkəzlərinə göndərilir. Təsərrüfatın zəif təşkili və işin düzgün qurulmamasından göndərilən ərzağın bir qismi yollarda itib-batır, məhv olur, ünvanına çatmır. Bunun nəticəsində də yarımada da aclıqdan 100 minə yaxın insan ölür. Ölənlərin yüzədə altmışını Kırım Tatarları təşkil edir (**URL-4**).

Qırmızı terrorun, quraqlıq və zəlzələnin vurduğu zərər 1923-cü ildə nisbətən aradan qaldırılmağa başlayır. Belə çətin günlərdə də Osman Aqçoqraqlı milləti üçün çalışmaqda davam edir. Gənc musiqiçi Asan Refatovu “Çora Batır” operasını yazmağa həvəsləndirir. Mövzusu qəhrəmanlıq dastanından alınmış operanın liberettosunu da özü yazır. Bir çox əngəllərə, musiqi alətləri, peşəkar kadrlar, dekorlar və s. qıtlığına, Asan Refatovun aclıqdan ağır xəstəliyə tutulmasına baxmayaraq, 3 pərdəli, 6 şəkilli opera 1923-cü ilin sentyabrında Ağməsciddəki (Simferopol) Qızıl Əsgər Klubunda tamaşaya qoyulur (**Şamil, 2008: 8-14**). Kırım Tatar Musiqi tarixində ilk opera olan “Çora Batır” xalqın coşğusuyla,

alqışlarla qarşılanır. Professor Bəkir Çobanzadə tamaşa haqqında yazır: “Bu Kırım Tatar mədəniyyəti tarixində ilki görülən ən güclü, ən sevimli mədəni, siyasi vəqiyə oldu. Əsərin müəllifləri Osman Akçokraklı və Asan Refatov bununla xalqının mədəni həyatında silinməz iz qoydular” (**Fazıl və b., 2001: 231**).

Osman Aqçoqraqlı Rusiya müsəlmanları arasında ən usta xəttat seçilir, o, Sovet məmurları ilə danışıb onlardan Bağçasarayda İsmail bəy Qaspiralının ev muzeyinin qurulmasına icazə ala bilir (**Kerim, 2006: 39**).

Sonuc

Osman Nuri Aqçoqraqlının “Vətən xadimi”, “Tərcuman” qəzetlərində, eləcə də “Şura” jurnalında nəşr etdirdiyi məqalələrinin bir çoxu bu gün də aktuallığını itirməyib. Mətbuatda sözünü deməyə imkan olmayanda fikrini teatr tamaşaları vasitəsilə xalqına çatdırmağa çalışıb. Məktəblərdə dərs deməklə yeni vətənsəvər nəsil tərbiyə edib. İnqilabdan, milli-azadlıq

mübarizəsindən qorxmayıb. Həmişə mübarizənin önündə olub.

Kırım-Tatarlarını Avropanın inkişaf etmiş xalqları səviyyəsində görmək üçün operaya liberetto yazıb, operanın hazırlanıb göstərliməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyib. Bütün varlığı ilə millətinə və vətəninə xidmət edib. O, yalnız Kırım Türkləri-Tatarları üçün deyil, əsarət altında olan bütün xalqların azadlığı uğrunda, insan haqlarının qoruması uğrunda mübarizə aparmışdır.

Osman Nuri Aqçoqraqlının 1910-1920-ci il fəaliyyətini elmi yaradıcılığa hazırlıq mərhələsi adlandırmaq olar. 1924-1926-cı illərdə “Qırımın kiçik bir dolaşuv”, “Qart muallim ve yazıçılarımızdan İsmail Qaspralinskiy”, “Qırımda Tatar tamğaları” və b. kitablarını çap etdirmiş, “Kırım-Tatar şairlərinin antalogiyası” isə akademik Aqatanel Kırımskinin “Kırım Tatarlarının ədəbiyyatı (1930) kitabına daxil edilmişdir. Kırımda nəşr edilən qısaömürlü “İrəli” jurnalında, ədəbiyyat tarixinə, folklorə, etnoqrafiyaya dair 10-dan çox məqaləsi işıq üzü görmüşdür.

Ekspedisiya zamanı 600-ə yaxın jir (xüsusi şeir şəkli) və mahnı toplayaraq onun 200-ə yaxınını Asan Refatovla birgə nəşr etdirmişdir. XVIII yüzildə yaşamış tarixçi-şair Canmühəmmədin “Toqay bey” poemasını üzə çıxarmış, “Çora batır”, “Koblandı batır”, “Edigey” kimi xalq dastanlarını toplamışdır.

Qaynaqlar

8. QULİYEV, Cəmil və b. (1984). ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). 8-ci cild, Bakı: SSR Dövlət nəşriyyatı.

9. ĞAFAROV, Basır. (1980). Osman Asanoğlu Aqçoqraqlı, //“Yıldız” (*Taşkent*) dergisi, sayı 1, seh.155-160

10. FAZIL, Riza, NAQAYEV Safter. (2001). *Kırım tatar ədəbiyyatının tarixi. (Kısa bir nəzər)*, Akmesit.

11. KANDIMOV, Yunus. (1991). *1917 sene, kurultay. O nasıl olğan edi*. Bağçasaray.

12. КЕРИМ, Исмаил Асаногълу. (2006). Осман Акъчокъракълынынъ шахсиети хусусында базы эски ве янғы малюматлар, //Йылдыз, No2, с . 35 –42.

13. QASPIRALI, İsmail bəy. (1913). Torpaq, torpaq, torpaq!. //“Tərcuman” qəzeti 4 oktyabr.

14. ŞAMİL, Ali. (2012). Qırım sevgisi, QCİ. Simferopol:Qırımdevoquvpedneşir.

15. ŞAMİL, Əli. (2008). Bəstəkarlar İttifaqımızın ilk sədri-Asan Rifatov. //“Yom” Türk dünyası mədəniyyət dergisi. Yaz, sayı 9.

16. URL-1 AQÇOQRAQLI Osman <http://crh.wikipedia.org/wiki>

17. URL-2 AYVAZOV Asan Sabri, İstoriya natsionalnoqo dvijeniya v Kırımu, http://www.vatany.ru/?an=vs305_mpl.

18. URL-3 Fazıl Rza, Naqayev Safter, 2001:27, http://www.dailymotion.com/video/x1yahj2_5-dakika-turkiye-turkcesi-mi-kirim-turkcesi-mi_creation#user_widget).

19. URL-4 KIRIMLI Hakan. Kırım, İslam Ansiklopedisi, DİA, cild 25, səh.460-465, [https://www.google.com.tr/?gws_rd=ssl#q=cilt:+25%3B+sayfa:+460+\[KIRIM+-+Hakan+K%C4%B1r%C4%B1ml%C4%B1\]](https://www.google.com.tr/?gws_rd=ssl#q=cilt:+25%3B+sayfa:+460+[KIRIM+-+Hakan+K%C4%B1r%C4%B1ml%C4%B1])

20. URL-5 Raport Selim, (2014).
<http://avdet.org/node/9278>,
http://www.duel.ru/200707/?07_6_4.

“Osman Nuri Aqçoqraqlının redaktorluğu, siyasi fəaliyyəti və elmi-bədii yaradıcılığı (1917-1923)” məqaləsi Şükrü Halik Akalın Armağanı” (Ankara, 2022, səh.289-306 kitabında çap olunmuşdur. Məqalə “Türkiyənin səsi” radiosunda “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə efirə getmiş “Osman Nuri Aqçoqraqlı” verlişi əsasında hazırlanmışdır.

OSMAN NURİ AQÇOQRAQLININ PEDOQOJİ FƏALİYYƏTİ VƏ ELMİ ARAŞDIRMALARI

Özət

Keşməkeşli bir ömür sürmüş, yazıçı, pedaqoq, araşdırıcı, ictimai-siyasi xadim Osman Nuri Aqçoqraqlı yalnız Kırım Türkləri-Tatarları üçün deyil, əsarət altında olan bütün xalqların azadlığı uğrunda, insan haqlarının qoruması uğrunda mübarizə aparmışdır.

1879-cu il yanvarın 3-də Bağçasarayda anadan olan Osman Aqçoqraqlı Avrasiyanın bir çox şəhərlərində yaşamışdır. Bu ona elm, ədəbiyyat, mədəniyyət sahəsində çalışanlarla tanış olmağa, fikir mübadiləsi etməyə və sonralar da əlaqələrini davam etdirməyə imkan yaratmışdır.

1934-cü ildə milətçilikdə suçlanaraq Kırım Pedaqoji İnstitutundan işdən çıxarıldıqda Azərbaycanca, bacısının yanına getmiş və 1937-ci

ilin aprelinədək, yəni, həbs olunandək burada yaşamışdır.

Osman Nuri Aqçoqraqlı 1924-1926-cı illərdə “Qırımni küçük bir dolaşuv”, “Qart muallim ve yazıçılarımızdan İsmail Qasprinskiy”, “Qırımnda Tatar tamğaları” və b. kitablarını çap etdirmiş, “Kırım-Tatar şairlərinin antologiyası” isə akademik Aqtanel Kırımskinin “Kırım Tatarlarının ədəbiyyatı (1930) kitabına daxil edilmişdir. Kırımnda nəşr edilən qısaömürlü “İrəli” jurnalında, ədəbiyyat tarixinə, folklorə, etnoqrafiyaya dair 10-dan çox məqaləsi işıq üzü görmüşdür.

Ekspedisiya zamanı 600-ə yaxın jır (bayatı) və mahnı toplayaraq onun 200-ə yaxınını Asan Refatovla birgə nəşr etdirmişdir. XVIII yüzildə yaşamış tarixçi-şairi Canmühəmmədın “Toqay bəy” poemasını üzə çıxarmış, Mərkəzi Asiya Türklərinin “Çora batır”, “Kabilandı batır”, “Yedigey” kimi xalq dastanlarını toplamışdır.

Açar sözlər: Osman Nuri Aqçoqraqlı, Kırım, Azərbaycan, Canmühəmməd, Toqay bey, Yedigey, Çora batır.

PEDAGOGICAL ACTIVITY AND SCIENTIFIC RESEARCHS OF OSMAN NURİ AKCHOKRAKLİ

Abstract

Osman Nuri akchokrakli, who is writer, pedagogue, researcher, social-political person, straighted not only for the Crime-Tatars, but for the freedom and rights of all people in bondage.

Osman Nuri was born in Bakhchararai on 3rd January of 1879, he lived in many cities of Eurasian. It makes him to meet with social, literary, cutural persons and make a discussion to improve himself. Akchokrakli tried to keep in touch with these persons whole his life.

He was accused with nationalism on 1934 and was discharge from Crime Pedagogical University and came to Baku to his sister and lived there until the arrest on April of 1937.

Osman Nuri Akchokrakli published his books of “Qırımı küçük bir dolaşuv”, “Qart muallim ve yazıçılarımızdan İsmail

Qasprinskiy”, “Qırırnda Tatar tamğaları” and etc between 1924-1926 yy. His anthology of “Kırırn-Tatar şairlərinin Antalogiyası” was include in the book of “Kırırn Tatarlarının ədəbiyyatı (1930)” by Agtanel Kırırmsky. He publishe more than 10 articles about literature, history, ethnography on short-lived journal of “İrəli”, published in Crime.

During the expedition he collected more than 600 yir (bayatı) and song, and publishe more than 200 with Asan Rıfatov. He achived the poem of “Togay bey” of Jahanmuhammed, who is historian and poet and lived on 18th century. Also collected the sagas of “Chora batır”, “Koplandı batır”, “Yedigeş”.

Key words: Osman Nuri Akchokrakli, Crime, Azerbaijan, Jahanmuhammed, Togay bey, Yedigeş, Chora batır.

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И НАУЧНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ ОСМАНА НУРИ
АКЧОКРАКЛИ**

Аннотация

Осман Нури Акчокракли, писатель, педагог, исследователь, общественно-политическая личность, боролся не только за свободу крымских татар, но и за свободу и права всех людей, находящихся в оккупации.

Осман Нури родился в Бахчисарае 3 января 1879 года, жил во многих евразийских городах. Это дало ему возможность встретиться с общественными, литературными, культурными личностями и обсуждать актуальные вопросы. Акчокракли пытался поддерживать связь с этими людьми всю свою жизнь.

Он был обвинен в национализме в 1934 году, был уволен из Крымского педагогического университета и приехал в Баку к своей сестре и жил там до ареста в апреле 1937 года.

Осман Нури Акчокракли опубликовал свои книги «Кырымны кучук бир долашув», «Карт муаллим язычыларымыздан Исмаил Гаспринский», «Кырымда татар тамгялары» и др. в течение с 1924 по 1926 год. Его антология «Кырым татарларынынъ антологиясы» была включена в книгу «Кырымтатар эдебиаты (1930)» Агатангела Крымского. Он опубликовал более 10 статей о литературе, истории, этнографии в недолговечном журнале «Илери».

Во время экспедиции он собрал более 600 песен и опубликовал более 200 песен с Асаном Рефатовым. Он опубликовал поэму историка и поэта XVIII века Джаханмухаммеда, «Тогай бей» Также собрал дестаны «Чора батыр», «Копланды батыр», «Едигей».

Ключевые слова: Осман Нури Акчокракли, Преступность, Азербайджан, Джаханмухаммед, Тогай бей, Едигей, Чора батыр

Giriş

Bolşeviklər Kırımı işğal edəndə Sovetlərin zülmündən qaçıb yarımadaya sığınanların böyük qismi gəmilərlə İstanbula keçməyə can atırdılar. Onların əksəriyyəti Kırım Tatarlarının aydınları deyildi. Ağ qvardiyaçı əsgər və zabitlər də, ictimai-siyasi partiyaların nümayəndələri də, varlılar da xilas yolunu Rusiyanı tərk etməkdə görürdülər.

Osman Nuri Aqçoqraqlının ailəsi ilə birlikdə gənc Türkiyə dövlətinə getməyə, orada özünə iş tapmağa, güzaran qurmağa imkanı var idi. Lakin xalqının savadlı milli kadrlara böyük ehtiyacı olduğuna görə mühacirətə getmir.

Vətəndə qalan Osman Nuri Aqçoqraqlı bolşeviklərin insanların biliyinə, bacarığına deyil ideoloji baxışlarına önəm verdiyini görüb ictimai-siyasi işlərdən uzaqlaşır. Elmi-pedaqoji fəaliyyətə üstünlük verir.

1922-ci ildə yeni yaradılan Kırım Pedaqoji İnstitutunda 4-5 fəndən mühazirə oxuyur, 13 sayılı internat məktəbində dərs deyir. Onun dərs dediyi yeniyetmə və gənclərdən Amdi Alim, Amet Ozanbaşı, Osman Amit, Maksut Süleyman və b. Kırım ədəbiyyatının inkişafına, pedaqoji

kadrların hazırlanmasına böyük xidmət göstərmiş olurlar **(Fazıl və b., 2001: 351)**. İsmail Lemanov, Umer Aziz, Asan Çerqeyev kimi müəllimlərlə birgə Totaykoy Texnikumunda da dərslər deyən Osman Aqçoqraqlı həm də elmi axtarışlarını davam etdirir **(Fazıl və b., 2001: 336)**.

O, bolşeviklərin milli kadrlara xoş münasibət bəsləmədiyini, sözləri ilə əməllərinin düz gəlmədiyini bildiyindən onlarla açıq münasibətə girməkdən çəkinir. İctimai-siyasi işlərdən uzaq durur, təklif edilən vəzifələrdən boyun qaçırır.

Kırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri milliyətçə latış, Yuriy Petroviç Qavenin (əsil adı və soyadı Yan Ernest oğlu Dayman) (1894-1936) 1924-cü ildə Moskvaya rəhbər vəzifəyə aparılması milli kadrlara qarşı təzyiqlərin nisbətən azalmasına səbəb olur. Kütləvi həbslər, sürgünlər, cəzalandırmalar nisbətən səngiyir. ÇK üzvü kimi Kırım və Quzey Qafqazda onlarla insanın öldürülməsində və cəzalandırılmasında əli olan Veli İbrahimov Kırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə təyin

ediləndə öncələr olduğu kimi sərt cəza tədbirləri həyata keçirmir. Görür ki, həbslər, təqiblər ölkənin iqtisadiyyatını məhvə aparır. Odur ki, yeni vəzifədə milli dəyərlərə sahib çıxan bir insan kimi görünür.

Sovetlər Birliyinin işğalçı Rusiyanın varisi olduğunu görmək istəməyən Veli İbrahimov sosialist quruculuğuna, Leninin, Stalinin və b. Sovet ideoloqlarının milli məsələ mövzusunda yazdıqlarına, Kommunist Partiyasının qərar və qətnamələrinə inanır, onların yerinə yetirilməsi üçün var gücü ilə çalışır. Elə düşünür ki, Kırım, Azərbaycan, Türkiyədə milli məsələni düzgün aparsalar, xalqları əsarətdən qurtarsalar, Şərqi xalqları, xüsusən yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyəti, İran sosializm cəbhəsində özlərinə yer alacaq. Hindistan kimi nəhəng dövlət, ərəb ölkələri tezliklə Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin müstəmləkəsindən xilas olub sosialist inqilabı edəcəklər.

Bu düşüncə ilə Kırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə sədr vəzifəsinə gətiriləndən sonra milli kadrlara diqqətini artırır. Milli məktəblərin, teatrların,

nəşriyyatların, qəzet, jurnalların açılmasına yardımçı olur. Keçmişinə yaxşı bələd olduğu, sinfi düşmən saydığı milli kadrların məktəblərdə, mədəniyyət müəssisələrində işləmələrinə şərait yaradır, yeni sosialist ruhlu mütəxəssislər hazırlamaq üçün gəncləri Azərbaycandakı məktəblərdə oxumağa göndərir. Sovet hökuməti hələ zəif olduğundan, kadr çatışmazlığından yerlərdəki milli kadrların fəaliyyətinə sərt müdaxilə etmir, onların vasitəsilə Sovetlərin siyasətini daha geniş təbliğ etməyə çalışır. Veli İbrahimov, Nəriman Nərimanov, Mirseid Sultan Qaliev, Əyyub Xanbudaqov və b. kimi Moskvaya sadıq milli dəyərlərə üstünlük verən kadr olduğundan Osman Nuri Aqçoqraqlı onların yaratdığı imkandan xalqın xeyirinə istifadə etməyə çalışır.

1. Osman Nuri Aqçoqraqlının elmi axtarışları

1925-ci ildə Kırımnda Azərbaycandakı Tədqiq Tətəbbə Cəmiyyətinə bənzər bir təşkilat qurulur. Bu təşkilatın fəal üzvü kimi Osman Aqçoqraqlı

yarmadanın qüzey bölgəsinə ekspedisiyaya gedir. Səfər olduqca uğurlu keçir. 600-ə yaxın xalq mahnısı toplayırlar. Osman Aqçoqraqlı mahnıların mətnini, Asan Refatov müsiqisini yazıya alır. Onlardan 200-sü çap olunur. Qalanları sosializm ideologiyasına və əxlaqına zidd sayıldığından çapı məsləhət görülmür. Bölgədən onlarla folklor nümunəsi və 50-ə yaxın əlyazma toplanaraq elmi mərkəzə gətirilir və burada araşdırılmağa başlanılır. Həmin əlyazmalar Kırım ədəbiyyatının qızıl fondunu təşkil edir.

Osman Nuri Aqçoqraqlının Sudakın Kapısxor kəndində yaşayan Acı Ali Əfəndi adlı bir qocadan aldığı əlyazma yalnız elm adamlarının deyil, siyasi xadimlərin, dövlət adamlarının da diqqətini çəkir. Kırımlı sərkərdə Toqay beyin ukraynalı Boqdan Xmelinski ilə birlikdə 1648-49-cu illərdə Polşa hakimlərinə qarşı yürüşündən söz açan poema o dövrün abı-havasına çox uyğun idi.

XVII yüzilin ortalarında heca vəznində yazılmış, 68 səhifəlik, 17 bab və 1892 sətirdən ibarət olan əlyazmanın 18 və 61-ci səhifələrində əsərin müəllifi Canmuhammedin adı çəkilir.

Poemada Kırımın ikinci xanı İslam Gərayın vətəninin azadlığı uğrunda polyaklarla döyüşən, ukraynalı sərkərdə Boqdan Xmeliniskiyə kömək edərək Polşa şlyaxtaçılarını (hakimiyyəti əlində çəmləşdirmiş azlığa verilən ad. Romada onlar patrislər, Rusiyada boyarlar, zədəhanlar, Polşada panlar, şlyaxtaçılar, Azərbaycanda xanlar, bəylər və s. adlandırılır.-Ə.Ş.) məğlub etməsi tərənnüm olunurdu. Poema tezliklə Ukrayna dilinə də tərcümə edilir (**Fazıl və b., 2001:229**). Beynəlmiləçiliyin geniş təbliğ edildiyi bir zamanda Kırım xanlarının ukraynalılara köməyindən söz açan bu əsər elə bil göydən düşmə olur. 1930-cu ildə Kiyevdəki “Sxidniy svit” jurnalı poemanın qısa variantı haqqında bilgi verilməklə, Ukrayna dilinə çevrilmiş hissələri çap edir. Kırımda isə Canmuhammednin “Toğay bəy” poeması” adı ilə kitab kimi nəşr edilir (**Kerim, 2006: 137**). Bu Osman Aqçoqralının mətbuatda çap üzü görün son əsəri olur.

Bir-birnin ardınca “Qırımını küçük bir dolaşuv” (1924), “Qart muallim ve yazıçılarımızdan İsmail Qasprinskiy” (1925), “Qırımında

tatar tamğaları” (1926) və b. kitablarını çap etdirir.

Osman Aqçoqraqlı kadr olmadığına görə folklorçuluq, arxeoloqluq, etnorqafliq, xəttatliq, müəllimlik etməklə yanaşı, dərş vəsaitini əvəz edəcək məqalələr də yazır. O, bölgələri gəzərək material toplayıb çap etdirməklə kifayətlənmir, kırımşünas alimlərə də yardımçı olur. Osman Aqçoqraqlı haqqında araşdırma aparmış Seyran Suleyman yazır ki, bugün də Kırım-tatar ədəbiyyatı və tarixi haqqında yazan alimlər Aqçoqraqlının əsərlərinə istinad edirlər. Məşhur akademik Aqatanel Kırımski (1871-1942) “Kırım-Tatarlarının ədəbiyyatı (1930) adlı tarixi-ədəbi oçerkinə əlavə etdiyi “Kırım-Tatar şairlərinin antalogiyası” bölməsini Aqçoqraqlının hazırladığını yazır (Suleyman, 2011: 236).

2. Osman Aqçoqraqlının latın qrafikalı əlifbaya münasibəti

Rusiya əsarət altına aldığı müsəlman xalqlarını əridərək, ruslaşdırmaq üçün öncə onları bir-biri ilə sıx bağlayan əski əlifbanı dəyişməyə can atırdı. Düşünürdülər ki, əlifba dəyişdirilərsə

türk-müsəlman xalqları bir-birinin yazdığını oxumaqda cətinlik çəkəcək. Bundan sonra onları İslam dinindən uzaqlaşdırmaq asanlaşacaq. Beləcə əsarət altına aldıkları xalqları xristianlaşdırı, sonra da ruslaşdırı biləcəklər.

Lakin bu proses çox ləng gedirdi. Xüsusən, müsəlman dindarları sərt dirəniş göstərirdilər. Onların dirənişini arada qaldırmaq üçün ərəb qrafikalı əlifbanın türk dilləri üçün yarıtmaz olduğunu təbliğ edir, müsəlman xalqlarının rusların istifadə etdikləri Kiril əlifbasına keçmələri üçün yollar axtarsalar da uğur qazana bilmirdilər. Sovet hökuməti gənc və iqtisadi cəhətdən gücsüz olmasına baxmayaraq, qısa bir zamanda ərəb qrafikalı əlifbanın latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsinə nail oldu.

Bu işdə önə Azərbaycan ziyalılarını və hökumət adamlarını verdilər. Latın əlifbasına keçmək məsələsində fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Azərbaycandan bir qrup aydın nümayəndə heyəti adı ilə 1924-cü il sentyabrın 7-də qatarla yola çıxır. Nümayəndə heyətinə – Yeni Əlifba Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalı oğlu, “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru

Cəlil Məmmədquluzadə, Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü Vəli Xulufu, Fəhlə Fakültəsinin və Hərbi Məktəbin müəllimi Xalid Səid Xocayev və həkim, vəkili xərc (yəni maliyyə işlərinə baxan şəxs – Ə.Ş.), makinacı daxil idi. Xalid Səid Xocayevin “Bakı Universitetinin professorlarından Mizirlinski də bizimlə bərabər idi” yazması onu göstərir ki, Mizirlinski nümayəndə heyətinə daxil deyilmiş (**Xocayev, 1929: 17**)

Quzey Qafqazı keçib Rostova çatan qatar Kırımaya dönür. Xalid Səid Xocayev yazır: “Sabah tezdən qalxdığımızda özümüzü Kırım Respublikasının sərhədləri daxilində buğda tarlaları arasında gördük” (**Xocayev, 1929: 22**). Nümayəndə heyəti Ağməscidə (Simferopola) gəlir. Burada rəsmi şəxslərlə və Kırım-Tatar aydınları ilə görüşüb müzakirələr aparırlar. Yeni Latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün aparılan müzakirədə Osman Nuru Aqçoqraqlı deyir: “ Bir çox mühüm məsələlər haqqında danışdıq. Bu məsələlər üstündə çox durmaq istəmirəm. Yalnız bir şeyi xatırlatmağın yararı var. Sizin buraya gəlməyiniz çox yaxşı oldu. Çünki sizin gəlməyiniz

münasibətilə yeni əlifba tərəfdarları iki faizdən iyrimi beş faizə çıxacaq. Sizin təkliflərinizi həssaslıqla dəyərləndirəcəyik. Sizinlə daimi əlaqədə olacağıq. Yeni əlifba məsələsi durdurulacaq məsələ deyil” (Xocayev, 1929:22).

Bu görüşlərdən və il yarımlıq müzakirələrdən sonra Osman Aqçoqraqlı həmyerliləri Hüseyn Aqçoqraqlı, Asan Səbri Ayvazov, Şevki Bektüre, İsmail Lemanov, Mamut Nedim, Xabibulla Odabaş, Yakub Yakub Kamalla birlikdə 1926-cı ilin fevral-mart aylarında Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya gəlir (Nərimanoğlu və b., 2006: 206). Kırımdan gələnlər qurultay iştirakçıları arasında sayca azərbaycanlılardan sonra ikinci yeri tuturdular. Onların Bəkir Çobanzadə və Azərbaycanda yaşayan çoxsaylı kırımlı ziyalılar ilə görüşləri hələ araşdırılmamışdır. Həmin vaxt Kırımdan gəlib Bakının müxtəlif ali məktəblərində oxuyan çoxlu gənc də vardı. Kırımdan gələn nümayəndə heyəti onlarla da görüşür.

Moskva bu qurultayda kiril əlifbasına keçimək haqqında qərarın qəbul olunmasını istəyirdi. Sovet xüsusi xidmət orqanlarının

Bakıdakı əməkdaşları isə Qurultaya gələnlərin əhval-ruhiyyəsi ilə yaxından tanış olduqlarından, təkidlə Moskvaya yazırdılar ki, rəhbər partiya-sovet işçilərinə tapşırım kiril əlifbasına keçmək məsələsində təkid etməsinlər. Latin əlifbasına keçilməsinə köməklik göstərsinlər. İndi latına keçilərsə, yaxın gələcəkdə onu kirillə əvəzləmək olar. İndi kiril əlifbasına keçilməsi üçün təkid edilsə, Qurultay iştirakçıları onu qəbul etməyəcək, beləcə təkmilləşdirilmiş ərəb əlifbası ideyasının tərəfdarları qalib olacaqlar. Ərəb əlifbası təkmilləşdirilib türk-müsəlman xalqlarının dil quruluşuna uyğunlaşdırılırsa, yaxın yüzillikdə onu kiril əlifbası ilə əvəzləmək mümkün olmayacaq.

Gizləndə aparılan oyunlardan xəbərsiz olan türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələrinin böyük qismi Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçilməsinə razılıq verirlər.

2. Osman Aqçoqraqlının elmi, bədii yaradıcılığı və təşkilatçılıq fəaliyyəti

1926-cı ildən Osman Aqçoqraqlı Mamut Nedimin rəhbərlik etdiyi “Yazıçılar Cəmiyyəti”ində İsmail Lemanov, Osman Zekki, Umer İpçi, Abdulla Lyatizade ilə birlikdə ədəbiyyatla bağlı çıxışlar edir, gənc nəslin savadlı böyüməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir (**Fazıl və b., 2001: 329**). Elə həmin ilin may ayında ilk sayı işıq üzü görən “İrəli” jurnalı Osman Aqçoqraqlının elmi yazılarının nəşri üçün əvəzsiz bir rol oynayır. O, jurnalda “Kırımın arxeologiyası və etnoqrafiyası məsələləri” (1926-cı il, sayı 1, səh. 30–34), “Kırımın etnoqrafiyası” (1926-cı il, sayı 2, səh. 13–16), “Kırımın arxeologiyası” (1926-cı il, sayı 3, səh. 17–20), “Kırım xalq ədəbiyyatı və onu yaşadanlar” (1926-cı il, sayı 4, səh. 19–24), “16-cı yüzildə Volqa-Don kanalının çəkilməsi məsələsi” (1927-ci il, sayı 2, səh. 40–43), “Kırımın Tatar mətbəəçiliyi tarixindən” (1927-ci il, sayı 4, səh. 17–23), “Yazılar tarixi” (1927-ci il, sayı 3, səh. 20–29), “Çufut qalada yeni tapılan tarixi əsərlər” (1927-ci il, sayı 7, səh. 15–22),

“Çingənə xalqı, yaxut rompaşal” (1928-ci il, sayı 3, səh. 23–29), “Sudakda Səlcuqlardan qalma tarixi bir bina” (1929-cu il, sayı 12-13, səh. 29–30) və b. məqalələri, Kerçdə keçirilən Arxeologiya Konfransındakı (1926-cı il, sayı 6-7, səh. 43-47), 1929-cu ildə Xarkovda keçirilən II Ukrayna Şərqiyyətçilər Qurultayındakı məruzələri, eləcə də “Kırımın Tatar tamğaları” kitabı haqqında rəy (1926-cı il, sayı 1, səh. 69) çap olunur (**Kerimov, 2010: 48-68**).

Osman Aqçoqraqlı fikirlərini xalqa çatdırmaq üçün yalnız milli yönlü qəzet və jurnallardan istifadə etmirdi. Türkiyəli kommunist Mustafa Sübhüyə bolşeviklər 1918-ci ildə Moskvada “Yeni dünya” adlı qəzet nəşr etməsi üçün şərait yaratmışdılar. Sonralar bu qəzet Akmesidə (Simferopol) köçürülür. Osman Aqçoqraqlı “Yeni dünya” qəzetində “Teatro həyatımızdan” (1923-cü il, 5 dekabr), “Seyit Abdullah Özenbaşı kim idi?” (1924-cü il, 11 yanvar), “İsmail Kaspınski. Vəfatının 19 yıl toluvu münasibətilə” (1924-cü il, 24 sentyabr), “Kırımın matbaaçılıq və Tatar mətbuatı” (1925-ci il, 5 may), “Bundan 85 sene əvvəl” (1925-ci il,

7 fevral), “Kart yazıçılarımızdan İsmail Kaspirinski. Mətbuat günü münasibətilə” (1925-ci il 5 may), O.A.Bodaninskaya (1927-ci il, 7 dekabr) məqalələrinə rast gəlinir (**Kerim, 2006: 35-42**). O, yalnız Kırım Tatarları haqqında yazmır, “Yeni Çolpan” jurnalının 1924-cü ildə nəşr olunan 1-ci sayında “Kazan-Tatar ədəbiyyatı tarixindən. Aklımda qalanlar” (səh. 42-52) məqaləsini çap etdirir.

Veli İbrahimovun Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə sədr təyin edildikdən sonra nəşrə başlayan “İrəli” jurnalındakı (1926-1930) məqalələrini gözdən keçirdikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, Osman Aqçoqraqlı və başqa milli ziyalıların yazdıqları əsərlərin işıq üzü görməsinə gözəl imkan yaradılıb. Onlar əvvəllər yazıb nəşr etdirə bilmədikləri məqalələrini də burada oxucuya təqdim edə biliblər.

Yaranmış imkandan istifadə edən Osman Aqçoqraqlı “Çora Batır”, “Koblandı Batır”, “Edigey” kimi xalq dastanlarını toplayaraq yazıya alır, Kırımdakı 13-15-ci yüzillərə ait əski Qıpçaq və Oğuz yazılarını toplayıb araşdırmaya cəlb edir, Kırım Muxtar Sovet Sosialist

Respublikası Mərkəzi Arxivinin yaradılmasına yardımçı olur və 15-19-cu yüzillərə aid Tatar əlyazmalarının burada toplanmasına, katoloqlaşdırılmasına kömək edir, Kırım Mərkəzi Arxivinə yeni gətirilən Kırım Tatar və Türk tarixinə dair sənədləri öyrənərək haqqında mühazirələr oxuyur, məqalələr yazır. O "Kırımnda xalq ədəbiyatının yaşadıcıları" məqaləsində söyləyicidən necə faydalanmağın, folklorun necə toplanmasının yollarını izah edir. Bir sözlə, yeni folklorşünaslar nəslə yetişdirməyə çalışır **(Ğafarov, 1980: 158)**

Xalqının tarixini geniş təbliğ etmək və milli şüuru oyatmaq üçün "Bağçasarayın göz yaşı çeşməsi", "Şahin Gerey" pyeslərini yazır. 1927-ci ildə Kırım Dövlət Teatrında göstərilən "Bağçasarayın göz yaşı çeşməsi" pyesi böyük uğur qazanır. Məşhur kırımşünas A.İ.Markeviç yazır ki, Aqçoqraqlı xanın xarakterini çox gözəl açmışdır. O yazırdı ki, "Bağçasarayın göz yaşı çeşməsi" pyesinin yazılmasında, musiqisinin hazırlanmasında, səhnə tərtibatında və tamaşanın yüksək səviyyədə oynanılmasında O.Aqçoq-

raqılının, A.Rıfatovun, U.Bodanskinin, C.Meinovun və artistlərin əməyi böyük olmuşdur. Buna görə də onlar alqış və təşəkkürə layiqdirlər **(Kerim, 2006: 137)**

3. Milli Firqə üzvlərinin təqibi və Osman Nuri Aqçoqraqlının Azərbaycana gəlişi

1927-ci ildə Moskvadan gələn gizli göstəriş əsasında milli kadrlara qarşı təqib və təzyiqlər başlayır. Sovetlər hakimiyyətlərini möhkəmlətdikcə müxalif düşüncəlilərə qarşı təzyiq və basqıları da artırır. Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirən bolşeviklər strateji cəhətdən olduqca önəmli, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə açıq dənizdə sərhəd olan Kırırıda türklərin-tatarların güclənməsini SSRİ üçün bir təhlükə hesab edirlər. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün SSRİ-də yaşayan, yəhudi hesab etdikləri xalqları Kırırma köçürməyi planlayır. Əslində aşkenazi yəhudilərini və soyca yəhudilərlə bağlı olmayan, dini inanclarının yaxınlığına görə Yəhudi sayılan Karaimləri, Dağ Yəhudilərini Kırırma köçürməyi

palanlayırdılar. Bununla da istəyirdilər ki, Kırımın müsəlman Tatarlarının sayını azaltsınlar, onların Türkiyə ilə bağlarını qırsınlar.

Sovetlərin xalqlara azadlıq verəcəyinə inanaraq, rəhbər vəzifələrdə işləyən Tatarlar Yəhudilərin Kırımın köçürülməsi məsələsində Milli Fırqənin üzvləri ilə eyni mövqedən çıxış edirlər. Birlikdə Yəhudi inanlı insanların Kırımın köçürülməsinə, yarımadağın demoqrafiyasının pozulmasına əngəl olmağa çalışırlar. Rəhbər işdə çalışan Kırım-Tatarlarının çoxunun da Milli Fırqə üzvləri ilə eyni mövqedən çıxış etməsi Sovet rəhbərlərini ciddi narahat edir.

Onların müqavimətini qırmaq üçün 1927-ci ilin yayında Moskvadan ÜİK(b)P (Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyası) Mərkəzi Komitənin təlimatçısı İvan Kozlovun rəhbərliyi ilə bir komissiya göndərilir. Komissiya qısa müddətdə özlərinə lazım olan sənədləri toplayır. Bu sənədlər əsasında 1927-ci il avqustun 13-də Ağmescitdə (Simferopolda) ÜİK(b)P Kırım Vilayət partiya Komitəsi və Nəzarət Komitəsinin birləşmiş plenumu keçirilir. Plenumda Kırımdakı rəhbər vəzifələrdə işləyən Tatar kommunistləri

millətçilikdə suçlanır. KQB uzun zaman əməliyyat tədbirləri keçirsə də, onları rəsmiləşdirib həbslərə başlamamışdı.

ÜİK(b)P Kırım Vilayət Partiya Komitəsi və Nəzarət Komitəsinin birləşmiş plenumunun qərarından sonra kütləvi həbslər başlanır və “Kırımada Milli Firqənin əksinqilabi fəaliyyəti haqqında” 64513 sayılı cinayət işi açılır.

Veli İbrahimov vaxtilə KQB-də işləməsinə, İosif Sitalinlə dost olmasına baxmayaraq, 1928-ci ilin fevralında onu həbs edirlər. Uzun sürən işgəncəli istintaq günlərində Veli İbrahimovun xanımı Nərgiz İbrahimova İosif Stalinin qəbuluna düşə bilir və ərinin günahsız həbs edildiyini bildirir. Nərgiz İbrahimova xatirələrində yazır ki, görüşəndə İosif Stalin ona Veli İbrahimovun gizli işə göndərildiyini söyləyib.

Sonralar KQB arxivləri açılarda bilindi ki, 1928-ci il dekabrın 17-də Kırımada 58 nəfər həbs olunub. Onlardan 11-i güllənib, 47-nə isə uzunmüddətli həbs cəzası verilib (**URL-3**). Veli İbrahimovun da adı güllələnənlər sırasındadır. İosif Stalinin dedikləri ilə arxiv sənədləri düz gəlmişdir.

Həmin illərdə kütləvi həbslər yalnız Kırımnda deyil, Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda və b. bölgələrdə də aparılıb. İstintaqa cəlb edilənlərin hamsı gülləllənmiş və ya həbs edilmirdi. Onların bir qismindən izahatlar alınır, cəzalandırılmayacaqları haqqında vədlər verilir, keçmiş “günahları” bağışlanacağı söylənilir, əməkdaşlığa cəlb edilir, mübarizə yoldaşları haqqında geniş hesabatlar yazmağa məcbur edilir, mətbuatda “səhvləri” etiraf etdirilirdi.

Milli Firqənin öndərlərindən, təşkilatın gizli fəaliyyətə keçdiyi dövrdə onun işini əlaqələndirən, professor Bəkir Çobanzadəni də KQB istintaqa cəlb edir. Onu inandırır ki, “səhvlərini” mətbuatda etiraf edərsə və əqidə yoldaşlarını bu işə cəlb edərsə, heç birini cəzalandırmayacaqlar. İşləmələrinə və yazıb-yaratmalarına şərait yaradacaqlar. Bəkir Çobanzadə Bolşevik rəhbərlərinin yağlı vədlərinə inanır. Bir neçə məqalə yazaraq mətbuatda çap etdirir. 1929-cu ildə yazdığı “Kırım-Tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik” məqaləsi məsləkdaşları tərəfindən heç də xoş

qarşılanmır. Hətta çox sevdiyi bacısı Ziliha (Züleyha) ona sərt bir məktub göndərir **(Hüseynoğlu, 2013: 267-276)**.

1927-1929-cu illərdə istintaqa cəlb edilən millətçilərdən bir çoxu dözümlülük nümayiş etdirir və KQB-nin tapşırıqlarına əməl etmir. Bəziləri isə təzyiqlərə tab gətirə bilməyib KQB ilə əməkdaşlığı qəbul edir. Onlardan biri də, Milli Firqənin qurucularından, 1917-ci il dekabrın 26-da yaradılan Kırım Ahali Cumhuriyeti (Kırım Demokratik Cumhuriyeti) Parlamanın sədri olmuş Asan Səbri Ayvazov olur. Onun son illərdə KQB arxivlərindən alınaraq çap olunan **(URL-1)** “Kırımnda xalq hərəkatı tarixindən” yazısı istintaqa verilmiş izahatdan çox sanballı bir tarixi əsəri xatırladır. Orada yalnız Kırımndakı Milli Firqənin deyil, Türkcülüyün tarixindən geniş söz açılır. Türkiyədəki, Azərbaycandakı, Tatarıstandakı, Sibirdəki və b. bölgələrdəki türkcülərin fəaliyyəti, bir-birləri ilə əlaqələri, aralarındakı fikir ayrılıqları və s. geniş təhlil olunur. 1930-cu il fevralın 10-da yazılmış bu izahatdan aydın olur ki, Asan Səbri Ayvazov 1928-ci il noyabrın 20-

22-də, 1929-cu il dekabrın 24-26-da da KQB-yə izahat verməli olub.

Asan Səbri Ayvazovun yazısı o gədər geniş və faktlar əsasında yazılıb ki, istintaqa cəlb edilənlər haqqında yazılanları boynuna almaq istəməsələr də, zor gücünə də olsa onları təsdiqlətməli olublar. Həmin illərdə Osman Nuri Aqçoqraqlının dövrü mətbuatda imzasının görünmədiyindən belə qənaətə gəlmək olur ki, sıx təqib və təzyiqlə altındadır. Həmin dövrün ən dəyərli araşdırmaçılarından olan İsmail Kerim qəti şəkildə yazır ki, 1930-cu illərin başında Aqçoqraqlı KQB əməkdaşlarının təzyiqlə üzləşdi (**Kerim, 2006: 35-42**).

Basir Ğafarov müəllimi haqqında yazır ki, məşhur alimlər V.A.Gordlevskiy, A.Y.Kırımanskiy, A.N.Samoyloviç, B.V.Çobanzadə, N.K.Dmitriyev, V.İ.Filolenko, N.N.Borozdin, A.F.Başkirov, İ.Lemanov, İ.M.Boraqanskiy, şair dramaturq, rejissor V.N.Nemiroviç-Dançenko, bəstəkar A.A.Spendiyarov və b. Osman Aqçoqraqlı ilə yaxın dost idilər. Musiqişünas, folklorçu Arkadiy Könçevskiy özünün "Qırım masalları, efsaneləri və rəvayətləri" kitabında

Osman Xocanın yazıya aldığı "Çora Batır" dastanı haqqında böyük həvəslə söz açmış və mövzuya geniş yer ayırmışdır.

Biz onun 1920-ci ildən 1924-cü ilə qədər Simferopoldaki Darulmalumatda, 1923-cü ildən 1931-ci ilə qədər doqquz illik Tatar Nümünə və Təcrübə Məktəbində, 1922-ci ildən 1928-ci ilə qədər Kırım Universitetində, sonra 1928-ci ildən Pedoqoji İnstitutda Kırım-Tatar dili və ədəbiyyatı fakültətində işlədiyini bilirik. Bu dövrdə Osman Asan oğlu "Oquv işləri"¹³ məcmuəsinin redkollegiyasının, Kırım Xalq Maarif Komissarlığı Elmiy Sovetinin, Kiyev şəhərində nəşir edilən "Şarq dünyası" məcmuəsinin redkollegiyasının üzvü, eləcə də Ukrayna Elmlər Aka-demiyaasının akademiki olmuşdur (**Ğafarov, 1980: 155-160**).

1928-1930-cu illərdə gizli fəaliyyət göstərən Milli Firqə üzvlərinə və müxalif düşüncəli partiya-sovet işçilərinə qarşı həbslərin başlaması,

¹³ İsmail Kerimin tərtib etdiyi bibliografiyaya görə Osman Aqçoqraqlının bu jurnalda 1926-cı ildəki 6-7(14-15) sayında "Kırım gənc müəllimlərinin ən kartlarından Axmet Nureddin(1861-1926)" (səh. 13-17) və 1927-ci il 2-3-cü (22-23) sayında "Kırımında arxeoloqlar bayramı" (65-71) məqalələri də nəşr edilmişdir (**Kerim, 2006: 35-42**).

istintaqların aparılması, təqiblərin davam etdirilməsi “İrəli” jurnalının da bağlanması, elmi-pedaqoji, ədəbi təşkilatlar üzərində nəzarətin güclənməsi ilə nəticələnir. Beləcə, etnoqraf, muzeyşünas, xəttat, ədəbiyyat tarixçisi, folklorçu, pedoqoq, yazıçı Osman Nuri Aqçoqraqlının ədəbi, bədii, elmi yaradıcılığı durdurulmuş olur. Onun yazılarının nəşri məhdudlaşdırılır.

1934-cü ildə millətçilikdə suçlanıb Kırım Dövlət Universitetindən uzaqlaşdırılan Osman Aqçoqraqlı bir müddət komsomol məktəbində coğrafiya (**URL-2**) dərsi dedikdən sonra orada da işdən çıxarılır. O, açıq-aydın görür ki, KQB işdən çıxarılması ilə kifayətlənmir. Daha sərt cəza verməyə hazırlaşır. Odur ki, 1934-cü ildə təzyiqlə və təqiblərdən yayınmaq üçün Azərbaycanda yaşayan bacısının yanına gəlir. Kırımdan uzaq olmaq onu 1937-ci ilin repressiyasından xilas edə bilmir. 1937-ci il aprelin 7-də (bəzi qaynaqlarda aprelin 4-də) Bakıda həbs edərək Kırıma aparılır. Onun evində axtarış aparılır, ömrü boyu topladığı bir çox qiymətli kitablar, əlyazmalar, sənədlər, müxtəlif əşyaları, hətta Kırım-Tatar tarixini özündə əks etdirən yüzlərlə fotorəsmlər müsadirə

edilir. Bir daha o qiymətli sənədlərin üzünü görənlər olmur (**Kerim, 2011: 35-42**). Bir il on gün sürən işgəncəli dindirmədən sonra 1938-ci il aprelin 17-də, 59 yaşlı ədibi güllələyirlər.

Kırımın güllələnən tək-cə Osman Nuri Aqçoqraqlı deyildi. Kırım ziyalılarında Asan Sabri Ayvazov, Yakub Ablyamitov, Yakub Azizov, Ramazan Aleksandroviç, Useyin Bodaninski, Yahya Bayraşevski, Cafer Qafarov, Kerim Cemaleddinov, Süleyman İdrisov, İbrahim İsmailov, Abdulla Lətifzadə, Fevzi Musanif, Mamut Nedim, Abdurraim Samedinov, İlyas Tarxan, Server Trupçu, Seitcelil Xattatov, Bilal Çaqar və b. da onunla eyni vaxtda güllələnmişdir (**URL-2**)

Sonuc

Elmi yaradıcılığının ən məhsuldar bir dövründə təqiblərə məruz qalan, əsərlərinin nəşri qadağan edilən Osman Nuri Aqçoqraqlı yalnız Kırım Tatarları üçün və keçmiş Rusiya işğalı altındakı türklər üçün deyil, ümumtürk mədəniyyəti üçün zəngin irs qoyub getmişdir.

1956-cı ildə keçirilən Sov. İKP-nin 20-ci qurulyatında hakimiyyətin nöqsanları İosif Stalinin adına yazılmış, repressiya qurbanlarının əksəriyyəti günahsız elan edilmişdir.

Lakin verilmiş aministiya Kırım Tatarlarının bir çoxuna şamil edilməmişdir. Bu da səbəbsiz deyildir. Rusiya əsarət altındakı türk-müsəlman xalqlarını ruslaşdırmaq siyasətindən əl götürməmişdi. Çar Rusiyasının siyasətini davam etdirən Sovetlər Birliyi Kırımı tatarlardan təmizləmək planından əl götürməmişdi. Rusiyanın rəhbərləri düşündülər ki, Rusiyanın isti dənizlərə açılan qapısında neçə ki, müsəlman türklər yaşayır onlar nə Konstantinopolu (İstanbulu) tuta biləcəklər, nə də Hind okeanına çıxacaqlar. Ona görə də hər vasitə ilə bölgədə yaşayan müsəlman Türkləri oradan uzaqlaşdırmağa, yox etməyə çalışırdı.

Kırım Tatarları da Rusiyanın siyasətindən xəbərdar olduqlarına görə, gündən-günə güclənən imperiyaya silah gücü ilə müqavimət göstərməyə qadir olmadıqlarını bildiklərindən millətlərini savadlandırmağa, milli dəyərlərə möhkəm bağlamağa çalışırdılar. Öldürülən,

həbsxanalara və sürgünlərə göndərilən, köçürülən hər Kırım Tatarının ruhu elə bil burada yaşayır, xalqı vətənə və torpağa daha sıx bağlayırdı.

Sovet hökuməti Osman Nuri Aqçoqraqlı və onun məsləkdaşlarını cismən məhv etsələr də onlar yazdıqları ilə, şərəfli ömürləri ilə Kırım torpağına bağlandılar. Kırım türkləri 1944-cü ildə elliklə vətəndən sürgün edildiyindən 1956-cı ilin kütləvi aministiyasına repressiya qurbanlarının çoxu kimi Osman Nuri Aqçoqraqlıya da bəraət verilmədi.

Ağır və yenilməz mübarizədən sonra Kırım Türkləri 1989-cu ildən yarı zor, yarı xoş vətənə dönməyə başladılar. Onlar vətəndə yerlərini möhkəmlətməmiş, Osman Nuri Aqçoqraqlı və onun kimi millətsevərlərə 1991-ci ildə bəraət aldılar. Bu kırımlıların Rusiya üzərindəki mənəvi qələbəsi oldu.

Qaynaqlar

21. ĞAFAROV, Basır. (1980) Osman Asanoğlu Aqçoqraqlı. //“Yıldız” (Taşkent) dergisi, sayı 1, seh.155-160

22. FAZIL, Riza; NAQAYEV, Safer. (2001) *Kırım tatar ədəbiyyatının tarixi. (Kısa bir nəzər)*. Akmescit.

23. HOCAYEV, H. Said (2006). Yeni elifba yollarında eski hatıra ve duygularım (Hazırlayanlar Yrd.Doç.Dr. Mustafa Toker, Yrd. Doç.Dr. Ufuk Deniz Aşçı), Ankara.

24. HÜSEYİNOĞLU, A. Şamil. (2013). Bekir Sıtkı Çobanzade'nın Türk Halklarının Kültürel Etkileşim ve Değişiminde Rolü. *V Uluslararası Etkileşim ve Medeniyetler Kongresi, "Kültürel Etkileşim ve Medeniyetler İttifakı"*, 19-20 Aprel 2013. Türküstan:Баяндамалар жинағы, səh. 267-276.

25. KERİM, И. Асаногълу. (2006). Осман Акъчокъракълынынъ шахсиети хусусында базы эски ве янъы малюматлар. // *Йылдыз*, No 2, с . 35 –42.

26. KERİM, İsmail . (2011). Osman Aqçoqraqlınıñ Şahsiyeti Hususunda Bazı Eski ve Yañı Malumatlar. // *Emel dergisi*, sayı 236 Temmuz-Aralık .

27. KERİMOV, İsmail. (2010). "İleri" dergisi mündericat itibarı ile (1926-1930),

Naukove vidannya vçeni zapiski Kırımskoqo İnjenerno-Pedaqoqiçnoqo Universitetu, vipusk, 26,

28. SULEYMAN, Seyran. (2011). Osman Aqçoqraqlının maarif sahəsindəki fəaliyyəti. //Emel dergisi, sayı 236

29. ŞAMİL, Ali. (2012). *Qırım sevgisi, QCI*. Simferopol: Qırımdevoquvpedneşir.

30. XOCAYEV, X. Səid. (1929). Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı. Yeni Əlifba Komitəsinin nəşriyyatı

31. NƏRİMANOĞLU K. Vəli; AĞAKİŞİYEV, Əliheydər (Red). (2006). *1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı. (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto sənədlər)*. Bakı: Çinar Çap.

32. URL-1 AYVAZOV A. Sabri, İstoriya nasionalnogo dvijeniya v Kırıme, http://www.vatanym.ru/?an=vs305_mp1.

33. URL-2 БЕКИРОВА Гульнара Страницы крымской истории: Расстрел 17 апреля 1938 года, <http://freecrimea.com.ua/102058/2015/4/21/Stra>

nitsy_krymskoy_istorii%3A_Rasstrel_17_aprely
a_1938_goda

34. URL-5 SEMENA, Nikolay; Delo V. İbrahimova,
[http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/delo_veli_ibraimo
va_i_milli_firka.html](http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/delo_veli_ibraimo
va_i_milli_firka.html))

“Osman Nuri Aqçoqraqlının pedoqoji fəaliyyəti və elmi araşdırmaları” məqaləsi Türkolojiyə adanmış bir ömür, Atilla Yorma Armağanı. (Editor: Özlem Demirel)- İstanbul: Kutlu Yayınevi, Birinci baskı, Ekim, seh.647-659) kitabında çap olunmuşdur. Məqalə “Türkiyənin səsi” radiosunda “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə efirə gətmiş “Osman Nuri Aqçoqraqlı” verlişi əsasında hazırlanmışdır.

KIRIM TATARLARI ÜÇÜN İLK OPERA YARADAN ASAN REFATOV

Özət

Ağməscitdəki (Simferopol) Qızıl Əsgər Klubunda 1923-cü ildə göstərilən 3 pərdəli 6 şəkilli «Çorabatır» operasının bəstəkarı 21 yaşlı Asan Refatov idi. Kırım Tatarlarının ilk operası olan «Çorabatır» ikinci dəfə 1924 ilin fevralında Kırım Dövlət Dram Teatrında göstərildikdən sonra ona qadağa qoyulur.

Asan Refatov 1926-cı ildə musiqi təhsili almaq üçün Azərbaycana gəlir, Bakı Konservatoriyasının bəstəkarlıq və dirijorluq fakültəsinə qəbul olunaraq tanışmış pedaqoq, musiqişünas Boris Karaqiçyevdən musiqi nəzəriyyəsini öyrənir. Üzeyir Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığını örnək götürən Asan Refatov 1928-ci ildən musiqi texnikumunda musiqi nəzəriyyəsiindən dərs deməyə başlayır.

Asan Refatov 1930-cu ildə konservatoriyanı bitirsə də, Kırırma dönmmür. 1931-ci ildə onu

konservatoriyaya prorektor təyin edirlər. Gənc bəstəkar Bakıda yaşadığı illərdə İşçi-Kəndli Teatrında Rza Şövqünün «İrəli» (1929-cu il, 22 aprel), Hacıbaba Nəzərlinin «Yolda» (1930-cu il, 2 dekabr), Seyid Hüseynin «Kölgə» (1932-ci il, 6 noyabr), Qavril Karnellinin «Əfilər» və «Pambıq verək» (1932-ci il), Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Cəfər Cabbarlının «Almaz» (1931-ci il, 13 aprel) və M. Danilovun «Qara su» (tərcümə edən: Bayramlı) (1931-ci il, 19 fevral) tamaşalarına musiqi yazır.

1934-cü ildə Azərbaycanda Fars şairi Firdovsinin doğumunun 1000 illiyinə həsr olunmuş müsabiqə təşkil edilir. Asan Refatov bu müsabiqəyə «Gəvə» operası ilə qatılır.

1934-cu ilin iyunun 30-da 32 yaşlı Asan Refatov Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqına sədr seçilir.

Kırım Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Asan Refatovu 1935-ci ildə vətənə dəvət edir və Ağməcitdəki Tatar Musiqi Litseyinə müəllim təyin edir. 1936-cı ildə Moskvada hazırlanmış vala Asan Refatovun «Qızıl əsgər marşı», «Pioner marşı», «Kırım süitası» kimi əsərləri və

nota köçürdüyü xalq yırlarından «İki puga», «Armut dalda (budaqda) sallanır» və «Şompul» daxil edilir. Elə həmin il onun «Toy davam etdir» əsəri Sovetlər Birliyində keçirilən radio festivalına və «Şüştər» süitası isə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı tərəfindən Üzeyir Hacıbəyov və Asəf Zeynallının əsərləri ilə birlikdə sentyabr ayında Parisdə keçirilən festivala göndərilir.

Asan Refatov, Bəkir Çobanzadə, Yaqub Zəki, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, Mədinə Qiyasbəyli, Asiya Akimova, Ələkbər Adıgözəlov, Rüstəm bəy Sultanov, İdris Həsənov və başqaları ilə birlikdə Sovetlər Birliyini dağıdıb Vahid Turan Dövləti qurmaqda suçlayaraq 1937-ci ildə həbs etmişlər.

Açar kəlimələr: Refatovlar ailəsi, Asan Refatov, “Çorabatır” operası, Kırımında musiqi həyatı, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı.

Giriş

Rusiya əsarətində olan xalqlar istiqlal mübarizəsində açıq və gizli olaraq bir-birlərin

dayaq olurdular. Bu durum Rusiyanın xüsusi xidmət orqanlarının diqqətindən yayınmırdı. Onlar xalqın azadlıq istəyinin qarşısını almaq üçün açıq və gizli cəza tədbirləri görürdülər. Xüsusilə, Türk-müsəlman xalqlarının üzərində nəzarət daha güclü idi. Çətin şərtlərə baxmayaraq Turk-müsəlman xalqları təşkilatlanmağa çalışırdılar.

Kırımdan Bakıya musiqi təhsili almağa gəlmiş Asan Refatovun az zamanda burada Bəstəkarlar İttifaqının sədri seçilməsi bu yardımlardan xəbər verir.

Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının ilk sədrinin (**Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı, 1996: 5-6**) adı Asan, Həsən, Qasan, soyadı Refatov, Rıfatov, RUFətov kimi yazılıbr. Bu, eyni ad və soyadın rus, Azərbaycan və Kırım Türkcələrində imla variantlarından irəli gələn müxtəliflikdir. Türkiyədə, Azərbaycanda, İranda, İraqda yaşayan türklər *h* səsindən geniş istifadə etdikləri halda, tatarlar sözündə *h* səsini işlətmirlər. Rus dilində *h* səsi olmadığından başqa dillərdən alınma sözlərdə bu səs yerindən asılı olaraq *q* və ya *x* səsi ilə əvəzlənir. Ona görə

Azərbaycanda, Türkiyədə “Həsən”, “Hasan” kimi çağırılan ad tatarlarda “Asan”, ruslarda isə “Qasan”, “Xasan” kimi yazılır və deyilir.

Bugünkü oxucuya Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının ilk sədrinin Tatar olması qəribə görünür. Çünki elm, ədəbiyyat, incəsənət, eləcə də ictimai-siyasi xadimlərimiz arasında tatarlar aparıcı vəzifələrdə olmadıqlarından gözə çarpmırlar. Yaxın keçmişimizdə isə Bəkir Çobanzadə, Xeyri Əliyev, Fatma Qədiri, Əziz Ubaydullin, Abdulla Şərifov, Həsən və Əli Terequlovlar, Mərziyə Davudova və başqaları ən tanınmış, nüfuzlu Azərbaycan aydınları sayılırdılar. Heç kim də onların tatar olduqları halda Azərbaycanda işləmələrinə, şan-şöhrət qazanmalarına təəccüblənmirdi. Kırımdan, Kazandan, Həştərxandan, Səmərqənddən, İstanbuldan və b. şəhərlərdən aydınlar gəlib Azərbaycanda jurnalist, müəllim, aktyor, həkim, mühəndis işlədikləri kimi, Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağaoğlu, Seyid Rza Əlizadə, Məhəmmədəmin Rəsulzadə və başqaları da Türkiyədə, İranda, Özbəkistanda və s. ölkələrdə

qəzetlər açır, teatr tamaşaları təşkil edir, müəllim, həkim, mühəndis vəzifələrində işləyirdilər.

1.Asan Refatovun uşaqlığı və gəncliyi

Azərbaycanda ali təhsil alan, işləyən, musiqi əsərləri yaradan, konservatoriyada prorektor və Bəstəkarlar İttifaqının sədri işləyən Asan Refatovun atası Mamud ağa Kırımında bilikli, yenilikçi, millətsevər bir insan kimi tanınırdı. Elə buna görə də onu 1890-cı illərdə qurulan «Kaytaş ağasının üsuli-cədid (yeni üsul) məktəbi»nə işləməyə dəvət edirlər. Gözəl santur çalan Mahmud ağa mədrəsə proqramını tədris etməklə kifayətlənmir, şagirdlərinə musiqi alətlərində çalmağı, eləcə də milli mahnıları oxumağı öyrədir.

1902-ci ilin dekabr ayının 19-da dünyaya gələn oğluna Mahmud ağa Asan adı verir. Oğlu 3-4 yaşına çatanda ona qamışdan düzəltdiyi musiqi alətini verərək çalmağa həvəsləndirir. Bu da Asanın ömür yolunu müəyyənləşdirir **(Bektöre Y., 1993:17-19, sayı 3).**

Asan ilk təhsilini atasının dərs dediyi məktəbdə alarkən qardaşları və qonşuların

uşaqları ilə birlikdə kiçik musiqi proqramı hazırlayır. Böyük qardaşı Midatdan notla kaman (skripka) çalmağı öyrənən Asan ustadsız-müəllimsiz başqa simli instrumental alətlərdə, pianinoda çalmağı da öyrənir.

1893-cü ildə anadan olan Midat Kırımда gimnaziyanı bitirir. Yeniyetməliyindən elmə, ədəbiyyata, musiqiyə böyük maraq göstərir. 16 yaşında Nikolay Qoqolun “Taras Bulba”, Lev Tolstoyun “Ölüm”, “Həyat fəlsəfəsi”, 1912-1913-cü illərdə “Anna Karenina”, “Canlı meyid” əsərlərini ana dilinə çevirir. 1908-ci ildə təhsilini davam etdirmək, hüquq təhsili almaq üçün İstanbula gedir. Orada jurnalistika və ictimai-siyasi işlərə böyük maraq göstərir. Birinci Dünya Savaşı (1914) başlayandan sonra Kırıma dönməli olur. Burada bolşeviklərlə sıx əməkdaşlıq edir. “Rusiyada siyasi partiyalar” kitabını yazaraq 1918-ci ildə Akməscit (Kırım Tatarları *Aqmescit, Akmescit kimi yazırlar-Ə.Ş.*) şəhərində çap etdirir. Bolşeviklərin Kırımда Tatar dilində ilk çap etdikləri “Əməkdar xalq” qəzetinin redaktoru olur. **(Fazıl R., Naqayev S., 2001: 257)**

Asan böyük qardaşı Midatdan çox şey öyrənsə də onun bolşevizmi təbliğ edən fikirləri ilə razılaşmır. Bağçasaraydakı İdadiyyədə (Mədrəsə təhsilində üçüncü pillə – Ə.Ş.) oxuyanda Asan milli musiqini nota köçürməklə kifayətlənmir, La Traviata, Aida, Karmen operaları və rus bəstəkarlarının klassik əsərlərinin partiyalarını yazıb özünün təşkil etdiyi orkestrdə çaldırır. 16-17 yaşlı yeniyetmənin musiqini nota köçürməsi, orkestri ustalıqla idarə etməsi, müxtəlif musiqi alətlərində, xüsusən də klarnetdə gözəl çalması yalnız yerli tatarların deyil, buraya dincəlməyə gələn qonaqların da diqqətini cəlb edir. Bu səbəbdən də həmişə onu Bağçasarayda təşkil edilən bayram şənliklərinə, müxtəlif məclislərə dəvət edirlər.

Bağçasarayda dincəlməyə gələn musiqiçilərin çıxışları, xüsusən Azərbaycandan gedən teatr və musiqi dəstələri Kırım türkləri tərəfindən sevinclə qarşılanırdı. Kırımlı aydınlar, iş adamları Moskva, Peterburq şəhərlərinə, Avropa ölkələrinə səfərləri zamanı orada opera və simfonik orkestrlərin konsertlərinə gedir, geri döndükdə həmyerlilərinə gördükləri haqqında

bilgi verir, Kırım da opera olmasını, sinfonik orkestrilərin yaradılmasını arzulayırdılar.

2. Kırım Tatarlarının ilk operası – “Çorabatır”ın yaranmasına “Leyli və Məcnun”un təsiri

1908-ci ildə Bakıda Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasının tamaşaya qoyulması nəinki Rusiyadakı Türk-müsəlmanları, eləcə də Şərqi bir çox xalqlarını həyəcanlandırdı. Azərbaycanda baş verənləri diqqətlə izləyən Kırım Türkləri opera yaradılmasını alqışlarla qarşıladılar. Kırımда çap olunan qəzetlər bu haqqda maraqlı yazılar verdi.

Xalq dastanı «Çorabatır»la qürur duyan Kırım Türkləri onların da bu mövzuda operasının olmasını arzulayırlar. Aydınların istəyini tanınmış tarixçi-etnoqraf Osman Nuri Akçokraklı (1879-03.01.1938) bu mövzuda opera yazmağı Asan Refatova məsləhət görür (**Bektöre Y., 1993: 17-19, sayı 3**).

Musiqi təhsili olmayan 18 yaşlı Asana libretto yazdırmaq, orkestr yaratma, aktyorlar

tapmaq imkansız görünürdü. Çünki ətrafında peşəkarlar yox idi. Şair, dramaturq Osman Nuri Akçokraklı gənc Asanı həvəsləndirməklə qalmır, ona hər işdində yardımçı olur, operanın librettosunu yazır. Asan bu işin ağırlığını anlasa da, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə çalışır. Milli musiqidən yararlanaraq klarneti əsas götürüb ilk Kırım Tatar operasını yazmağa başlayır.

Vrangelin rəhbərlik etdiyi Rus hərbiçiləri – Ağ qvardiyaçılar milli azadlıq hərəkatında fəal iştirak edən, bolşeviklərin “Müsəlman seksiyası”na rəhbər təyin etdikləri Midat Refatov, Xasan Urmanovu və onların əqidə yoldaşları Reşit Asanovu, Useyin Sakayevu, Abdulla Baliçiyevi, Yevgeni Jiqalini 1920-ci il aprelin 21-də güllələyirlər (**Fazıl R., Naqayev S., 2001: 258**).

Bölgədə böyük qarışıqlıq baş verir. Kırım savaşı meydanına çevrilir və təsərrüfat tamam dağılır. 1921-ci ildə bölgəni aclıq bürüyür, Asan ağır xəstəndiyindən “Çorabatır” operası üzərində işləyə bilmir.

Asan Refatov heç bir musiqi təhsili almasa da 1922-ci ildə Ağməscitdəki (Simferopol) Totaykıy Tatar Texnikumunda musiqi müəllimi kimi işə başlayır. Az zamanda burada nəfəsli orkestr təşkil edir (**İsmail O., 1996: 3, sayı 17**). Gündüzlər dərs deyib, gecələr yeni musiqi əsərləri yazan Asan Refatov qısa zamanda «Totaykıy marşı», Bəkir Çobanzadənin şeirinə «İgid marşı», Şevki Bektörənin şeirinə «Qış günündə diləyim», Umer İpçinin şeirinə «Gənc bülbülcük» mahnılarını, eləcə də Leyli-Məcnun, Tahir-Zöhrə dramlarına, A.S. Puşkinin «Bağçasaray çeşməsi» (Kırım Tatarcasına çevirən Osman Nuri Akçokraklı) poeması əsasında hazırlanmış tamaşaya da musiqi yazır.

Evində pianinosu belə olmayan gənc bəstəkar klublardakı, məktəblərdəki alətlərdən faydalanaraq tamaşalara musiqi yazmaqla kifayətlənmir, yarımçıq qalmış «Çorabatır» operasını bitirir. Bir çox əngəllərə: musiqi alətləri, peşəkar kadrlar, dekorlar və s. qıtlığına baxmayaraq, 3 pərdəli, 6 şəkilli opera 1923-cü ilin sentyabrında Ağməscitdəki (Simferopol) Qızıl Əsgər Klubunda tamaşaya qoyulur. Kırım Tatar Musiqi

tarixində ilk opera olan «Çorabatır» xalqın coşğusuyla, alqışlarla qarşılır. Professor Bəkir Çobanzadə tamaşa haqqında yazır: “Bu Kırım-tatar sənəti tarixində ilki görülən ən güclü, ən sevimli mədəni, siyasi vəqiyə oldu. Əsərin müəllifləri Osman Akçokraklı və Asan Refatov bununla xalqının mədəni həyatında silinməz iz qoydular” (**Fazıl R., Naqayev S., 2001: 231**).

1924-cü ilin fevralında Kırım Dövlət Dram Teatrında «Çorabatır» operası ikinci dəfə səhnəyə qoyulur. Kommunist rəhbərliyi operanın çoxlu tamaşaçı cəlb etdiyini, xalqın rəğbətini qazandığını, insanlarda vətənpərvərlik, milli hisslər oyatdığını görüb narahət oldular və ona əngəl yaradır.

1924-cü ildə Sovetlər Birliyinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Kırım da etnoqrafik və arxeoloji bir elmi təşkilat quruldu. Buraya professorlardan Başkirov, Qorozdin, Kaylanski və Kırım Tatar alimlərindən Osman Akçokraklı, rəssam Useyin Badaninski, Muhtar Hayreddinov, Bilal Cebbar, Asan Refatov və başqaları daxil olur. 1925-ci ildə Useyn Bodaniniskinin başçılıq etdiyi etnoqrafiya ekspedisiyasına daxil olan

Osman Akçokraklı Sudak rayonunun Kapısxor kəndindən XVII yüzildə yaşamış şair Canməhəmmədin 1892 sətirlik “Toqaybəy” əsərinin əlyazmasını tapır (**Fazıl R., Naqayev S., 2001: 229**). Asan Refatov isə çoxlu sayda folklor nümunələrini, xalq mahnılarını, yırları, maniləri toplayıb nota köçürür. 1932-ci ildə onlardan yalnız 150-ni çap etdirə bilir.

Asan Refatov 1926-ci ildə Bakı Konservatoriyasının bəstəkarlıq və dirijorluq fakültəsinə qəbul olunur və burada Boris Karaqiçyevdən musiqi nəzəriyyə dərsləri alır. Üzeyir Hacıbəyovla yaxından tanış olur və onun yaradıcılığını dərindən öyrənir. 1928-ci ildən musiqi texnikumunda nəzəriyyədən dərs deməyə başlayır. Tələbələri arasından Qara Qarayev, Cövdət Hacıyev, Tovfiq Quliyev, Səid Rüstəmov kimi tanınmış bəstəkarlar yetişir.

Konservatoriyanın tələbəsi olan, texnikumda dərs deyən Asan eyni zamanda yaradıcılığını da davam etdirir. Kiçik həcmli əsərlərlə yanaşı, tamaşalara da musiqi yazır. «Ə.T.» imzalı müəllif «Kommunist» qəzetinin 1929-cu il 26 may tarixli sayındakı «Şərq konserti» məqaləsində yazır:

«İki gün əvvəl Dövlət Konservatoriyası tərəfindən tərtib olunmuş Şərq konserti bütün göstəricilərimizi isbat edici faktdır. Bu konsert konservatoriya professorlarından Karaqiçev, Aysberq, Hacıbəyli, Mailyan və konservatoriya tələbələrindən Zeynalov və Rüfatovun yazılardan bəzi parçalar çalındı» (T. Ə., 1929: 26 May).

Üzeyir Hacıbəylinin rəhbərliyi ilə keçirilən bu konsertdən bir ay sonra - iyunun 27-də konservatoriyada B.V.Karaqiçevin sinfinin tələbələri A.Zeynallı, Q.Buruşteyn, A.Refatov və N.Karnitskoyun Azərbaycan xalq musiqisi əsasında hazırladıqları əsərlərdən ibarət konsert keçirilmişdir (Azerbaydjanskaya Qosudarstvennaya Konservatoriya, 1972: 59).

Asan Refatov 1930-cu ildə konservatoriyanı bitirsə də, geri dönməyə tələsmirdi. Çünki onun səmərəli fəaliyyəti üçün Bakıda imkanlar daha geniş idi. Bir çox həmyerlisi də burada elm və mədəniyyət sahəsində çalışırdı. 1931-ci ildə konservatoriyaya prorektor təyin edilən gənc bəstəkar Rza Şövqünün İşçi-Kəndli Teatrında 1929-cu il aprelin 22-də göstərilən «İrəli», Hacıbaba Nəzərlinin 1930-cu il dekabrın 2-də

göstərilən «Yolda», Seyid Hüseynin 1932-ci il noyabrın 6-da göstərilən «Kölgə» , Qavril Karnellinin 1932-ci ildə göstərilən «Əfilər» və «Pambıq verək» pyeslərinə, eləcə də Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Cəfər Cabbarlının 1931-ci il aprelin 13-də göstərilən «Almaz», M. Danilovun 1931-ci il fevralın 19-da göstərilən «Qara su» (tərcümə edəni: Bayramlı) tamaşalarına musiqi yazır.

Fars şairi Əbülqasım Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyinə Azərbaycanda ciddi hazırlıq gedir, əsərləri tərcümə olunur, «Şahnamə» mövzusunda müxtəlif müsabiqələr keçirilir. Azərbaycanlı araşdırıcı Əmin Abid yazır: “Son sənələrdə Rüfətov Həsən «Gavə”nin əslindən istifadə etmək şərti ilə opera halında bəstələməyə başlayaraq bəzi hissələrini hazırlamışdır” (**Əmin A., 1934: 105**).

«Kommunist» qəzetinin 1932-ci il sentyabrın 26-da çap olunan 226-cı sayındakı elanda yazıb: «M.F.Axundov adına Böyük Dövlət Opera Teatrı Türk Sektoru, 1932-1933-cü il mövsümü.

... Təzə operalar: «Koroğlu», «Səfa», «Gavə»

...Kompozitorlar: Hacıbəyli, Maqomayev, Zeynallı, Rüfətov» (**«Kommunist», 1932: 26 sentyabr**).

1933-cü il iyulun 25-də Bakı teatrlarının 1932-1933-cü il tamaşa mövsümü haqqında müşavirə keçirləcəyini “Kommunist” və “Bakinski raboci” qəzetləri oxucularına belə çatdırır: “... məsələ haqqında maarif komissarı Cuvarlinski məruzə edəcək. Bədii hissəyə aşağıdakı yoldaşlar çağırılırlar: Əli Kərimov, Maqomayev, Ordubadi, Bülbül, Üzeyir Hacıbəyov, Rüfətov, Əfrasiyab...” (**«Kommunist», 1933: 24 iyul**)

1934-cü ili onun həyatda yüksəlişinin ən yüksək nöqtəsi saymaq olar. Belə ki, həmin ilin iyunun 30-da keçirilən təsis iclasında 32 yaşlı Asan Refatov Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqına sədr, N.Karnitskaya (müavin), B.Çebanenko (məsul katib), G.Bruşteyn (yaradıcılıq bölməsinin müdiri), A.İtyakov, M.Kriştul, N.Tağızadə isə təftiş komissiyasına üzv seçilirlər. 1935-ci il mayın 15-də keçirilən iclasda Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri A.Refatov hesabatla çıxış edərək İttifaqın sədri kimi

fəaliyyət göstərdiyi müddətdə 14 iclas, 16 müşavirə keçirildiyini qeyd edir.

1935-ci il iyulun 19-da Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının hesabat seçki iclası keçirilir. İdarə heyətinə Ə.Kərimov (sədr), Ü.Hacıbəyov (sədr müavini), A.Refatov, M.Maqomayev, K.Çernetsov isə İttifaqa üzv seçilirlər **(Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı, 1996: 5-6).**

3. Kırımə dəvət və çətin günlər

Kırım Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Asan Refatovu 1935-ci ildə vətənə dəvət edir. O, bu dəvəti məmnunluqla qarşılayır. Lakin orada işləməsi və yaradıcılıqla məşğul olması üçün lazımı şərait yaradıb, yaradılmayacağından xəbərsiz olur. Kırımə dönəndə onu Akməscitdəki Tatar Musiqi Texnikumuna müəllim təyin edirlər. Lakin normal yaşaması və işləməsi üçün lazımı şərait yaradılmır. Maaşının çoxunu musiqi alətləri almağa, mehmanxanadakı bir otaqlı mənzilinin kirayəsini ödəməyə xərcləyir. Çətinliklərə baxmayaraq soydaşlarına xidmət etmək üçün geri dönmür. Dərs deməklə yanaşı,

yaradıcılıqla da məşğul olur. Yusuf Bolatovun «Toy davam edir», «Nəsrəddin Xoca», İlyas Tarkanın «Hücum» pyeslərinə musiqi yazmaqla yanaşı, tatar yırlarını nota köçürür, üzərində yenidən aranjeman edir. Xalq musiqisi əsasında yazmağa başladığı «Kırım süitası» adlı klassik əsərini tamamlayır.

1936-cı ildə Moskvada hazırlanmış vala Asan Refatovun «Qızıl əsgər marşı», «Pioner marşı», «Kırım süitası» kimi əsərləri və nota köçürdüyü xalq yırlarından «İki puqu», «Armut dalda (budaqda) sallanır» və «Şompul» daxil edilir. Bu, onun əsərləri yazılmış ilk və son val olur. Elə həmin il onun «Toy davam etdir» əsəri Sovetlər Birliyində keçirilən radio festivalına və «Şüştər» süitası isə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı tərəfindən Üzeyir Hacıbəyov və Asəf Zeynallının əsərləri ilə birlikdə sentyabr ayında Parisdə keçirilən bir festivala göndərilir.

Özbəkistanda və Kırımında gözəl səsi, yüksək aktyorluq bacarığı ilə şöhrətlənmiş Sabirə Erecəpova həmin günləri xatirələrində belə təsvir edir: “O dövrdə mənə çox yardımı dəyən Reşat ağanın (Reşat həmin dövrdə Kırım radiosunun

musiqi redaksiyasına başçılıq etmişdir – Ə.Ş) atası Mamud əfəndi, qardaşı Asan Refatov bizim milli musiqi mədəniyyətimizin tarixində mühüm yer tutur. Reşat ağa özü qayət istedadlı adam olub, bütün Kırım yırlarını (xalq mahnılarını-Ə.Ş.), ələlxüsus Bağçasaray ətrafının yırlarını mükəmməl bilirdi. Özü gözəl mandalina çalar və yırlar oxuyardı. Mənim yırlar oxumağımda onun çox faydası oldu. Birincisi, Reşat ağa bizim ədəbi dilimizi yaxşı bilirdi. Mənim dilimi və diksiyama düzəltməyimə böyük yardımını oldu. Mən Reşat ağadan çoxlu Bağçasaray yırı öyrəndim.

Reşat ağanın atası Kırımın ən usta santurçusu idi. Santur özbək xalqının “çan” dediyi musiqi alətidir. Mamud efendi santırını öyle çalır ki, eşidənlər onun ustalığını heç bir vaxt unutmazlar...

1936-cı ildə mən Moskvaya Ümumittifaq Radio Festivalına Kırımdan yırçı olaraq getdim. Orada mükafatlandırılanlar sırasında oldum. ...Konsert Çaykovski adına konsert zalında oldu. Konsertdə mən Asan Refatovun veolənçel, pianino və mənim səsim üçün işlədiyi “İki puqu” yırını və “Noqay beytləri”ni yırladım. Bu konsert

mənim xatirəmdə əbədi qaldı” (Erecepova S., 1995: 68).

Sabirə Erecepovanın təsvir etdiyi bu konsertdə Asan və Reşat Refatov qardaşları, Mamud Nedim kimi Kırımın tanınmış musiqiçiləri də iştirak etmişdilər.

Asan Refatov xalq əfsanəsi əsasında «Arzu qız» adlı opera yazmağa başlayır. Üzeyir Hacıbəyov «Koroğlu» operasını Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı adlandırılan çevrilişin 20-ci ildönümünə həsr etdiyi kimi, Asan da eyni yolu tutaraq «Arzu qız» operasını yazırdı. 1937-ci ilin aprelin 24-də texnikumda keçirilən bir toplantıda o, dərs ilində görülən işlərdən danışarkən demişdir: «Arzu qız» operasını bitirmək üzrəyəm. Qismət olsa Oktyabr bayramı günlərində səhnəyə qoyulacaq...».

Çox təəssüf ki, onun bir çox arzuları kimi «Arzu qız» operasının səhnəyə qoyulması da baş tutmadı. Elə həmin toplantıda çıxış edən tələbələrindən biri: «Refatov bizə Sovet qəzetləri oxumağı yasaq edir... Opera yazmağa başqaları da tapılar...» kimi iddialı və ittihamedici bir çıxış edir. Elə bu toplantıdan üç gün sonra qardaşı

Refatla birlikdə həbs edilməsi toplantının öncədən planlaşdırıldığından xəbər verir.

Çünki artıq Sovetlər Birliyinin hər yerində kütləvi həbslər başlanmışdı. Rusiyanın işğal etdiyi türk-tatar xalqlarını azad edib müstəqil dövlətlərini yaratmaq istəyən təşkilatın üzvlərinin çoxu artıq həbs edilmişdi. Kislavodskda həbs edilərək Bakıya dindirilməyə gətirilmiş professor Bəkir Çobanzadənin 12493 sayılı istintaq işində «həbs olunan günədək mən (B.Çobanzadə-Ə.Ş) əksinqilabi, millətçi mövqedə durmuşam və SSRİ-dən ayrılmaq şərti ilə türk-tatar xalqlarının vahid müstəqil dövlət halında birləşməsi (Vahid Turan Dövləti) məqsədini qarşıya qoymuşam» ifadəsi də var. 1937-ci ilin fevralın 16-da müstəntiqin «Siz daha kimlərlə əlaqədar idiniz?» sualına cavabında o, 1929-cu ildən bəstəkar Asan Refatov, 1925-ci ildən Yaqub Zəki, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, Mədinə Qiyasbəyli, Asiya Akimova, 1930-cu ildən Ələkbər Adıgözəlov, Rüstəm bəy Sultanov, İdris Həsənov, 1933-cü ildən Ruhulla Axundov və başqaları ilə birlikdə mübarizələrini

davam etdirdiyini söyləyir (**Bünyadov Z., 1993: 91, Babayev A., 2003: 87**).

Yalnız Azərbaycanda deyil, SSRİ-nin əksər şəhərlərində gedən bu dindirmələrdən Kırımда yaşayan millətçilər kənarда qala bilməzdilər. 1937-ci ilin aprelin 27-də Asanı və qardaşı Reşatı burjua milliyyətçisi və xalq düşməni adı ilə tutub əsərlərini müsadirə etməklə kifayətlənmirlər, 1938-ci ilin avqustun 8-də ataları, 78 yaşlı Mamudu da həbs edirlər.

Professor Bəkir Çobanzadə 1937-ci ildə müstəntiqlər tərəfindən dindirilərəkən Sovet hökumətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün 5 qrup yaradıldığını söyləyir. Bu qrupların biri Bakıda oxuyan Kırımlı tələbələrəndən ibarət imiş. Qrupa Bəkir Çobanzadə rəhbərlik edirmiş. Onların arasında Kürkcü Hüseyn, Toplu Osman, İsmail Ametov, Enan Abdürrahman, Ağmolla Tanabəyli, Tarki Zəki və başqaları ilə yanaşı, Kırımда – Simferopolda müəllim işləyən Reşit və Asan Refatovun da adı çəkilir (**Babayev A., 2003: 88**).

Bu həbslərlə də Refatov ailəsindən əl çəkilmir. Təqib və təzyiqlərə dözməyən anası Fatma Refatova 1943-cü ildə ağır xəstəlikdən

vəfat edir. Bir il sonra isə bacıları Ayşə Refatov Özbəkistana sürgünə göndərilir.

Sonuc

Böylelikle, Kırım'da ilim, eğitim ve kültürle uğraşan bir ailenin yaşamasına da Rus sömürgeciler son verir.

Bu ailenin Azərbaycan'a bağlılığı isə hâlâ tam aydınlatılamamıştır. Öyle ki, faal Bolşevik olan Midat Refatov'un Azərbaycan'a gelerek millî dəyərləri, Türk birliğini tebliğ eden "Şelale" dergisinin (19.01.1913-21.03.1914) yayımına yardımcı olduğunu yazarlar (**Fazıl R., Nakayev S., 2001: 257**). Prof. Bəkir Çobanzadənin istintaq işində isə Asan Refatovun Simfrapolda müəllim işləyən kiçik qardaşı Rəşidin Bakıda oxuyarkən əksinqilabçı, millətçi təşkilatın ikinci qrupuna daxil olduğu qeyd edilir. Bəkir Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi kırımlılar qrupuna Asan Refatov və qardaşı Rəşidlə yanaşı Zəki Yaqub, Hüseyn Kürkçü, Asya Akimova, Osman Toplu, İsmail Ametov, Əbdürrəhman Enan Ağmolla Tanabəyli, Osman Gegarbəyov, Zəki Tarki, Bilal

Bayasanov, Osman Bayasanov, Tofiq Qasımov, Osman Şeyxamirov, Rəcəb Cəlilov, Xədicə Şeyxəhmədova, Məhəmməd Hacı oğlu, Ömər Jurqçı daxil imiş **(Babayev A., 2003: 88)**.

Bu ailəyə yaxın olan, Asan Refatovla bir çox əsəri göstəriyə hazırlanan Osman Akçokraklı 1934-ci ildə milliyətçilikdə itham edilərək çalışdığı pedaqoji institutdan işdən çexarılıb təqib ediliyinə görə Bakıya, bacısının yanına gəlir **(Fazyıl R., Nakayev S., 2001: 231)**.

Asan Refatov musiqi təhsili almağa gəlməzdən öncə də ailənin Azərbaycanla bağlantısı varmış. Təəssüf ki, bu insanın xidmətləri lazımınca qiymətləndirilməyib və fəaliyyəti öyrənilərək təbliğ edilməmişdir. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına həsr olunmuş böyük bir kitabda onun adı uç yerdə – 58, 64 və 68-ci səhifələrdə ümumi siyahıda çəkilib **(Azərbaydjanskaya Qosudarstvennaya Konservatoriya, 1972)**. Prorektor işləmiş, bəstəkarlıq ittifaqına sədrlik etmiş, tamaşalara musiqi yazmış, opera bəstələmiş, musiqiçi kadrları hazırlamış insana qarşı haqsızlıq deyilmi?!

Qaynaqlar

1. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı (1934-1994), (1996), «Səda» nəşriyyatı, Bakı.
2. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1983). İkinci hissə (1920-1930), “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı.
3. Babayev Adil. (2003). Elimizin və elmimizin soyqırımı (Birinci kitab), “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, Bakı.
4. Bektöre Yalkın.(1993). Asan Refat «Kırım» üç aylık fikir ve kültür dergisi, sayı 3, Nisan-Mayıs-Haziran.
5. Bünyadov Ziya. (1993). Qırmızı terror. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı
6. Erecepova Sabrie.(1995). Menim enişli-yokuşlu yollarım, “Tavriya” nəşriyyatı, Akməscit.
7. Əmin Abid. (1934). Firdovsi «Şahnamə» seçilmiş dastanlar, “Azərnəşr”, Bakı.
8. «Hücüm » jurnalı (1930-1932)
9. Kərimov İnqilab.(1969). Sovet Azərbaycanın gənclik Teatrı, Bakı.

10. «Kommunist» qəzeti. (1932). 26 sentyabr, sayı 226.

11. «Kommunist» qəzeti. (1933). 24 iyul, sayı 170.

12. Otar İsmail.(1996). Kırımın Totayköy Pedaqoji Texnikumu hakkında. «Kırım» (üç aylık fikir ve kültür dergisi) dergisi, sayı 17.

13. Fazıl Rıza, Naqayev Safer.(2001) Kırımın edebiyatının tarixi.(Kısa bir nazar), Akmesit.

14. T. Ə. (Tahir Əsəd). (1929). Şərq konserti. «Kommunist» qəzeti, 26 may, sayı 119.

15. Azərbaycanın Dövlət Konservatoriyası. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası. 1921-1971.(1972) Sostavitel' É.G. Abbasova, D.X. Danilov, L.B. Karagicheva, K.K. Safer-Aliyeva. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası. Bakı.

“Bəstəkarlar İttifaqımızın ilk sədiri-Asan Refatov” məqaləsi “Yom”(Türk dünyası mədəniyyət dərgisi-rüblük Yaz) jurnalında (2008, sayı 9, səh. 8-14), “Asan Refatovun şərəfli ömürü, acı taleyi” məqaləsi “Musiqi dünyası” jurnallarında (2008, sayı 1-2, səh. 58-61) və “Asan Refatov Bəstəkarlar İttifaqımızın ilk sədiri”. Avrasya Krumu simpozium bildiri toplusunda (Hazırlayan

**Hayrrettin İvgin) 2008, Ankara, s. 185-190)
nəşr edilmiş mətnlər əsasında hazırlanmışdır.**

Sözardı:

Asan Refatov hakkında makalem yayımlandıktan sonra Zafer Karataydan aşağıdaki mektupları aldım.

Hürmetli Ali bey!

“Emel” dergisinin gelecek sayılarından birine sizin Asan Refat hakkındaki makalenizi basmayı arzu ediyoruz. Eger uygun görür de o malenizin Turkiyedeki latin alfabesindeki halını yollayabilir- misiniz?

Aslında Azerbaycan-Kırım münasebetleri ve Azerbaycanda yaşamış Kırım Türkü aydınların işleri ve takdirleri bizim ep ilgimizi çekiyor... Bu mevzuda baska yazılar var midir? “Emel”in 230 sayısının postaya verdik Bir kaç güne elinizde olur...

Başka isteyenler olur ise adreslerini bize bildirmeleri yeterli...

Türkiyeden ve Kırımdan istediginiz bir sey olursa lutfen bildiriniz. Bekir Çobanzade yarışması hakkında malumat yollamıştım...

*Bu vesileyle yeni senenizi de tebrik ederim.
Yeni sene de Allah size sađlık ve kaleminize g¼c
k¼vvet versin..*

Selam ve ¼rmetlerimle

Zafer Karatay
14 Aralık 2010

¼rmetli Ali Samil bey!

*Çok-çok tesekkür ederim. D¼n akşam
dernekte Saim bey ile sizi andık. O yazınızı (Ali
Sengerli hakkında yazmış oldu¼m makaleden –
A.Ş) “Bahcesaray” a koymayı arzu edir. Asan Re-
fat makalenizi de “Emel” de nesir edecegiz.*

*Merak etmeyin bundan sonra yazıda gözden
kaçanları düzeltirik.*

*Bir kere daha yeni yılınızı tebrik ederim. Sa-
glığınız hep güzel, kaleminiz ve beyniniz hep islek
olsun...*

İstanbuldan samimi selam ve sayđılarımla

Zafer Karatay
20 Aralık 2010

AZERBAJYAN MUHACİR GAZETESİ “BİLDİRİŞ”İN KIRIMLI MUHABİRLERİ

Özet

Her bir yayının siyasi hattını onun çevresindeki yazarların dünyagörüşüdür. Yazarların toplumdaki durumu, şahsiyetleri, yazdıkları makalelerde görünmektedir. Bu bakımdan muhaciretde yayınlanan *Bildiriş* gazetesinin öğrenilmesi önemlidir. Gazetede makalesi yayınlanan yazarların hepsi zengin bir ömür yaşamış, siyasi mübarezede metinleşmiş, hayat ve yaratıcılık tecrübesi toplamış efendilerdir. Milli düşünceli, Rusya'nın imparatorluk siyasetine karşı kavgada berkimiş bu kişiler tekçe kendi haklarını, kendi milletlerini değil, sıkıntıda olan insan ve halkları da savunmuşlar.

Bildiriş gazetesi (1930-31) Kırıma da geniş yer ayrılmıştır. Gazetede Kırım hakkında yazılar sayıca çokluğuna göre değil, mevzu aktüelliği ve belgelerin zenginliyi ile dikkati çekiyor. Onlardan *Kırımın kara günü* (1930, 27 İkinci

Teşrin, sayı 17 ve 1930, Birinci Kanun, sayı 18), *Sovyet Rusiya'sının son vaziyeti ve Bolşevikler neden harbe gidiyorlar?* (1931, 26 Şubat, sayı 30 ve 1931, 5 Mart, sayı 31), *Kırım istiklal davasının sebepleri ve esasları* (1931, 9 Nisan, sayı 36 ve 1931, 16 Nisan, sayı 37) makaleleri Kırimlı Cafer Seyit Ahmet, *Kırırnda vaziyet* (1931, 19 Şubat, sayı 29) makalesi ise H. Avcı köylü (Hilmi bey) imzasıyla çap olunmuştur.

Anahtar kelimeler: *Bildirif* gazetesi, Kırim, Azerbaycan, Cafer Seyit Ahmet, H. Avcı köylü (Hilmi bey).

Giriş

20. yüzyılın başındaki Rus-Japon ve Birinci Dünya Savaşları Rusya İmparatorluğunun çöküşünü hızlandırdı. Dünyanın altıda birini tutarak 130 halkı esaret altında saklayan Rusiya Azerbaycan'ı da 100 yıldan çok esarete saklamıştı. Yıllarla esaret altında olan halklar kendi devletlerini kurmak için savaşa atıldılar.

1918. yıl Mayısın 28’de Azerbaycan kendi özgürlüğünü ilan etti. Maalesef ne mağlup Rusiya, ne de dünyanın başka gülcü devletleri yeni yaranan Cumhuriyetleri tanımak istemediler. 23 ay ömrü olan Doğunun ilk Cumhuriyeti-Azerbaycan Cumhuriyeti Rus akserlerinin ayakları altında kaldı. Bolşevikler azatlık, sulh, beraberlik, 8 saatlik iş sloganlarıyla sade insanların bir kısmını kandıra bildiler. Dünyanın gelişmiş devletlerinden yardım alan Rusiya Sovyetler Birliyi adıyla eski sınırlarına döndü. Genç, özgür devletler ise yeniden esaret altına düştüler. Halklar yeniden azatlıklarını elde etmek için gizli mübarezeye başladılar. Yalan ve zülüm üzerinde kurulmuş şu hâkimiyete karşı binlerle insan ayaklanmıştı. Sovyetlerin ceza makinesi acımasızcasına insanları kurşuna dizip, ceza evlerine ve sürgünlere gönderirdi.

Onların siyasilerinin, aydınlarının çoğu sömürgeye karşı kavganı devam ettirmek için muhacir olmak zorunda kaldılar. Katliamlar, hapsılar, ara vermiyordu. Muhacerette olan Azerbaycan siyasileri ve aydınları Türkiye’de birkaç dergi ve gazete yayınlattırdılar. Onlar tekçe

Azerbaycan meselesinden deęil, Sovyetler Birlięinde esarete kalan halkların da durumundan yazırdılar.

İki yıldan çok perakende faaliyet gösteren Azerbaycan siyasileri, aydınları eski cumhur reisi Mehmed Emin Resulzâde'nin gelişile toparlanmaęa başladılar. Mehmed Emin Resulzâde 1922. yılda Türkiye'de Müsavat Partisinin Harici Ülkeler Bürosu'nu, 1924. yılda Azerbaycan Milli Merkezini açtı. Türkiye'nin İstanbul, Ankara, İzmir, Trabzon, Kars, İranın Tahran, Tebriz, Reşt, Erdebil ve b. şehirlerinde partinin özeklerini yarattı (**Şimşir, 2002: 29**).

1922. yılda İstanbul'da *Yeni Kafkasya* adlı dergi yayına hazırlandı. Mehmed Emin Resulzâde'nin izini olmadığından ve bazı siyasi sebeplerden derginin mesul müdiri Seyid Tahir olduęu gösterilmiştir. Ayda iki sayı basılan dergi 1927. yıla dek, yani 100 sayı dek devam etti. Muhacerette basılan gazete, dergi ve kitapların çoęuna redaktörlük etmiş Mirze Bala Memmedza'de *Yeni Kafkasya*'nı "yalnız Azerbaycanlıların deęil, Rus esareti altındaki bütün Türklerin" ilk dergisi adlandırırđı (**İbrahimli, 1996: 119**).

Sovyetler Birliđinin baskıları ile *Yeni Kafkasya* kapatıldı. Bu kapatılmayla hesaplaşmayan muhacirler *Azeri Türk*, *Yeşil yaprak*, *Odlu yurt* dergilerini yayınlattılar. Bu dergilerin programı da *Yeni Kafkasya* ile aynıydı. Sovyetler Birliđinin baskıları artıkça muhacirlerin durumu da zorlaşır, yayınları kapatılırdı.

1. Bildiriş gazetesinin tarihinden

Azerbaycan siyasilerinin ve aydınlarının Türkiye’de yayımladıkları gazete ve dergiler hakkında son yıllarda hayli araştırma yayınlanıp. Maalesef çok karanlıklar da var. Muhacir Azerbaycan matbuatından ve edebiyatından yazan araştırmacılarımız ara-sıra *Bildiriş* gazetesinden de söz açırlar. Amma onun hakkında özel araştırmaya yoktur. Azerbaycancılık davasının önderlerinden Mehmed Emin Resulzâde’nin fikrinin mahsulü gibi meydana çıkan *Bildiriş* gazetesi milli mübareze tarihimizde şerefli bir yer tudur. Onun 70. yıl önce söyledikleri geç de olsa reallaştı. Azerbaycan 1991. yılın Ekiminde özgürlüğünü ilan etmeikle

1918. yıl 28 Mayıs'ta kurulmuş olan Cumhuriyete yeniden dönmüş oldu.

Gazetenin verdiği ilanlar da meraklıdır. İlk sayıdan başlayarak sona sahifesinde *Odlu yurt* dergisi için abone kampanyası aparılıp. Lakin "Azerbaycan, Gürcistan, Şimali Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna istiklalciler tarafından ayda bir defa Fransız dilinde basılan *Prometey*, "Ayaz İshaki beyin baş muharrirliyi ile yayınlanan, Edil-Ural və Kırımın istiklaline yardım eden *Milli yol* ve Kırım Türklüğü istiklal fikrini terviç eden *Emel* mecmuasına ilk sayıdan başlayan abone kampanyası 1930. yıl Eylülün 18'de sonra dayandırılıp.

Bildiriş gazetesin'in milli düşünceli, Rusiya'nın imparatorluk siyasetine karşı kavgada berkimiş kişilerinin öncülü, Azerbaycancılık davasının yorulmaz kahramanı **Mehmed Emin Resulzâde** idi.

2. Mehmed Emin Resulzâde

Azerbaycan Cumhuriyetinin yaratıcılarından biri, görkemli içtimai-siyasi ve devlet hadimi,

istedadlı alim, jurnalist ve publisist Mehemedimin (Azerbaycanda ad bu türlü yazılır-A,Ş.) Hacı Molla Elekber oğlu Resulzade 1884. yıl Yanvar (Ocak) ayının 31’de Bakı yakınlığındaki Novhanı köyünde doğmuştur. O, siyasi ve edebi faaliyete genç yaşlarında, 1902. yılda başlamıştır. Hemen yıl *Müslüman gençlik teşkilatı*’nı yaratmış, sonradan bu teşkilat *Demokratik Müsavat Cemiyeti* adıyla tanınmıştır. Onu imzasına ilk defa Tiflis’de Mehemed ağa Şahtahtlının redaktörlüğü ile yayınlanan *Şarki Rus* gazetesinin 1903. yıl 20 sayında rast gelinir (**Aliyev, 1991: 5**).

Müslüman gençlik teşkilatı sonradan RSDFP Bakı Komitesinin *Hümmet* grubu ile birleşmiş ve hakkında çok danışılmış ve yazılmış *Hümmet* gazetesini Bakıda 1904. yılın Oktyabrında (Ekim) yayınlamışlar. Hektogramda gizli yayınlanan ve sayı bir kaç yüz olan bu gazete Azerbaycan'da siyasi kurumların anadilli ilk gazetesi sayılır. (**Hüseynov, 1988: 58**).

Mehmed Emin Resulzâde sosyal-demokratların *Tekamül, Yoldaş, Davet-Koç* ve b. yayınlarının (1905-1907) kurularından ve

yazarlarından olmakla yanaşı, milli ruhlu *Hayat*, *Füyuzat*, *İrşad* (bir müddet bu gazetenin muvakkati baş yazarı olmuştur), *Tarakkı* dergi ve gazetelere de makaleler yazıp (ASE,1984: 137). Uzun zaman Sovyetler Birliyini idare eden Josef Stalinle de bu dövürde tanış olur ve onun ölümden kurtarmasında, Bayıl ceza evinden kaçırılmasında faal iştirak edip (Resulzade, 1997: 15).

Mehmed Emin Resulzâdenin ilk muhacereti 1909. yılın başlarına tesadüf edip. O, çar polisinin onu izlediğinden haber tuttukta Bakıdan İrana geçir. Orada şahlık usul-idaresine karşı başlanmış meşruta hareketinde faal iştirak etmiştir. Az bir zamanda kazandığı nüfuza göre onun baş yazarlığı ile *İranı-nov* gazetesi neşre başlayıp. Gazetede elimi, bedii ve publisistik yazıları ile çıkış eden Mehmed Emin Resulzâdenin faaliyetini tanınmış içtimai-siyasi hadim Seyid Hasan Tağızade (1878-1969) *Sühen* dergisine (1955 yıl, sayı 4) yazdığı makalede böle karakterize edip: «Modern Avrupa gazetesi formasını ilk defa İrana getiren Mehmed Emin Resulzâde olmuştur» (Aliyev, 1989:3)

Rusya'nın İrandaiki sefirinin tekidi ve şah memurlarının baskısı ile Mehmed Emin Resulzâde 1911. yılın Mayısında ülkeni terk etmek zorunda kalır. İstanbul'a geden Mehmed Emin Resulzâde *İttihat ve terakki* teşkilatının aparıcı kişilerile alaka kurmuş, *Türk Ocağı Cemiyetinde* çalışmış, bu cemiyetin matbu organı olan *Türk yurdu* dergisi ile ilişki kurmuştur.

Romanovlar sülalesinin hakimiyete gelmesinin 300 yılına ilan edilmiş afi-umundan (aminisya) sonra 1913. yılda Baküye dönen Mehmed Emin Resulzâde yeni kurulmuş *Müsavat Partisinde* faaliyetini devam ettirmiş, matbuatta muntazam olarak bedii, publisistik ve edebi-tenkidi yazıları, haberle tercümeleri ile çıkışlar etmiştir. Hususiyle 1915-1918. yıllarda neşir olunan *İkbal* ve *Açık söz* gazeteleri Mehmed Emin Resulzâdenin ideye bakışlarının yayılmasında aparıcı rol oynamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucularından olan Mehmed Emin Resulzâde 1918-1920. yıllar bu devletin cumhur reisi-prezidenti olmuştur.

Mehmed Emin bey milli devlet ideologu kimi faaliyet göstermiş, ülkenin sosyal-siyasi,

iktisadi ve medeni bakımdan güçlenmesi, dünyanın inkişaf etmiş ülkeler tarafından tanınması için elinden geleni esirgememiştir.

Azerbaycan Cümhuriyeti bolşevikler tarafından işgal edildikde bir müddet Lahıca (İsmailli ilçesinde köy) gizlenen, sonra tutularak Bayıl ceza evinde saklanan Mehmed Emin Resulzâde Yojif Stalinin emri ile azat edilerek Moskova'ya götürülür. *Müsavat Partisinin* gizli faaliyette olan Merkezi Komitesinin kararı ve yardımıyla 1922. yılda Finlandiya'ya kaçırılan devlet hadimi, çok çekmeden Türkiye'ye gitmiş, faaliyetini orada devam ettirmiştir. O, İstanbul'da *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu yurt* dergilerinin yaratıcılarından olmuştur.

1930. yılda Türkiye'ni terk etmek zorunda kalarak Polonya'ya gelen Mehmed Emin Resulzâde Avrupa muhacereti döneminde *İstiklal* gazetesi ve *Kurtuluş* dergisini yayınlamış, *Panturanizm hakkında*, *Çağdaş Azerbaycan edebiyatı*, *Azerbaycan hürriyet savaşı* ve b. eserlerini yazmıştır.

1947. yılın Sentyabrında (Eylül) Türkiye'ye dönen Mehmed Emin Resulzâde 1952. yılda ise

Azerbaycan dergisini yayımlatmış, 1955. yılın mart ayının 6-da vefat etmiş, Ankara'nın Esri kabristanlığında defin olunmuştur.

Onun içtimai-siyasi faaliyetini, şahsiyetini Seyit Hasan Tağızade *Sühen* dergisine yazdığı makalesinde böyle değerlendirir: «Resulzade, bütün ömrü boyunca, Şark dünyasında tayına rastlaşmadığım, mübaliğesiz söyleye bideceyim fevkalade nadir insanlardan biri idi. Memmedemin bey terbiyeli, kuvvetli ve sağlam mantık sahibi, temiz kalpli, doğru sözlü, mantıklı, tam manası ile dürüst, fikir ve yoluna derin inam besleyen fedakar, mücahit ve örnek bir inandı. Belalarına zamanemizde ve hele bizim taraflarda rast gelmek mümkün değil» (Aliyev,1991:15).

3. Cafer Seyit Ahmet Kırmılı *Bildirışde*

Mehmed Emin Resulzâde ve Mirze Bala Memmedzadenin akide yoldaşlarından ve amel taşlarından biri de büyük Türkçü, İsmail bey Gaspıralı mektebinin devamçısı, antisovyet faaliyeti ile tanınmış **Cafer Seyit Ahmet Kırmılıdır.**

Cafer Seyit Ahmet 1889. yıl Sentyabrın 1’de Kırımın Yalta kazasının Gızıtaş köyünde doğmuş, genç yaşlarında okumak için İstanbul’a gitmiştir. Orada Çelebi Cihan, Alim Seyit Hilmi ve Abdurrehim Sükutu ile birlikte *Kırım Talebe Cemiyetini*, Çelebi Cihanla bilge gizli *Vatan Cemiyetini* kurmuşlar.

«20. asırda tatar milleti mazlumesi» adlı ilk eserini İstanbul’da Şahab Nezihi imzasıyla çap ettirir. Rusiya hususi hizmet organlarının onun faaliyetinden haber tutup habis etmek istedikte Fransa’ya kaçır. Paris de Sarbon Üniversitesinin hukuk fakültesini bitirir. Birinci Dünya Savaşında Rusiya’nın mağlup olmasından istifade ederek vatana dönüp.

Kırım Müslümanları Merkezi İcraya Komitesinin, 1917 yılda Birinci Kırım-Tatar Halk Kurultayının kurulmasında, 1917. yıl Noyabrın 1’de Kırım Halk Cumhuriyetini ilan edilmesinde, Anayasanın, seçki kanununun hazırlanmasında, Baş karargahın yaratılmasında onun da hizmeti az olmayıp.(Fazıl R., Nagayev S., 2001:252).

1918. yılda Bolşevikler Kırımı işgal edip Çelebi Cihan ve arkadaşlarını kurşuna dizdikte Cafer Seyit Ahmet Türkiye'ye gitmek zorunda kalıb (**Fazıl R., Nagayev S., 2001:252**). O burada Kırımlı muhacirlerin *Emel* dergisinin ve siyasi teşkilatlarının yaratılmasında faal iştirak etmekle yanışı Rusiya imparatorluğunun muhacerete gelenlerin teşkilatlanmasına yardımcı olur. Yorulmadan içtimai-siyasi, medeni sahada çalışan Cafer Seyit Ahmet Kırımlı matbuatın gücünden de başarıyla istifade edip.

Onun Türkiye'de Rus *inkılabı* (1930), *Gaspıralı İsmail bey* (1934), *Mefkure ve Türkçülük* (1934), *Rus tarihinin inkılabı, Bolşevizme ve dünya inkılabına sürüklenmesi* (1948), *Sovyet cehenneminde köylü ve emele durumu* (1948), *Nurlu kebirler* (1991), *Bezi hatıralar* (1993) kitapları neşir olunup.

Azerbaycan muhacirlerinin neşirlerine her vasıta ile yardım etmeye çalışan Cafer Seyit Ahmet Kırımlı 1930-1931 yıllarda «Bildiriş» gazetesinin sayfalarında da Kırım-Tatar halkının tarihi, edebiyatı, medeniyeti ile ilgili makalar yayımlatmıştır. Cafer Seyit Ahmet Kırımlı

Sovyetler Birliđinin yıkılması için yalnız makaleler yazmakta kalmamıştır. 1937. yılda Cafer Seyit Ahmet Kırımlı professor Bekir Cobanzade göz altına alınırken verdiyi izahattan anlaşılır ki, o “mühaciretde olan pantürkist, eksinqilabi ehval-ruhiyeli dairelerden C.Seyidametov ve professor Köprüzade ile alaka” saxlayırmış **(Babayev A., 2003: 86)**

Cafer Seyit Ahmet ömrünün sonuna geder Kırım-Tatar diasporunda büyük hürmete malik olmuştur. Sovyet rejiminin amansız düşmeni olan Cafer Seyit Ahmet İkinci Dünya Savaşından Alman esirliğine düşmüş insanları Türkiye SSRİ'nin korkusundan kabul etmeyende o esirlerin dünyanın muhtelif ülkelerinde yerleştirmekle onlar ölümden kurtarmıştır **(Enserli, 1998)**.

Cafer Seyit Ahmet Kırımlı 1960 yıl aprelin 3-de ölmüştür.

“Bildiriş”de makalesi yayınlanan Cafer Seyit Ahmet Kırımlı yazarlardan biri de H.Avcudur. İsmət Zaatov bu kişinin Hilmi bey Avcikoylu olduğunu söylədi. Ne yazık ki, Hilmi Avcu hakkında geniş bilgi elde ede bilmemişizden qeti bir söz yaza bilmədik.

Sonuç

“Bildiriş” gazetesinin yazarları Rusiya esaretinde olan halkların hukuku uğrunda mübarezeye ömürlerini harçladılar. Sonda onların isteklerinin bir kısmı reallaştı, Sovyetler Birliği çöktü. Ne yazık ki, dili, kültürü, soy kökü aynı olan halklar arasında sık ilişkiler kurulmasını Dünyanın sömürgeci güç merkezler engellediler. İsmail bey Gaspralının söylediği “Dilde, fikirde, emelde birlik!” olmadan güç merkezine çevrilmek olmaz. Aynı kültürlü halkların birliyi yaranmadan dünyada ortak kültürün yaranması mümkünsüzdür.

Kaynaklar

1.Aliyev Mövsüm.(1991), Memmed Emim Resulzadenin ömür yolu. (Memmed Emim Resulzade. «Asrimizin Seyavuşu. Çağdaş Azərbaycan edebiyatı. Çağdaş tarihi» kitabına ön söz) “Genclik” neşriyatı, Bakı.

2.Aliyev Mövsüm.(1989) Memmedemim Resulzade, “Azərbaycan” jurnalı, , sayı, 3.

3.ASE.(1984). 7. cild, Bakı.

4.Babayev Adil. (2003). Elimizin və elmimizin soyqırımı (1. kitab), “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, Bakı.

5.Bayram oğlu Alhan.(2004), Azərbaycan muhaceret matbuatına dair muhazireler (1920-1990-cı iller), Bakı.

6.Enserli (Lambeli) Mirze.(1998), Cefer Seyid Ahmed Kırımer. “Qartal” nəşriyyatı, Bakı.

7.İbrahimli Haleddin. (1996). Azərbaycan siyasi muhacereti, «Elm» neşriyyatı, Bakı.

8.История и культура Башкортостана.(1997) Хрестоматия. Москва

9.Hüseynov Şirmemmed.(1988) Hakikat ve adalet carçısı. “Azerneşr”, Bakı.

10.Resultadə Mehmet Emin, (1997). Bir Türk Milliyyətçisinin Staline ihtilal Hatıraları. (Hazırlayan Sebahattin Şimşir), İstanbul.

11.Rıza Fazıl, Safter Naqaev.(2001) Kırımatar edebiyatı tarixi. «Ağməscid», Simferapol.

12.Şamil Alı.(2004) “Bildiriş” gazetesi Azərbaycan’a getirildi Ağaoğlu B.E. Solovkide gördüklerim. «Güneş», Bakı.

13.Şimşir Sabahattin.(1995),Mehmet Emin Resultadenin Türkiye’deki hayatı, faaliyeti ve düşünceleri. Ankara.

14.Şimşir Sebahattin.(2000), Azərbaycanlıların Türkiye’de siyasi ve kültürel

faaliyyətləri.(1920-1991) . “Azərbaycan kəltür dərneđi yayınları № 49.” Ankara.

15.Şimşir Sabahattin. (2002). Azərbaycan’ın istiklal mücadelesi, «İG Kəltür Sanat yayışçılık», İstanbul.

16.Sultanlı Vagif.(1998). Azərbaycan muhacir edebiyatı, Şirvanneşr, Bakı.

17.Tahirli Abid. (2002), Azərbaycan muhaciret matbuatı. 1. hissə. «Grapp-poligraf», Bakı.

18.Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi.(Nesir-Nazm), (2004). Cilt 29, Başkurt edebiyatı, Ankara.

19.Ural-Altay: bıyattar aşıa kilesekke. (2005).(Böte Resey fennin konferentsiya materialdarı Öfö kalahı, 2005, 1-5 iyun, yıl). “Ğilem” neşriete, Öfö.

20.Yakuplu Nesiman. (1996), Müsavat partiyasının tarihi.«Ay-Ylduz» neşriyatı, Bakı.

21.Yeni Türk Ansiklopedisi. (1985). 14 cilt, Ötüken, İstanbul.

Məqalə 2006-cı ildə keçirilən bir simpozyum üçün yazılmışdır.

ƏLİ ŞAMİL

KIRIM SEVGİSİ

Birinci kitab

Direktor: Səbuhi Aslan
Dizayner: Nigar Sadıqova

Çapa imzalanmışdır: 07.05.2026

Ofset çapı. Əla növ kağız

Tiraj: 100

Ünvan: Bakı, Mətbuat prospekti

529-cu məhəllə

Telefon: (012) 538-18-87, (050) 263-16-16

email: imza_nesrlər_evi@mail.ru

www.imza.info